

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Blandijnberg 2
9000 Gent

Tussen pot en pint. Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50

Promotor: Dr. Julie Carlier

2010-2011

Masterproef voorgedragen door
Jaliëna Winters

tot het behalen van het diploma van
Master in de Geschiedenis

*"Als ik de Shakespeare binnenkwam,
was er maar één gezicht,
één paar ogen dat telde,
en dat was zij..."*

Sofie

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
---------------------------	----------

Inleiding.....	6
-----------------------	----------

Deel 1: Homoseksualiteit in historisch-maatschappelijke context..... 9

Hoofdstuk 1: *Same-sex relations* van de oudheid tot het heden 9

1.1 De Griekse en Romeinse cultuur	10
--	----

1.2 Brandende liefde in de middeleeuwen.....	12
--	----

1.3 Sodomieten en 'lesbisch-gelijkenden' in vroegmodern Europa	14
--	----

1.3.1 Renaissance	14
-------------------------	----

1.3.2 Ten tijde van verlichting en revolutie.....	15
---	----

1.3.3 Tribades, hermafrodieten en vrouwen voor de rechter	16
---	----

1.4 De 19de en de 20ste eeuw.....	20
-----------------------------------	----

1.4.1 Van 'sodomiet' tot 'homoseksueel'.....	20
--	----

1.4.2 Emancipatie en repressie ten tijde van oorlog.....	23
--	----

1.4.3 Ten tijde van de feministische golven en de seksuele revolutie	26
--	----

1.5 Homoseksualiteit in de hedendaagse samenleving	29
--	----

1.5.1 Gay liberation en activisme	29
---	----

1.5.2 Aids	30
------------------	----

1.5.3 Recente ontwikkelingen	31
------------------------------------	----

1.6 Nabeschuiving: Een geschiedenis van de homoseksualiteit?.....	32
---	----

Hoofdstuk 2: De evolutie van de holebi- en transgenderbeweging in België..... 33

2.1 De eerste steen	33
---------------------------	----

2.2 Een ommekeer	34
------------------------	----

2.3 Samenwerking en spanning	35
------------------------------------	----

2.4 Een nieuwe start.....	37
---------------------------	----

2.5 Nabeschuiving: Zeg het met woorden	38
--	----

Hoofdstuk 3: 'De homoseksuele- en lesbische subcultuur' 40

3.1 Contextualisering van (internationale) homo- en lesbische subculturen	41
---	----

3.2 De lesbische subcultuur in Antwerpen vanaf de jaren '50	46
---	----

3.3 Nabeschuiving: Nabootsen of uitdagen?.....	50
--	----

Deel 2: Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50 52

Hoofdstuk 1: Tussen pot en pint..... 52

1.1 De positie van Antwerpen	53
------------------------------------	----

1.2 De cafés en bars.....	54
---------------------------	----

1.2.1	Algemeen	54
1.2.2	'Godzijdank, we zitten weer aan den drank'	56
1.3	Nabeschuwing: Een evolutie?	63
Hoofdstuk 2: Het uitgaansleven als deel van de lesbische subcultuur		65
2.1	Alternatieven	65
2.2	De relatie tussen het uitgaansleven en het verenigingsleven	68
2.3	De relatie tussen de (bar)cultuur van mannen en die van vrouwen	71
2.4	Nabeschuwing: (G)een pot nat?	73
Hoofdstuk 3: Het uitgaansleven in maatschappelijke context.....		75
3.1	Tijdgeest, identiteit- en beeldvorming	75
3.1.1	Fichering	75
3.1.2	Belang van iconen	79
3.1.3	'Queering the gaze' en 'doing gender'	81
3.2	Het belang van het uitgaansleven	83
3.3	Denken over vrouwelijke homoseksualiteit	85
3.3.1	Het 'homogen'	85
3.3.2	'Sexual fluidity'	86
3.3.3	Dé lesbische identiteit?	88
3.3.4	What's in a name?	90
3.4	Nabeschuwing: De paradox van een evolutie	91
Besluit		93
Bibliografie		95
1	Mondelinge bronnen	95
2	Schriftelijke bronnen	97
Bijlagen		102

Woord vooraf

In de afstudeerfase van de opleiding Master in de Geschiedenis wordt er van de studenten verwacht dat zij in het kader van het behalen van het diploma eigen onderzoek voeren. Deze masterproef is echter niet enkel het resultaat van dit individueel onderzoek, maar ook de bijdrage van enkele personen mag niet achter de coulissen verdwijnen.

Allereerst wil ik alle getuigen oprecht bedanken om open te staan voor een gesprek, van gedachten te wisselen en mij zo blijvend te begeistere bij het uitwerken van mijn onderzoek, wat zonder hen nooit tot stand zou zijn gekomen.

Vervolgens wil ik Dr. Julie Carlier bedanken voor de begeleiding van het proces, haar intellectueel inzicht en de opvolging van het product.

Alsook mag ik de mensen van het Amsab niet vergeten voor hun ondersteuning; in het bijzonder Bart Hellinck van het Fonds Suzan Daniel, om mij te stimuleren om een intrinsieke motivatie om te zetten in een haalbaar onderzoek. En voor de eerste sneeuw, die de bal aan het rollen bracht.

Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn ouders, zus en vrienden. Voor de aanhoudende en onuitputtelijke steun tijdens het verwezenlijken van deze masterproef. Voor het inspireren; niet alleen tijdens dit afstudeerproject, maar gedurende de hele opleiding.

En Lisa, voor haar interesse in mijn onderzoek en haar invloed op mijn leven.

Jalena Winters, 2011

Inleiding

'Oud=out', een bundeling van ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen geboren vóór 1945, is een inspiratiebron voor deze masterproef. Dit uniek project vond haar wortels naar aanleiding van de 10de Lesbiënnedag in 1995 in de Gentse Vooruit om enkele jaren en interviews later te worden voorgesteld aan het grote publiek.¹ Om in deze sporen te treden, is dit onderzoek een bijdrage om een stukje onderbelichte geschiedenis van lesbische en biseksuele vrouwen zichtbaar te maken.

Het uitgaansleven vormt een onderdeel in het leven van lesbische en biseksuele vrouwen, vroeger en nu. Voor de ene is dit een gelegenheid om een stapje in de wereld te zetten, voor de ander een belangrijke stap in de ontdekking naar zichzelf. Dit onderzoek richt zich bijgevolg niet enkel op het uitgaansleven, maar ook op het beleven van deze vrouwen. Concreet wordt Antwerpen als onderzoeksgebied naar voren geschoven, omdat de stad beschouwd wordt als de uitvalsbasis voor de lesbische en homogemeenschap en omdat er reeds onderzoek verricht is voor de stad Gent.² De jaren '50 vormen een vertrekpunt in de tijd, zodat ik mezelf niet beperk door een te enge tijdafbakening, edoch een richtlijn aangeef. Deze tijdlijn loopt tot het einde van de jaren '80 omdat - zoals duidelijk gaat worden in mijn onderzoek - doorheen de jaren de 'ondergrondse scene' van de lesbische subcultuur geleidelijk aan verdween. De titel op zich omsluit lesbische en biseksuele vrouwen. Ik ben er mij echter van bewust dat er vrouwen zijn die zich niet vinden in deze moderne identificering, zich niet in een hokje willen laten stoppen en er meerdere vormen van (vrouwelijke) seksualiteit bestaan. Gemakkelijkheidshalve ga ik deze termen toch gebruiken, wetende dat ik doel op de ruimere omschrijving 'vrouwen die van vrouwen houden'.

De keuze van een onderwerp dat in de private sfeer ligt, brengt met zich mee dat over dit specifieke aspect van microgeschiedenis weinig tot geen literatuur uit België te vinden is. De literatuur die wel te vinden is, kadert binnen het onderzoeksveld van de publieke sfeer van lesbische en biseksuele vrouwen, bijvoorbeeld het verenigingsleven van deze vrouwen. Het boek 'Oud=out' is in dat opzicht een pionierswerk aangezien het deze tendens doorbrak. Ook is er zoals reeds vermeld wel al onderzoek naar het uitgaansleven verricht, maar dit onderzoek heeft zich beperkt tot de stad Gent. Buiten dit geografisch verschil, tracht ik de getuigen die ik ontmoet heb op mijn weg, ook letterlijk aan het woord te laten komen in mijn onderzoek. Deze vrouwen zijn dus niet louter informanten van een barcultuur. Ik wil op zoek gaan naar parallellen en verschillen, niet alleen tussen de verschillende ervaringen van deze vrouwen onderling, maar ook tussen hen en de publicaties over dit onderwerp. Ik wil met andere woorden deze verhalen kaderen in een groter geheel van publicaties, hoofdzakelijk afkomstig uit Nederland (J. Schuyf, G. Hekma, A. Van Kooten-Niekerk, ...), aangevuld met publicaties uit de Verenigde Staten (L. Diamond, J. Halberstam, J. Bennett, ...), enzovoort.

¹ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

² Zie hiervoor: DE VULDER (N.), *Vrouwen aan de toog? Het lesbisch uitgaansleven in Gent vanaf de jaren '50.*, Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en wijsbegeerte, dep. Geschiedenis, 2004, 134 pp.

Om mijn onderzoek naar *het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50* helder te beschouwen, bewandel ik twee onderzoekswegen die elk hun eigen zijtakken hebben. De titel van mijn masterproef is bijgevolg tweeledig. Enerzijds probeer ik het *uitgaansleven* van deze vrouwen te kaderen, in te vullen en te concretiseren. Anderzijds wil ik een stem geven aan de vrouwen zelf en hun ervaringen, hun *uitgaansbeleven*, verweven in het geheel. Hoewel het eindresultaat niet strikt uiteen valt in voorgenoemde delen, beklemtoont mijn onderzoek twee aspecten:

- Het uitgaansleven: Wat is de positie van Antwerpen? Waaruit bestond het uitgaansleven van lesbische en biseksuele vrouwen vanaf de jaren '50? Wat zijn alternatieven voor het uitgaansleven? Wat is de relatie tussen het verenigingsleven en het uitgaansleven? Van welke aard is de relatie tussen de homo- en lesbiennegemeenschap? In welk opzicht maakt het uitgaansleven deel uit van de maatschappelijke context?
- Het uitgaansbeleven: Wat is het belang van het uitgaansleven op het individuele leven en de persoonlijkheidsontwikkeling enerzijds en collectieve identiteitsvorming anderzijds?

Bovenstaande vragen komen aan bod in het tweede deel. Het belangrijkste aspect van mijn onderzoek is niet het louter geven van een chronologisch overzicht van de verscheidene bars in Antwerpen, maar om te werken vanuit microhistoria om aspecten zoals de relatie butch/femme, het bestaan van bars en alternatieven, (ir)relevantie van de barcultuur enzovoort te kaderen in concepten zoals gender, lesbische subcultuur, identiteitsvorming, enzovoort. Want microgeschiedenis is niet het fragmenteren in, noch bestuderen van kleine deeltjes geschiedenis, maar het bekijken van een grotere context vanuit een gereduceerd beeld. We beginnen echter eerst in het eerste deel met een historisch-maatschappelijke contextualisering. We bekijken hoe *same-sex relations* doorheen de geschiedenis ingevuld zijn geweest. Dit is immers relevant voor het denken over (vrouwelijke) homoseksualiteit en het effect ervan op mens en maatschappij. In deze context is immers de *beweging* op gang gekomen en heeft zich een subcultuur ontwikkeld. In het eerste deel komen de getuigen ook aan bod, maar in het tweede deel is dit meer uitgesproken. Na elk hoofdstuk volgt geen besluit, maar wel een nabeschuiving. Het zijn reflecties die betrekking kunnen hebben op het hele hoofdstuk, een onderdeel ervan of slechts een paragraaf of gedachte. Ze zijn dus niet gebonden aan een bepaalde inhoud of lengte. Wat niet uitgebreid aan bod komt, is de verhouding tussen lesbianisme en feminisme. De relatie tussen deze twee polen wordt wel aangehaald, maar is een suggestie voor verder autonoom onderzoek op basis van mondelinge geschiedenis. Het is namelijk interessanter om in de diepte dan in de breedte te werken.

Aan de grondslag van dit onderzoek ligt dus mondelinge geschiedenis, wat zowel resulteert in de sterkte van dit onderzoek, maar dit ook onderhevig maakt aan enkele beperkingen. Het *leven en beleven* tijdens het uitgaan wordt hoofdzakelijk gedocumenteerd aan de hand van ervaringen, beschouwingen en kanttekeningen van authentieke getuigenissen, aangevuld met archiefmateriaal en gepubliceerde bronnen. De uitdaging om te werken met mondelinge geschiedenis, is niet het *zoeken*, maar het *vinden* van personen die open staan voor een gesprek rond een onderwerp dat zich in de private sfeer bevindt, wat niet irrelevant is voor de gewilligheid en openheid van de getuigen. Een onderzoek naar het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen is

immers niet hetzelfde als onderzoek voeren naar de geschiedenis van de beweging of het verenigingsleven. Daarbij komt nog dat wanneer we werken met getuigenissen, we ons dus bewust moeten zijn van enkele beperkingen. Enerzijds krijgen we een beeld wat tijd-, persoons- en generatiegebonden is. Anderzijds moeten we rekening houden dat we enkel kunnen *streven naar* volledigheid aangezien een kleine groep getuigen niet volledig representatief is voor alle ervaringen binnen en buiten de lesbische subcultuur. Mijn getuigen zijn niet enkel de overlevers van een cultuur, maar ook diegenen die in zijn gegaan op mijn verzoek. Er zijn immers heden ten dage nog vrouwen die er bewust of onbewust voor kiezen om op de achtergrond te blijven. Wat ik dus wil zeggen is dat er altijd een stuk verleden verborgen zal blijven, maar met dit onderzoek wil ik wel een bijdrage leveren aan een onderbelicht aspect van de geschiedenis van vrouwen die van vrouwen houden.

Deel 1: Homoseksualiteit in historisch-maatschappelijke context

Lesbische en biseksuele vrouwen hebben tot enkele decennia geleden, in de schaduw van mannen gestaan, zowel in de geschiedenis als in de geschiedschrijving. Vandaar dat het eerste deel van dit onderzoek een algemene uiteenzetting van homoseksualiteit bevat, ter kadering van *lesbianisme*. In het eerste hoofdstuk reflecteren we over 'de geschiedenis van de homoseksualiteit'. We gaan op zoek naar de vroegste uitingen van gelijkslachtige liefde en lust en stellen ons daarbij de vraag in hoeverre we eigenlijk over homoseksualiteit kunnen spreken in de context van het verleden. In het tweede hoofdstuk schetsen we de geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in België. Dit is relevant omdat de publieke en de private sfeer met elkaar verbonden zijn. Continuïteit en discontinuïteit in het openbare leven heeft immers niet enkel effect op de maatschappij, maar ook op de mens zelf en hoe die zich gaat verhouden binnen deze maatschappelijke context en tijdgeest. In het derde hoofdstuk komt de 'homoseksuele- en lesbische subcultuur' aan bod, een aanduiding voor het milieu waar homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun gading vinden. We gaan dieper in op de concrete invulling van deze term en toetsen dit aan de lesbische subcultuur in de stad Antwerpen. Het is vooral vanaf dit laatste hoofdstuk dat we de getuigen aan het woord laten komen.

Hoofdstuk 1: *Same-sex relations* van de oudheid tot het heden

Het verhaal van de gelijkslachtige relaties omvat de hele geschiedenis van de mens. In alle tijden en alle culturen zijn er mannen en vrouwen geweest die emotionele en/of lichamelijke betrekkingen hebben gehad met andere mannen en vrouwen. De manier waarop deze verhoudingen vorm hebben gekregen en de daarmee gepaard gaande maatschappelijke omgang varieert echter door de eeuwen heen. De hedendaagse invulling van het concept 'homoseksualiteit' verschilt immers met de opvattingen uit o.a. de klassieke oudheid, middeleeuwen, vroegmoderne tijd en zelfs met die van de 19de eeuw. **Foucault** stelde dat homoseksualiteit een 19de-eeuwse uitvinding is, een historisch concept geconstrueerd door een politieke, medische en culturele context.³ Sommige historici opteren dan ook om de term 'homoseksualiteit' pas toe te passen wanneer het gaat over de periode vanaf de 19de eeuw. Vandaar dat men de term *same-sex relations* verkiest, boven het geconstructeerde concept *homoseksualiteit*, als aanduiding van een breed concept van gelijkslachtige verhoudingen die zowel platonisch, romantisch of seksueel van aard kunnen zijn en dus niet meteen gerelateerd zijn aan seksuele oriëntatie. Want "*being conscious about terminology can lead to important insights*"⁴, aldus Wiesner. Dit uitgangspunt wordt ook in dit kader toegepast en zodoende volgt er een overzicht van verschillende historische en culturele contexten waarbinnen *same-sex relations* raakvlakken hebben en hoe men dit concept heeft vorm gegeven.

³ FOUCAULT (M.), *Histoire de la sexualité: la volonté de savoir.*, Paris, Gallimard, 1977, 211 pp.

⁴ WIESNER-HANKS (M.E.), *Women and gender in early modern europe.*, New York, Cambridge University press, 2008, p. 10.

1.1 De Griekse en Romeinse cultuur

Hoewel gelijkslachtige contacten een integraal deel uitmaakten van de Griekse en Romeinse cultuur, is het toch niet eenvoudig om terug te gaan in de tijd om 'de wortels van homoseksualiteit' op te sporen, te interpreteren en te vertalen. We hebben immers te maken met de seksualiteit van volkeren uit een geheel ander politiek, cultureel en sociaal kader. In het boek *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* beargumenteert historicus **Thomas Laqueur** dat in het Westen ongeveer vanaf de Grieken tot de verlichting, in tegenstelling tot het moderne tweeseksemodel, het één-seksemodel domineerde.⁵

Seksualiteit in de Griekse cultuur kenmerkt zich door een open en onbevangen maatschappelijke omgang.⁶ Er was immers nog geen sprake van christelijke morele contaminatie die seksualiteit aan banden legde en associeerde met louter voortplanting, zonde en straf. Alsook was lichamelijke ook daadwerkelijk aanwezig in de Griekse cultuur, bijvoorbeeld in de naaktatletiek. Seksuele praktijken werden bijgevolg openlijk beleefd o.a. tijdens symposia⁷. Deze ruime opvattingen over seks, seksualiteit en lichamelijke, creëerden een open en genaakbaar maatschappelijk beeld en denkkader dat seksuele contacten tussen personen van hetzelfde geslacht, voornamelijk mannen, in een specifieke context toeliet. We moeten immers voorzichtig zijn om een modern concept als homoseksualiteit toe te passen op de context van de oudheid. We spreken hier immers over homoseksualiteit als het aangaan van seksuele contacten en handelingen en niet over een geaardheid, als deel van de identiteit, of ziektebeeld zoals dat vanaf de tweede helft van de 19de eeuw opgevat wordt.

Eenzijds was rolverdeling een belangrijk aspect tijdens seksuele handelingen.⁸ De man dient de *actieve* rol te vervullen, met andere woorden is hij diegene die penetreert en zo de dominante rol op zich neemt. De andere, dit kan zowel een man als een vrouw zijn, was de onderdominant en vervulde dus een *passieve* rol. Maar in hoeverre deze tegenstelling eerder tegen werkelijkheid of machismo aanleunt, is een andere vraag. Anderzijds kwam seksueel contact in de vorm van *pederastie* voor, letterlijk 'knapenliefde', (meestal) een relatie tussen een volwassen (veelal ongehuwde) jonge man en een jongeling waarbij de eerste de minnaar en 'leraar' was van de beminde. In sommige poleis was deze praktijk verboden, in andere poleis stond men er

⁵ Dit model was gebaseerd op een combinatie van o.a. christelijke theologie en klassieke theorieën zoals die van Galenus (2de eeuw). Deze beriep zich namelijk op de hippocratische theorie, die stelt dat het lichaam uit 4 lichaamssappen (humores) bestaat, namelijk bloed, slijm, gele gal en zwarte gal, die aan de hand van een bepaalde (on)balans een temperament vertegenwoordigen. In substantie zijn alle lichamen dus gelijk, maar door een verschil in 'hitte' zitten de geslachtorganen bij mannen uitwendig en bij vrouwen inwendig, en zijn mannen en vrouwen dus een spiegelbeeld van elkaar (de vagina als een inwendige penis, de eileiders als testikels, enzovoort) zoals blijkt uit het welbekende citaat van Galenus: "Turn outward the woman's, turn inward, so to speak, and fold double the man's, and you will find the same in both in every respect." LAQUEUR (T.), *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, Harvard university press, 1990, p. 4, 8.

⁶ Dit wil echter niet zeggen dat men in de oudheid seksuele bevrediging zonder remmingen kon beleven. We moeten er immers rekening mee houden dat de erotische afbeeldingen in een specifieke context tot uiting kwamen, bijvoorbeeld een religieus, artistiek of literair kader.

NAEREBOUT (F.G.) en SINGOR (H.W.), *De oudheid: Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis.*, Ambro, Amsterdam, 2008, p. 216-217.

⁷ Het *symposion*, of letterlijk 'drinkgelag', is een privéaangelegenheid bij één van de aanwezige mannen thuis dat bestaat uit lyrische voordrachten, waaronder drinkliederen, liefdesgedichten en erotische poëzie, meestal na een maal, gehouden op een rustbed en vergezeld met seksueel aantrekkelijk personeel.

⁸ NAEREBOUT (F.G.) en SINGOR (H.W.), *Op. cit.*, p. 216-217.

dubbelzinnig tegenover, zoals Athene, waar de praktijk belangrijk was in de hogere (aristocratische) klasse, maar bijvoorbeeld in Sparta maakte pederastie als geïnstitutionaliseerde vorm deel uit van het collectieve opvoedingsprogramma. Of pederastie ook een vrouwelijke variant had, is twijfelachtig.⁹

In dit opzicht is de dialoog *Symposium* van Plato¹⁰ een belangrijk werk dat het thema van de (gelijkslachtige) liefde (eros), aan de hand van tal van toespraken, analyseert.¹¹ Maar de bronnen waarover we beschikken zijn voornamelijk opgesteld voor en door mannen en is ons beeld in die zin gekleurd, wat dus niet wil zeggen dat vrouwelijke verhoudingen niet of nauwelijks voorkwamen.

Hetgeen wel van vrouwelijke hand is, zijn (fragmenten van) gedichten van Sappho van Lesbos waarin ze o.a. de schoonheid van en de liefde tussen vrouwen bezingt. Maar "*Lesbos was originally associated with fellatio and Sappho with prostitution rather than 'lesbian' desire; it was only after the second century A.D. that 'Lesbos' was associated with Sappho's expression of desire for women. In fact, there was no established terminology in the ancient world specifically designating same-gender erotic acts between women.*"¹² En hoewel men haar niet altijd evenveel waardering heeft gegeven en er relatief weinig geweten is over deze 6de-eeuwse Griekse dichteres en haar vrouwelijk gezelschap, is ze hét symbool voor de vrouwenliefde.¹³ Er zijn echter ook andere sporen in de klassieke literatuur, naast dichtwerken en toneelstukken, die geassocieerd kunnen worden met seksuele contacten tussen vrouwen. De mythe van de nimf Callisto die verleid wordt door haar meesteres Diana (feitelijk Jupiter) getuigt hiervan. Ook al geven achterpoortjes zoals gedaanteverandering deze thematiek weer, de aanwezigheid ervan kan men niet zomaar ontkennen.

De houding van de Romeinen ten opzichte van gelijkslachtige verhoudingen verschilt echter van de Grieken. Vergelijkbaar met de Griekse cultuur, is in de Romeinse cultuur het belang van de actieve rol, wat weergegeven wordt met de term *virtus*, onontbeerlijk.¹⁴ Het opnemen van de passieve rol zoals fellatio en cunnilingus werd, net zoals echtbreuk en verkrachting, gezien als een vorm van *stuprum*, een handeling tegen de eerbaarheid.¹⁵ Maar hoewel bij de Romeinen seksuele contacten met slaven en prostitués gedoogd werden, waren er ook Romeinse intellectuelen, zoals Cato de

⁹ HUPPERTS (C.), Homoseksualiteit in Griekenland en Rome., In: ALDRICH (R.) (red.), *Van alle tijden, in alle culturen: Wereldgeschiedenis van de homoseksualiteit.*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 2006, p. 34-39.

¹⁰ HUPPERTS (C.), *Op. cit.*, p. 43-46.

¹¹ De belangrijkste filosofische inzichten van de hand van Plato worden door Aristophanes, Alcibiades en de prominentste spreker Socrates verwoord. Aristophanes legt aan de hand van een mythe uit waarom er drie vormen van liefde ('geaardheden') zijn en concludeert dat liefde het verlangen is om twee delen weer één te maken. Socrates vervolgens stelt dat eros de mens aanzet om iets te creëren, iets voort te brengen. Wanneer een man en vrouw dit doen, bekomen ze een lichamelijk product van zichzelf, namelijk een kind, waardoor ze een vorm van onsterfelijkheid bereiken. Wanneer twee mannen iets voortbrengen, is dit een geestelijk product. Enkel in deze ongeëvenaarde vorm van onsterfelijkheid, kan men de hoogste vorm van eros bereiken, namelijk die met een filosofische natuur die verder gaat dan lichamelijke, seksuele liefde. De stomdronken Alcibiades vervoegt vervolgens het gezelschap en verklaart zijn admiratie, of zoals Plato lijkt te suggereren *adoratie*, aan Socrates omwille van zijn kennis en ingetogenheid. Door de inzichten die naar voren komen, is dit werk een bron van inspiratie geweest voor menig ander schrijver, denker en dichter. Het is dus ook in dit werk dat we een van de weinige vermeldingen van vrouwelijke homoseksualiteit vinden, namelijk in de rede van Aristophanes.

¹² TRAUB (V.), In: HALBERSTAM (J.), *Female masculinity.*, Durham and London, Duke University Press, 1998, p.60-61.

¹³ KUNST (H.), Schutte (X.), *Lesbiaans: lexicon van de lesbotaal.*, Amsterdam, Prometheus, 1991, p. 96.

¹⁴ Dit begrip wordt meestal geïnterpreteerd als 'deugd', maar krijgt ook de vertaling 'mannelijkheid'.

¹⁵ HUPPERTS (C.), *Op. cit.*, p. 49.

Oude, die 'de Griekse invloed' als verderf zagen voor de Romeinse moraal. Hoewel er wetten werden ingesteld die 'Griekse pederastie' en het opnemen van de passieve rol verboden, kon men de praktijk, die in bepaalde kringen steeds populairder werd, niet tegenhouden.¹⁶ Het opnemen van gelijkslachtige verhoudingen in de strafwet werd door het opkomend christendom beïnvloed. Hoe het christendom de functie, de aard en de norm van seksualiteit ging bepalen, en de daarmee gepaard gaande gevolgen, wordt besproken in het volgende onderdeel.¹⁷

1.2 Brandende liefde in de middeleeuwen

Waar in de Griekse en Romeinse cultuur gelijkslachtige contacten een onderdeel vormden van de samenleving, verdween deze respectievelijk positieve en open houding ten opzichte van seksualiteit onder het juk van het christendom, dat seksuele handelingen enkel in het licht van de voortplanting gedoogde.¹⁸ Alle mogelijke vormen van seksueel deviant gedrag dat 'tegen de natuur' inging zoals bestialiteit, necrofilie, masturbatie, anale seks, maar vooral seksuele betrekkingen tussen personen van hetzelfde geslacht waren zonden en werden aangeduid met de algemene term *sodomie*.¹⁹ Het is ook in de context van de middeleeuwen en vroegmoderne tijd foutief om *sodomie* gelijk te schakelen met homoseksualiteit. Seksuele handelingen tussen personen van hetzelfde geslacht werden, zoals reeds vermeld, aanzien als incidentele handelingen in plaats van een deel van de identiteit, een wezenlijk verschil met de hedendaagse opvatting van homoseksualiteit.²⁰

De term sodomie werd pas vanaf de 13de eeuw (de late middeleeuwen) gangbaar, bijgevolg is er door het beperkte bronnenmateriaal weinig geweten over 'homoseksualiteit' in de vroege en hoge middeleeuwen.²¹ Er bestond immers geen uniforme wet die tegennatuurlijke seksuele handelingen verbood waardoor deze 'zondaars' bijgevolg onderworpen werden aan het gezag van de Kerk. Seksuele delinquenten werden aanvankelijk beoordeeld aan de hand van decreten en boeteboeken, zoals het *Decretum* van Burchard of Gratianus en het *Liber Gomorrhianus* ('Het boek van Gomorra')²². Pas vanaf de 12de eeuw (Concilie van Lateranen in 1179), maar vooral vanaf de 13de eeuw werd de zonde gezien als een misdrijf en volstond boetedoening niet meer. Seksuele delicten werden, al dan niet in associatie met ketterij of majesteitsschennis, 'berechtigd' door de inquisitie, die door paus Gregorius IX in 1233 was opgericht. Deze repressie werd theologisch

¹⁶ Keizer Augustus stelde bijvoorbeeld een wet in die het gezin de basis van de maatschappij maakte, door iedereen op leeftijd te verplichten om te trouwen. Keizer Constantius II en Constans I lieten passieve homoseksualiteit verbieden in 342, alsook Theodosius I in 390, wat werd uitgebreid naar *alle* mannen in 438. Keizer Justinianus liet alle vormen van homoseksueel gedrag bestraffen met de dood.

¹⁷ HUPPERTS (C.), *Op. cit.*, p. 49-55.

¹⁸ LANSING (C.), ENGLISH (E.D.) (ed.), *A Companion to the Medieval World.*, Blackwell Publishing, 2009, p.171-175.

¹⁹ Deze term is afgeleid van het Bijbelverhaal over de steden Sodom en Gomorra (Gen. 19:1-29) die volgens een (waarschijnlijk foutieve) interpretatie door een regen van vuur door God verwoest werden omwille van het zondig gedrag van de mannelijke inwoners, namelijk anale seks.

²⁰ VAN GELDER (K.), *Mensen in de marge.*, In: VERMEIR (R.) (red.), *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd.*, Uitgeverij Van In, Wommelgem, 2008, p. 263.

²¹ Kenmerkend voor de late middeleeuwen is dat elke klasse vertegenwoordigd was bij de beschuldigingen - hoewel politiek opportunisme ook een motief tot beschuldiging zal zijn geweest-, maar de strafrechtelijke behandeling verschilde soms, ten voordele van de aristocratie en de clerus. HERGEMÖLLER (B.U.), *De middeleeuwen.*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 57-77.

²² Een lange brief van kardinaal Petrus Damianus, gericht aan paus Leo IX ter verzwaring van de 'maatregelen' tegen sodomitische priesters.

gerechtvaardigd door prominente figuren zoals Willem van Auvergne, bisschop van Parijs en de dominicaners Albertus Magnus en Thomas van Aquino. De veroordeling en bestraffing werd door wereldlijke autoriteiten uitgevoerd en verspreidde zich vanuit de grootsteden zoals Keulen, Firenze, Parijs, Londen, Brugge, Gent enz. De eerste veroordeling en terechtstelling in West-Europa op grond van sodomie die bekend is, vond plaats in 1292 in Gent toen de messenmaker Johan de Wettre verbrand werd bij Sint-Pieters.²³ Ook in de 14de en 15de eeuw waren er speciale commissies, bijvoorbeeld *Collegium sodomiticum* en *Ufficiali di Notte*, in steden zoals Venetië en Firenze, die diegenen die schuldig waren aan de sodomitische zonde, berechtigden en bestraften, vaak met de dood door verbranding tot gevolg.²⁴

Vrouwen werden minder geïsoleerd aangezien zij in de schaduw stonden van mannen die op basis van actieve penetratie (anaal-genitaal contact met zaadlozing of wederzijdse masturbatie) veroordeeld werden. Maar dat wil niet zeggen dat vrouwen *niet* vervolgd werden: in de geschriften van Gregorius I de Grote vinden we één van de weinige vermeldingen van ontucht tussen vrouwen wat bestraft werd met 3 jaar boetedoening, alsook belandden vele vrouwen die beschuldigd werden van hekserij, en die 'afwijkend seksueel gedrag' vertoonden, ook op de brandstapel.²⁵

De strafmaatregelen die genomen werden tussen de 13de eeuw en de vroegmoderne tijd werden systematisch verzaamd en aangevuld. De meest uitgevoerde vorm van bestraffing was de brandstapel, een vorm van executie die men ook toepaste bij de vervolging van ketters, zoals bij de Katharen. In Italië en Duitsland werden ook andere (lijf)straffen toegepast, zoals castratie en verbanning. In Venetië en Firenze werden onder meer ook doortastende maatregelen genomen zoals beloningen bij het aangeven van sodomieten, strafvermindering bij het verraden van andere sodomieten enz. Belangrijk om weten is dat een beschuldiging van sodomie niet altijd met een executie eindigde. Aangezien er ook geen sprake is van een systematische vervolging - behalve op het Iberisch schiereiland - varieerde de intensiteit van deze golven van vervolging van plaats tot plaats.²⁶ Om een voorbeeld te geven werden er in de laatmiddeleeuwse handelscentra van Vlaanderen zoals Brugge 90 sodomieten tussen 1385 en 1515 terecht gesteld, terwijl in de grotere stad Gent slechts 8 personen ter dood werden veroordeeld. Ter vergelijking werden, tussen 1432 en 1502, in Firenze 620 van de 4158 beschuldigten terecht gesteld.

Naast de religieus-juridische context van de vervolging, waren er (zedelijke) vriendschappen, zoals die in de 6de eeuw onder de Merovingische koningen, de vroege Karolingers en de Anglo-Normandische koningen, die we kunnen plaatsen in een cultureel-literair kader. Maar de beruchte reputatie van de middeleeuwen als de zwarte bladzijde in de 'geschiedenis van de homoseksualiteit' is te wijten aan de sodomitische gerechtelijke vervolging.²⁷

²³ CROMPTON (L.), *The myth of lesbian impunity, capital laws from 1270 to 1791.*, In: *Journal of Homosexuality*, The Haworth Press, 1981, p. 17.

²⁴ VAN GELDER (K.), *Op. cit.*, p. 264.

²⁵ NIJBOER (J.), *Op de lesbische toer in Amsterdam.*, Uitgeverij VITA, Amsterdam, 1994, p. 13.

Voor verdere toelichting in verband met vrouwelijke homoseksualiteit, zie onderdeel '1.3.3 Tribades, hermafrodieten en vrouwen voor de rechter'.

²⁶ HERGEMÖLLER (B.U.), *Op. cit.*, p. 57-77.

²⁷ VAN GELDER (K.), *Op. cit.*, p. 264.

1.3 Sodomieten en 'lesbisch-gelijkenden' in vroegmodern Europa

Tussen 1680 en 1850 waren er enkele belangrijke ontwikkelingen in Europa voor (voornamelijk mannelijke) personen die betrekkingen hadden met anderen van hetzelfde geslacht. Allereerst kwam er geleidelijk aan een homoseksuele subcultuur op, wat verder besproken wordt in hoofdstuk 3. Vervolgens maakte een religieuze invulling van gelijkslachtige contacten, onder het oog van 18de-eeuwse intellectuelen, plaats voor een seculiere invulling die bijdroeg tot de laatste ontwikkeling, namelijk een aantal wijzigingen in het strafrecht waardoor de positie van 'sodomieten' veranderde. Het is echter een misvatting dat de renaissance en de verlichting tijden zijn waarin gelijkslachtige liefde gedoogd werd. Sodomitische vervolgingen bleven ook in vroegmoderne tijden bestaan, hoewel de straffen onder invloed van prominente denkers 'humaner' leken te worden. Ook zijn aan de hand van rechtszaken meer veroordelingen van vrouwen bekend.

1.3.1 Renaissance

De renaissance zien als een periode van seksuele vrijheid klopt niet, integendeel.²⁸ In de vroegmoderne tijd was er, naast de bevestiging van homo-erotiek in de (hoofdzakelijk Italiaanse) kunsten, nog steeds sprake van antisodomiewetgeving en sodomitische vervolgingen, op allerlei gronden. In de 16de eeuw bijvoorbeeld kondigde de Habsburger Karel V in het Heilige Roomse Rijk een nieuwe wetgeving af, de *Constitutio Criminalis Carolina* uit 1532, waarin o.a. de brandstapel als straf in opgenomen was, om niet enkel de 'onuitsprekelijke zonde', maar ook om de sociale ordeloosheid tegen te gaan. Indien namelijk sodomie plaatsvond, waren dit homo-erotische handelingen tussen voornamelijk mannen van gelijk welke leeftijd, die door middel van specifieke codes elkaar vonden op diverse (openbare) plaatsen zoals toiletten, stadsparken, herbergen en openbare badhuizen. Maar ook vrouwen waren, in dezelfde regel als mannen, opgenomen in deze wetgeving.²⁹

Hoewel er strengere normen werden gehanteerd in het tijdperk van de staatsvorming van Europa, en de praktijken plaatselijk enorm verschilden, mag de dodelijke afloop van de beschuldigten niet overschat worden. Enerzijds vertegenwoordigen bijvoorbeeld de negentig executies in Brugge omwille van sodomie niet meer dan één procent van het totale aantal doodstraffen. Anderzijds zijn rechtbankverslagen, waar we tevens veel informatie uit halen, een (gereduceerde) versie van de complexe realiteit van de seksuele cultuur. Maar deze bron kan ons méér vertellen dan het strafrechtelijke aspect van sodomie. Voor een verdere interpretatie zullen we dus het begrip *same-sex relations* ruimer moeten zien dan de pejoratieve associatie en de seksuele handeling die de term *sodomie* met zich meebrengt.³⁰

²⁸ PUFF (H.), *Vroegmodern Europa, 1400-1700.*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 79-83.

²⁹ "If anyone commits impurity with a beast, or a man with a man, or a woman with a woman, they have forfeited their lives and shall, after the common custom, be sentenced to death by burning."
In: CROMPTON (L.), *Op. cit.*, p. 18.

Voor verdere toelichting in verband met vrouwelijke homoseksualiteit, zie onderdeel '1.3.3 Tribades, hermafrodieten en vrouwen voor de rechter'.

³⁰ PUFF (H.), *Op. cit.*, p. 83-86.

Vriendschappen, die betrekking hadden op een hechte affectieve band in plaats van seksuele omgang tussen personen van hetzelfde geslacht, werden in de vroegmoderne maatschappij gewaardeerd, dit in lijn met de platonische interpretatie die relaties van de ziel hoger achtte dan seksuele relaties. Deze banden kwamen voor in alle klassen, vooral bij de elite, en werden versterkt omwille van sociaal-economische netwerken en motieven. In dit verband werd er ook over 'liefde' gesproken, maar dan zonder genitale contacten. Hoewel sommige vriendschapsrelaties verdacht overkwamen, is het koppelen van seksualiteit aan lichamelijke een typisch modern verschijnsel, wat meer zegt over moderne opvattingen dan over de premoderne samenleving. Zoals reeds vermeld waren hechte vriendschappen niet nieuw, maar doordat de oudheid in de renaissance een heropleving kende, kreeg 'homo-erotiek' een nieuwe, diepere dimensie, die (voor korte duur) gevoed werd door (Italiaanse) artistieke en literaire creaties. In de 16de en 17de eeuw zorgden de nieuwe confessionele religies voor een verscherping van de norm, die een verschillende uitwerking kende naargelang de plaats en/of klasse.³¹

1.3.2 Ten tijde van verlichting en revolutie

De verlichting was een geestelijke beweging, met filosofische en politieke neerslag, die kritiek gaf op het dogmatische autoriteitsgeloof van o.a. religie. De rede en het gezond verstand waren belangrijke componenten voor een kritisch beeld van mens en maatschappij. Daarbij was het aspect van de *natuur* belangrijk, wat ook de ambigue houding van deze filosofen, in de ruime zin van het woord, verklaart. Hoewel men dus vanuit een seculier kritisch kader sodomie beschouwde, bleef het 'tegennatuurlijke' zijn morele implicaties hebben, zoals filosofen als Immanuel Kant en Voltaire volhielden. De 'socratische zonde' moest echter volgens sommigen, zoals Johann Wolfgang von Goethe, wel zijn wortels hebben in de natuur, maar op een humanere manier behandeld worden omdat het via morele verbetering opgelost kon worden. Slechts enkelingen, zoals Markies de Sade verdedigde sodomie als een natuurlijk gegeven.³²

De doodstraf werd bijgevolg als een te zware straf bevonden en verdween op het einde van de 18de eeuw, alsook kon men de vervolging en bestraffing van sodomie beter uit het publieke oog onttrekken waardoor de vervolging eerder gemeden werd, de bestraffing werd verlicht of de processen desnoods in het geheim voltrokken werden. In 1781 bijvoorbeeld werd in Antwerpen het vonnis van een man die ter dood veroordeeld was, door de Geheime Raad in Brussel omgezet in verbanning. Aanvankelijk wilden ze hem in de gevangenis laten wurgen waarbij zijn 'medeplichtigen' aanwezig moesten zijn en geheimhouding moesten zweren. Een uitzondering op deze algemene tendens in onze contreien vinden we in de Noordelijke Nederlanden zoals de grootste en rijkste provincie Holland waar aanvankelijk sodomievervolging zeldzaam was totdat men in 1730 een 'sodomitisch netwerk' ontdekte dat de klopjacht opende, en waarvan er in 1764, 1776 en 1797 nog pieken waren, wat uiteindelijk leidde tot honderden processen. In 1803 vond in continentaal Europa de allerlaatste veroordeling plaats op grond van sodomie. Ten tijde van de

³¹ PUFF (H.), *Op. cit.*, p. 86-93.

³² SIBALIS (M.), *Mannelijke homoseksualiteit ten tijde van Verlichting en Revolutie, 1680-1850*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 103-123.

Franse Revolutie kunnen we spreken van een decriminalisering aangezien sodomie niet vermeld werd in de strafwet, waarna dit bevestigd werd door de Napoleontische Code Pénal.³³

1.3.3 *Tribades, hermafrodieten en vrouwen voor de rechter*

Hoe noemen we vrouwen die verhoudingen met andere vrouwen aangingen in een tijd waarin van het moderne concept en 'de lesbische identiteit' nog geen sprake was? 'Lesbisch' is immers een term die men niet (of zelden) gebruikte en inhoudelijk ook moeilijk kon omschrijven. De term 'lesbienne' werd in het Frans reeds in de 17de eeuw gebruikt, in de jaren '30 van de 18de eeuw in het Engels, en werd pas in de 2de helft van de 19de eeuw ook in de Nederlandse taal opgenomen. Oudere termen voor 'lesbienne' zijn *tribade*, *fricatrice* en *confricatrice*, wat 'wrijven' betekent, termen die allen simplistisch verwijzen naar (de veronderstelling van) de seksuele daad.³⁴

Het was immers geen welomschreven seksuele handeling, zoals sodomie, maar vatbaar voor verschillende interpretaties. 'Lesbianisme van toen' behelsde echter ook niet de moderne invulling van identiteit en haar seksuele connotatie. Vandaar dat **Judith Bennett** de term 'lesbian-like' (d.i. lesbisch-gelijkend) voorstelt.³⁵ 'Lesbisch' slaat immers op de onnoembare assumpties die historici vaak gebruiken voor mogelijke contacten tussen vrouwen, terwijl 'gelijkend' naar het onzekere verwijst, dat deze lesbische associaties niet over één kam geschoren kunnen worden, zoals de moderne invulling van identiteit. Het is met andere woorden een term die het woord 'lesbisch' niet uitsluit, edoch wijst op haar veranderende betekenis.³⁶ Want ten eerste moeten we niet vergeten dat het onderscheid tussen homo- en heteroseksualiteit toen nog niet gemaakt werd, aangezien de idee van *seksuele geaardheid* pas geïntroduceerd wordt aan het einde van de 19de eeuw. Ten tweede is contextualisering relevant aangezien we zoals reeds aangehaald, in tegenstelling tot het moderne twee-seksemodel, in die tijd nog steeds in het één-seksemodel zitten, aldus Thomas Laqueur. Zowel mannen als vrouwen konden zaad genereren dat uiteindelijk zorgde voor de voortplanting en bijgevolg was seksuele activiteit positief.

In deze context, die nogal verschilt met de kuisheid van de victoriaanse periode, is de *verklaring* en de *voorstelling* van vrouwenliefde eenvoudiger te begrijpen. In dat denkkader hadden onverzadigbare vrouwen immers behoefte aan seksuele bevrediging, wat kon leiden tot seksuele contacten tussen vrouwen. Maar dit zag men ook vaak in het teken van 'heteroseksuele contacten', bijvoorbeeld in pornografische geschriften van de 17de eeuw, als voorspel voor het contact tussen man en vrouw. Maar dat neemt niet weg dat de mogelijkheid tot seksueel contact tussen vrouwen bestond. Allereerst zien we, in het verlengde van Galenus' interpretatie en de 'herontdekking' van de clitoris, de associatie met vrouwelijke mannelijkheid die verder gaat dan een leefstijl en zelfs een fysische vorm aanneemt door o.a. het voorbeeld van de tribade die met haar vergrote clitoris een andere vrouw 'zoals een man' kon behagen. Aanvankelijk werd dit fenomeen louter in verband

³³ VAN DER MEER (T.), *Tribades on trial: female same-sex offenders in late eighteenth-century Amsterdam.*, In: *Journal of the history of sexuality* (vol.1, nr.3), 1991, p. 424-445.

³⁴ KUNST (H.), SCHUTTE (X.), *Op. cit.*, p. 96.

³⁵ BENNETT (J.M.), 'Lesbian-like' and the social history of lesbianisms, In: *Journal of the history of sexuality* (vol.9, nr.1/2), 2000, p. 14.

In hoofdstuk 3 van het 2de deel wordt hier dieper op ingegaan.

³⁶ GOWING (L.), *Lesbiennes en 'lesbisch-gelijkenden' in het vroegmoderne Europa, 1500-1800.*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 126.

gebracht met gebieden buiten Europa zoals Afrikaanse en Aziatische landen, maar vanaf de 17de eeuw klopt deze associatie niet meer. En alhoewel Valerie Traub stelt dat de tribade niet geclassificeerd kan worden als 'lesbienne', vervolgt **Judith Halberstam**: "*The tribade is a part of the history of the masculinization of certain female sexual practices, and she exemplifies the problems of determining their meanings.*"³⁷ Vervolgens was het bestaan van hermafrodieten, in het model van Galenus gedefinieerd als tussenvorm tussen man en vrouw, niet irreëel.³⁸ Wanneer bleek dat er sprake was van seksuele contacten tussen twee vrouwen, werd als (medische) verklaring vaak de associatie met hermafroditisme gemaakt. En hoewel deze 'tussenvorm' erkend werd door de medische stand, eiste de samenleving dat ze hun overheersende sekse-identiteit zouden aannemen, een gedachtepatroon dat anno 2011 nog steeds gangbaar is en wat gekoppeld kan worden aan *gender*.³⁹ Want ook al zijn er in het één-seksemodel 2 'soorten' van eenzelfde sekse, dat wil niet zeggen dat het vrij is van patriarchaal gedachtegoed. Het perfecte mannelijke staat bijvoorbeeld hoger dan het imperfecte vrouwelijke in de 'chain of being'. We hebben dus slechts één sekse, maar wel twee genders. Het biologische verschil tussen man en vrouw is een modern aspect. Gender is van alle tijden.⁴⁰ Publicaties o.a. omtrent overontwikkelde vrouwelijke genitaliën en de erkenning van het bestaan van hermafrodieten behoren tot de eerste gedrukte bronnen die handelen over 'vrouwelijke geslachtsgemeenschap' en ons een zicht geven hoe men daar in het vroegmoderne Europa mee omging.⁴¹

Er waren in vroegmodern Europa minder rechtszaken die betrekking hadden op de relatie vrouw-vrouw, in tegenstelling tot de relatie man-man. Maar dat wil niet zeggen dat vrouwen in de middeleeuwen (en vroegmoderne tijd) niet of nooit op dezelfde wijze werden gecriminaliseerd dan mannen.⁴² De vroegste seculiere wet waar expliciet verwezen wordt naar seksuele contacten tussen vrouwen is een Franse wet die dateert van 1270. Ook de reeds vermelde *Constitutio Criminalis Carolina* van Karel V uit 1532 was een wet die seks tussen vrouwen strafbaar stelde. Rechtszaken en executies waren echter veel zeldzamer, en kwamen vaak voor in combinatie met travestie, een traditie die veel voorkwam in vroegmodern Europa.⁴³ In onze contreien kennen we het voorbeeld van Maria van Antwerpen, een Nederlandse vrouw uit de 18de eeuw wiens uitzonderlijk goed gedocumenteerd leven ons inzicht geeft over vrouwelijke travestie. Maria van Antwerpen⁴⁴ was immers biologisch een vrouw, maar ging als man door het leven en werd tot tweemaal toe terecht gesteld en verbannen omdat ze (als man) met een vrouw trouwde. Hoewel haar travestie een economische aanleiding had, zullen haar motieven toch ingewikkelder zijn geweest. Want al had travestie niet altijd sociale promotie op het oog en Maria bijvoorbeeld zichzelf identificeerde als "*in*

³⁷ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p.61.

³⁸ Hermafroditisme is een vorm van biologische interseksualiteit en betreft dus sekse, niet gender. Een persoon is dus genetisch zowel man als vrouw en heeft dus kenmerken van beide geslachten, al dan niet volledig ontwikkeld.

³⁹ Terwijl *sekse* naar het geslacht verwijst, wordt *gender* ingevuld door sociale, culturele en psychologische aspecten. Simplistisch gezegd verwijst *sekse* naar een biologische man of vrouw, en verwijst *gender* naar mannelijkheid of vrouwelijkheid, dus de invulling van sekse.

⁴⁰ LAQUEUR (T.), *Op. cit.*, p. 8.

In hoofdstuk 3 van deel 1 wordt er dieper ingegaan op gender.

⁴¹ GOWING (L.), *Op. cit.*, p. 126-129.

WIESNER-HANKS (M.E.), *Op. cit.*, p. 70-75.

⁴² CROMPTON (L.), *Op. cit.*, p. 11-25.

GOWING (L.), *Op. cit.*, p. 129-132.

⁴³ DEKKER (R.), VAN DE POL (L.), *Vrouwen in mannenkleden: de geschiedenis van een tegendraadse traditie Europa 1500-1800.*, Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1989, p. 69-78.

⁴⁴ DEKKER (R.), VAN DE POL (L.), *Op. cit.*, p. 87-96.

*de natuur een manspersoon, maar uiterlijk een vrouwspersoon*⁴⁵, moeten we toch voorzichtig zijn om concepten als 'transgender' of 'lesbisch' op deze casussen te plakken. Dit geldt ook voor vrouwen die met vrouwen trouwden.⁴⁶ Een huwelijk tussen twee vrouwen heeft, zoals de travestietraditie, een bekende geschiedenis, maar deze had niet altijd zware strafrechtelijke gevolgen omdat in veel van deze verhalen seksueel contact niet of slechts zelden voorkwam.⁴⁷ Interpretaties over de motieven van deze vrouwen zijn velerlei en gissingen over hun seksualiteit, als gevolg van tegendraadse sekserollen, zijn dan ook niet onoverkomelijk. We moeten echter wel rekening houden dat een huwelijk in moderne tijden (meestal) wordt aangegaan uit liefde, terwijl in vroegmoderne tijden de economische zekerheid en sociale verbintenissen een belangrijkere rol hebben gespeeld. De privileges die mannen hadden, hebben dus in bepaalde mate meegespeeld bij vrouwen die er voor kozen om als man door het leven te gaan. De motieven van deze vrouwen zijn dus legio. En hoewel we geen duidelijke insluiting vinden in verband met de seksuele 'voorkeur' van deze vrouwen, geeft het ons wel inzicht in welke bredere context vrouwelijke relaties, van welke aard dan ook, werden aangegaan. Uit deze rechtszaken kan men ook afleiden dat men genderinversie, en de daarmee gepaard gaande mannelijke privileges, als een groter kwaad beschouwde dan enkel en alleen seksueel contact, wat meestal van doorslaggevend belang was bij een gerechtelijk onderzoek.⁴⁸ De toepassing van medische onderzoeken getuigt van het belang van penetratie, wat een centraal aspect vormde in de bestraffing van sodomie, door o.a. het voorkomen van de reeds vermelde vergrote genitaliën, of het gebruik van een hulpstuk. Dildo's waren niet ongebruikelijk en al vanaf het midden van de 17de eeuw in pornografie te vinden, waardoor ze niet altijd een lesbische connotatie hadden. Vaak werden ze ook nagemaakt met leer, katoen en ander materiaal. Er is bijvoorbeeld een rechtszaak uit het Duitse Speyer bekend uit 1477 waarbij Katherina Hetzeldorfer aangeklaagd werd omdat ze de liefde 'als een man' met andere vrouwen had bedreven en daarvoor geëxecuteerd is door middel van de verdrinkingsdood.⁴⁹ In de Republiek werd in de tweede helft van de 17de eeuw Hendrikje Verschuur veroordeeld tot geseling en verbanning nadat ze onderworpen was geweest aan een 'medisch onderzoek' waarbij de dokter constateerde dat haar clitoris 'een abnormale grootte' had. In Brugge werden in 1618 Mayken De Brauwere en Magdaleene Van Steene veroordeeld door de Brugse rechtbank voor tribadie. Het verschil tussen travestierechtszaken en de rechtszaken na 1795 is dat deze laatsten voornamelijk voor hun seksuele handelingen veroordeeld werden.⁵⁰

Hoewel bronnen als rechtelijke verslagen, pornografische uittreksels, wetten enzovoort ons een zicht geven op *same-sex relations* onder vrouwen, mogen we ons niet blindstaren op het toch wel eenzijdige bronnenmateriaal. Doordat deze bronnen door mannen zijn geschreven en gekaderd kunnen worden in een fallocentristische wereld, ligt de focus op genitaal contact ter definiëring van deze relaties. Het is dus niet vanzelfsprekend bronnen te vinden die een accurate voorstelling geven van een overgrote groep vrouwen die zelf niet konden lezen of schrijven en ook niet

⁴⁵ DEKKER (R.M.), JOHANNES (G.J.), VAN DE POL (L.C.) (eds.), KERSTEMAN (F.L.), *De Bredasche heldinne.*, Hilversum, Verloren, 1988, p. 85.

⁴⁶ DEKKER (R.), VAN DE POL (L.), *Op. cit.*, p. 69-96.

⁴⁷ GOWING (L.), *Op. cit.*, p. 132-136.

⁴⁸ WIESNER-HANKS (M.E.), *Op. cit.*, p. 73.

⁴⁹ CROMPTON (L.), *Op. cit.*, p. 17.

⁵⁰ DEKKER (R.), VAN DE POL (L.), *Op. cit.*, p. 81-82.

VAN DER MEER (T.), *Op. cit.*, p. 425-526.

voorkomen in de bovengenoemde bronnen. Vrouwen die dat wel konden, bijvoorbeeld vooraanstaande vrouwen uit literaire kringen, voorzien ons van brieven, poëzie en ander materiaal waaruit blijkt dat hechte vriendschappen zonder seksuele connotaties wel degelijk bestonden. **Lillian Faderman** beschrijft in haar welbekende boek *Surpassing the love of men* aan de hand van talrijke bronnen de intieme - platonische - vriendschappen die in de renaissance tussen vrouwen van de midden- en hogere klassen heel gebruikelijk waren, getolereerd werden en zelf geprijsd werden door de mannenmaatschappij aangezien zij aanvankelijk niet als een wezenlijke bedreiging voor het huwelijk werden beschouwd.⁵¹ Het beroemdste huwelijk is dat van de 'Ladies of Llangollen' Eleanor Butler en Sarah Ponsonby, twee dames uit aristocratische kringen die in 1778 hun families ontvluchtten om samen te wonen.⁵² De vriendschap tussen Betje Wolff en Aagje Deken, twee vrouwen die van 1777 tot hun dood in 1804 samenwoonden maar wiens relatie niet te vergelijken is met de tribadevervolgingen op het einde van de 18de eeuw, is de bekendste romantische vriendschap in onze contreien.⁵³ Deze 'romantische vriendschappen' - zoals we ze kennen uit de 18de eeuw - onthullen gepassioneerde verstandhoudingen tussen vrouwen die pasten in het platonisch ideaal. In plaats van seks stond dus liefde en genegenheid centraal. Men beschouwde zulke vriendschappen doorgaans als asexueel omdat, hoewel affectie lichamelijk wel geuit werd, er geen sprake was van genitaal contact - hoewel dat ook niet uitgesloten was zoals bijvoorbeeld in het dagboek van Anne Lister (begin 19de eeuw) beschreven staat. Maar in de taal van de liefde stond kuisheid en erotiek naast elkaar, bijvoorbeeld in de gedichten van de 17de-eeuwse Engelse Katherine Philips. Hoewel deze vriendschappen maatschappelijk aanvaard waren, bleven roddels over toonaangevende vrouwen, zoals de Engelse koningin Anna, niet uit, waardoor de invulling van het vroegmoderne 'lesbianisme' opengetrokken werd.⁵⁴

Hoewel uit al deze voorbeelden blijkt dat 'lesbisch-gelijkende' relaties voorkwamen, zowel in de medische en gerechtelijke sfeer als in hogere geleterde kringen, zal deze praktijk zich in realiteit in grotere mate hebben voorgedaan dan geregistreerd is in de bronnen, zoals bijvoorbeeld in de lagere klassen. Gezien de omstandigheden waarin vrouwen met elkaar omgingen, werkten, sliepen, de late huwelijksleeftijd en het feit dat er een groot aantal vrouwen zelfs helemaal niet trouwden, was er de mogelijkheid tot seksuele intimiteit. Arme ongehuwde vrouwen leefden vaak met elkaar samen en zodus is de privésfeer de meest voor de hand liggende plaats voor lesbische handelingen aangezien er toen nog geen sprake was van een lesbische gemeenschap. Andere plaatsen voor contacten tussen vrouwen waren bordelen, gevangenissen en in kloosters. De Italiaanse non Benedetta Carlini verklaarde in de gedaante van een mannelijke engel te zijn gedwongen om zo haar seksueel gedrag ten opzichte van een andere non te verklaren.⁵⁵

Hoe verschillend al deze voorbeelden ook zijn, ze hebben toch een gelijke noemer, het zijn namelijk allemaal denkbeelden. Het zijn percepties van anderen die beladen zijn met vooroordelen

⁵¹ FADERMAN (L.), *Surpassing the love of men: romantic friendship and love between woman from the Renaissance to the present.*, New York, Morrow, 1981, 496 pp.

⁵² RUPP (L.J.), Liefhebbende vrouwen in de moderne wereld, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 229.

⁵³ VAN DER MEER (T.), *Op. cit.*, p. 442.

⁵⁴ GOWING (L.), *Op. cit.*, p. 136-137.

⁵⁵ WIESNER-HANKS (M.E.), *Op. cit.*, p. 72.

en die zodoende tekenend zijn voor de tijdgeest en ruimte.⁵⁶ Terminologie bijvoorbeeld getuigt eerder over de maatschappelijke houding, dan dat het ons meer vertelt over 'lesbisch-gelijkende vrouwen' zelf, terwijl we over de eigenlijke geslachtsgemeenschap - behalve het fallisch gedrag - en de invulling van de eigen seksualiteit maar weinig weten. De (premoderne) opvatting over vrouwelijke seksualiteit verschilt doorheen de eeuwen, en is dus geen geleidelijke ontwikkeling naar het moderne concept van 'de lesbische identiteit'. "*Tribadism was and is a sexual practice, not a sexual identity*"⁵⁷, aldus Halberstam. Maar hoewel de 'geschiedenis van het lesbianisme' niet altijd even makkelijk te reconstrueren is, wil het niet zeggen dat we geen aandacht moeten besteden aan de verscheidene vormen van verhoudingen tussen vrouwen in het verleden.

1.4 De 19de en de 20ste eeuw

Vanaf de 19de eeuw krijgen we een veranderende kijk op gelijkslachtige verhoudingen. Medici, geleerden en belangrijke schrijvers trachtten vanuit medisch perspectief deze betrekkingen te verklaren. Hoewel dit niet altijd een positieve connotatie had, lijkt het verband met *sodomie* - uit de middeleeuwen en vroegmoderne tijd - doorbroken. Hoewel er in de 19de eeuw een homoseksueel milieu wordt ontwikkeld⁵⁸, de emancipatie op gang komt, alsook vrouwen een plaats in de maatschappij beginnen te krijgen, mogen we de repressie en het vijandig klimaat ten opzichte van homoseksuelen niet vergeten.

1.4.1 Van 'sodomiet' tot 'homoseksueel'⁵⁹

Zoals reeds vermeld spreken we over 'homoseksualiteit' vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. De term 'homoseksualiteit' werd in 1869 gebruikt door de Hongaarse schrijver Károly Mária Benkert, alias Kertbeny. In enkele open brieven aan de Pruisische minister van justitie bepleitte hij dat seksuele handelingen in de private sfeer niet onderhevig zouden mogen zijn aan het Crimineel Wetboek. Seksualiteit als een concept gebaseerd op (crimineel) *gedrag* maakte in de daaropvolgende jaren plaats voor de idee dat er zoiets bestond als een *seksuele identiteit*. Men verrichte niet alleen homoseksuele handelingen, men *was* homoseksueel. Maar dat wil niet zeggen dat homoseksualiteit ook positief benaderd werd. Want ook al was er een verandering van gedrag naar identiteit, een algemeen negatief klimaat bleef bestaan. Medische en psychiatrische uitgaven - vooral over mannen - voorzagen in allerlei theorieën om seksueel afwijkend gedrag te beschrijven en te verklaren en de persoon die hieraan leed te categoriseren en te voorzien van een 'identiteit' of label. Hoewel homoseksualiteit geen zonde (een morele fout op basis van gedrag) meer was, werd het dus nog steeds aanzien vanuit een algemeen *negatieve* benadering. Wat echter wel nieuw

⁵⁶ In andere culturen in andere delen van de wereld komt 'genderinversie' wél voor. Bij Noord-Amerikaanse indianenstammen bijvoorbeeld nam de *berdache* - een term die gegeven is door Westerse waarnemers - een soort van derde gendercategorie aan met een speciale status. De berdache nam de sociale rol van het andere geslacht aan, terwijl ze wel seksueel op het andere geslacht zijn georiënteerd; een moeilijk te vatten concept voor westerse onderzoekers.

⁵⁷ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, 1998, p. 61.

⁵⁸ Hier gaan we in hoofdstuk 3 van deel 1 verder op in.

⁵⁹ Bij de bespreking van dit topic moet men in het achterhoofd houden dat dit slechts een korte weergave is van prominente seksuologen en bijgevolg is het moeilijk om op hun theorieën in al hun complexiteit, de nuances en tegenstellingen in te gaan.

was, is de notie waarin de homoseksueel als *zieke en perverse geïnverteerde* werd aanschouwd. Homoseksualiteit werd dus gecategoriseerd als ziekte, naast tal van anderen zoals hysterie, kleptomanie enzovoort. Vragen naar het ontstaan - aangeboren of besmettelijk - bleven dan ook niet uit.

In 1857 publiceerde de medisch-forensisch expert Auguste-Ambroise Tardieu *Une étude médico-légale sur les attentats aux mœurs* waarin hij het verschil maakte tussen passieve en actieve homoseksualiteit en het belang van iemands uiterlijk bij het vaststellen van tekenen die wijzen op 'pederastie'.⁶⁰ Richard von Krafft-Ebing was één van de seksuologen die een degeneratie- en erfelijkheidstheorie formuleerde in *Psychopathia Sexualis* (1886), zijn 'catalogus van seksuele perversies', om gelijkslachtige liefde te verklaren. In zijn studie - gebaseerd op patiëntenbeschrijvingen - had hij minder vrouwen dan mannen kunnen opnemen, maar hij was ervan overtuigd dat homoseksualiteit in gelijke mate bij mannen als bij vrouwen voorkwam. Hoewel hij dat dus niet kon bewijzen, vulde hij zijn beschrijvingen aan met observaties op straat en in advertenties. Aanvankelijk schreef hij de oorzaak voor een merendeel van de gevallen toe aan een 'verworven homoseksualiteit', wat gepaard ging met preventie en genezing, terwijl hij dit later wijzigde in een 'aangeboren vorm'. Deze aangeboren vorm van inversie, d.i. een vrouwenziel in een mannenlichaam of omgekeerd, werd ook geïntegreerd in de theorie van de Britse seksuoloog Havelock Ellis die het onderscheid maakte tussen 'echte mannelijke lesbiennes' en 'vrouwelijke lesbiennes' in zijn boek *Sexual Inversion* (1897). Ongemengde scholen, verleiding en het idee van 'de mislukte heteroseksuele liefde' vormden in zijn opvattingen centrale factoren.⁶¹

Hoewel de term 'lesbisch' reeds bekend was, kwamen andere termen zoals bijvoorbeeld 'invert' dus vaker voor. Deze geïnverteerde vrouwen werden 'manwijven' genoemd, waar ellenlange essays over werden geschreven.⁶² De vrouwelijke lesbienne of 'pseudo-lesbienne' paste echter niet in deze theorie waardoor ze in beduidend mindere mate voorkwam en er zelfs aan haar 'symptomen' getwijfeld werd. Dit is te verklaren aan de hand van het heteronormerend perspectief waaruit de seksualiteit van de vrouw als passief werd geïnterpreteerd en een actieve autonome seksuele lust onmogelijk leek.⁶³

Een veel genuanceerdere visie, en die haaks staat op die van von Krafft-Ebing, krijgen we van de Duitse seksuoloog Magnus Hirschfeld in zijn werk *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes* (1914). Zijn beschrijvingen zijn veel uitgebreider en divers, wat waarschijnlijk te wijten is aan zijn engagement in lesbische en homoseksuele kringen. Hij verwierp de idee van degeneratie en 'genezing', maar opteerde, in navolging van Karl Heinrich Ulrichs⁶⁴, voor de idee van *Sexuelle*

⁶⁰ SIBALIS (M.), *Op. cit.*, p. 123.

⁶¹ VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Verkeerde vriendschap: lesbische leven in de jaren 1920-1960.*, Amsterdam, uitgeverij Sara, 1985, p. 23-29.
SCHUYF (J.), *Een stilzwijgende samenzwering: Lesbische vrouwen in Nederland, 1920-1970.*, Amsterdam, 1995, p. 49-52.

TAMAGNE (F.), Van sodomiet tot homoseksueel, 1870-1940., In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 167-168.

⁶² Het is ook dit type van de lesbische vrouw wat het algemeen beeld van de lesbische vrouw gaat vormgeven, maar hier komen we op terug in de hoofdstukken 3 van deel 1 en deel 2.

⁶³ WIESNER-HANKS (M.E.), *Op. cit.*, p. 71-72.

TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 167-168.

VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 23-29.

⁶⁴ Karl Heinrich Ulrichs was een homoseksuele Duitse jurist en tevens één van de eerste voorvechters van homo-emancipatie avant la lettre die tussen 1864 en 1879 tal van publicaties weidde aan theorieën rond 'het

Zwischenstufen (tussenvormen), die bepaald werd door de geslachtsorganen, lichaamskenmerken, seksuele instincten en het zedelijk karakter. Deze vier elementen plaatsten je op een schaal tussen de twee uitersten, het absolute mannelijke en absolute vrouwelijke type, met in het midden mannelijke lichamen met een vrouwelijke geest en omgekeerd. Er zijn bijgevolg zeer veel biologische varianten mogelijk. Hij zette zich vanuit het in 1897 opgerichte *Wissenschaftlich-humanitäre Komitee* in voor de emancipatie van homoseksuelen en stichtte in 1919 het *Institut für Sexualwissenschaft*, een instituut voor het wetenschappelijk onderzoek van seksualiteit, wat in 1933 door de nationaalsocialisten verwoest werd.⁶⁵

Hoewel de bovengenoemde seksuologen een grote invloed hebben uitgeoefend op andere denkers zoals Albert Moll (*Die konträre Sexualempfindung*, 1891) en Otto Weininger (*Geschlecht und Charakter*, 1903), werden ze (gedeeltelijk) overschaduwd door de psychoanalytische inzichten van Sigmund Freud, grondlegger van de psychoanalyse. Hij nam afstand van de idee van homoseksualiteit als ziektebeeld, al zijn niet al zijn ideeën - zoals het 'mannelijkheidscomplex' - positief te noemen. Hij was minder geïnteresseerd in de theorie van de verworven of aangeboren seksualiteit, maar legde de verklaring van gelijkslachtige liefde in de pre-oedipale fase van een persoon die aanvankelijk biseksueel was en pas na de pubertijd een hetero- of homoseksuele richting zou uitgaan. Hoewel hij niet achter de 'theorie van het derde geslacht' oftewel de 'theorie van de inversie' stond, zoals in zijn verhandeling *Über die Psychogenese eines Falles von Weiblicher Homosexualität* (1920) te lezen valt, maakte hij voor vrouwelijke homoseksualiteit een uitzondering. En aangezien hij stelde dat ieder mens biseksueel was, was er geen sprake van 'genezing'. Het is juist omdat heteroseksualiteit de norm is dat men een heteroseksuele geaardheid niet in vraag stelt.⁶⁶

In deze context stelde **Foucault** zelfs dat homoseksualiteit een 19de-eeuwse uitvinding is, een historisch concept geconstrueerd door een politiek, medisch en cultureel discours, wat Foucault als volgt omschrijft: "*L'apparition au XIXe siècle, dans la psychiatrie, la jurisprudence, la littérature aussi, de toute une série de discours sur les espèces et sous-espèces d'homosexualité, d'inversion, de pédérastie, d'hermaphrodisme psychique, a permis à coup sûr une très forte avancée des contrôles sociaux dans cette région de 'perversité'; mais elle a permis aussi la constitution d'un discours 'en retour': l'homosexualité s'est mise à parler d'elle-même, à revendiquer sa légitimité ou sa 'naturalité' et souvent dans le vocabulaire, avec les catégories par lesquelles elle était médicalement disqualifiée.*"⁶⁷ Maar door deze vormgeving, kwam men dus ook steeds dichterbij

derde geslacht' en 'uranisme'. Hoewel zijn verwoede pogingen tot afschaffing van antihomoseksuele wetten op niks uitdraaiden, was hij toch invloedrijk in o.m. de neerslag van verscheidene medici. Hij vond 'uranisme' immers een normale aanleg dat te verklaren was door bijvoorbeeld een vrouwenziel in een mannenlichaam.

⁶⁵ VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 27.

SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 49-52.

⁶⁶ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 168.

VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 31-33.

⁶⁷ FOUCAULT (M.), *Op. cit.*, p. 134.

Vertaling: Toen nu in de 19de eeuw in de psychiatrie, de rechtspraak en ook de literatuur een hele reeks vertogen over de soorten en ondersoorten van de homoseksualiteit, de tegennatuurlijkheid, pederastie, 'psychisch hermafroditisme' uit de bodem schoten, heeft dit stellig een zeer grote stap vooruit van de sociale controles op dit gebied van 'perversiteit' mogelijk gemaakt. Maar tegelijk heeft dit het ontstaan van een 'tegen'-vertoog mogelijk gemaakt: de homoseksualiteit begon over zichzelf te spreken, begon haar legitieme of 'natuurlijke' karakter op te eisen, en vaak in het vocabulaire en met behulp van de categorieën waarmee ze medisch werd gediskwalificeerd.

zelfdefiniëring. Vele van deze medische theorieën werden immers vaak in boeken verwerkt. In het boek *The Well of Loneliness* (De bron van eenzaamheid, 1928) van de Engelse schrijfster Radclyffe Hall, waarschijnlijk de meest invloedrijke lesbische roman ooit, wordt de theorie van Havelock Ellis gebruikt. Het hoofdpersonage Stephen Gordon, een jonge lesbienne, wordt door haar vader opgevoed als een jongen, terwijl haar omgeving inclusief haar eigen moeder haar 'seksuele inversie' afwijst. De titel van de roman verwijst naar de eenzaamste plek, namelijk die tussen de beide seksen. Hoewel de roman in 1928 verboden werd in Engeland wegens obsceniteit, zorgde het 'schandaal' - zoals vele andere - en de daarmee gepaard gaande nieuwe media ervoor dat het onderwerp bij het grote publiek bekend raakte en succes had. Het boek was immers een pleidooi voor de acceptatie van de lesbische levensstijl, wat Radclyffe Hall, zeker in die tijd, tot een (omstreden) icoon maakte. Want het boek neemt een complexe plaats in, in de geschiedenis van de lesbische fictie: "*Simultaneously, it seems to represent the classic novel of lesbian identity in the twentieth century and the classic representation of homophobia. It is both the best-known novelistic depiction of a lesbian and the most problematic.*"⁶⁸ Natalie Clifford Barney was een rijke Amerikaanse schrijfster die ook openlijk voor haar lesbische geaardheid uitkwam, maar door haar sympathieën voor het feminisme verzette ze zich, in tegenstelling tot Hall, tegen de vermannelijking van vrouwen. Schrijvers en kunstenaars over de hele wereld kwamen naar haar wekelijks salon voor saffische poëzie en opvoeringen in haar tuin. Het literaire salon bleef meer dan vijftig jaar bestaan en bekleedde zo een belangrijke plaats in de Parijse lesbische scene. Maar zoals reeds aangehaald werd de idee van homoseksualiteit bij het grote publiek bekend omwille van het successchandaal van de vele processen.

1.4.2 Emancipatie en repressie ten tijde van oorlog

De zaak Eulenburg zorgde in Duitsland maar ook daarbuiten, net zoals de zaak rond Oscar Wilde in Groot-Brittannië, voor een publiek beeld van homoseksualiteit als 'de Duitse zonde' door de bekendmaking van een gezelschap van homoseksuelen in hoge aristocratische en militaire kringen. De reeks van rechtszaken en de publicaties van tal van spotprenten en artikels creëerden een vijandig klimaat ten opzichte van homoseksuelen en joden. De Eerste Wereldoorlog had een dubbelzinnige positie in deze problematiek. Hoewel homoseksuelen behandeld werden als onbetrouwbare 'geïnverteerden', vormden de omstandigheden van de oorlog in het kader van mannen- en vrouwengemeenschappen hechte vriendschappen tussen soldaten, officieren of beide, ver weg van de stereotypen uit de 'bewoonde wereld', alsook tussen vrouwen die in dienst van hun vaderland voor hun 'mannelijke eigenschappen' gewaardeerd werden. De Eerste Wereldoorlog droeg dus bij aan de verschillende manieren waarop men mannelijkheid en vrouwelijkheid kon invullen en de daarmee gepaard gaande ommekeer in de notie van homoseksualiteit.⁶⁹

Tot aan de Tweede Wereldoorlog ontpopten er zich allerlei initiatieven ten voordele van de emancipatie van homoseksuelen. Zoals reeds aangehaald richtte Magnus Hirschfeld in 1897 het *Wissenschaftlich-humanitäre Komitee* (WhK) op, wat zich inzette voor de emancipatie van homoseksuelen door o.a. (de betere verspreiding van) informatie over homoseksualiteit en de

⁶⁸ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, 1998, p. 96.

⁶⁹ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 174-176.

afschaffing van artikel 175 van het Duitse Strafrecht, wat sinds 1871 homoseksuele relaties tussen mannen strafbaar stelde. Er was ook een *Niederländische Abteilung* van dit initiatief, dat in 1912 werd opgericht met als drijvende krachten Jacob Schorer, Arnold Aletrino en Lucien von Römer en in 1919 de naam *Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee* (N.W.H.K.) aannam.⁷⁰ Ook deze variant van het WhK had als doel de ongelijkheid tussen hetero- en homoseksuelen te betwisten door o.a. het verspreiden van publicaties zoals *Wat iedereen behoort te weten omtrent uranisme* en het aanvechten van artikel 248bis.⁷¹ Vervolgens stichtte Hirschfeld in 1919 het *Institut für Sexualwissenschaft*, een instituut voor het wetenschappelijk onderzoek van seksualiteit, met bijhorend museum en bibliotheek. Ook de *Bund für Menschenrecht* (BfM), gesticht door Friedrich Radszuweit, zette zich in voor de rechten van homoseksuelen, hoewel men ook bijdroeg tot het creëren van een homoseksuele (sub)cultuur door het uitgeven van tijdschriften zoals *Die Freundschaft* en *Die Freundin*, en dergelijke.⁷² De *Gemeinschaft der Eigenen* van Adolf Brand was zelfs eerder gekant tegen Hirschfelds opvattingen en voorstander van dé mannelijke samenleving gebaseerd op vriendschap en pederastie. De poging tot het creëren van een gunstig klimaat door de verschillende initiatieven bleef beperkt: hoewel men kon breken met het eigen isolement, werd artikel 175 pas volledig afgeschaft in Duitsland in 1994. In Frankrijk was homoseksualiteit niet strafbaar, maar associeerde men het - net als in Engeland - met elite, intellectuele kringen en was de invloed op maatschappelijk vlak gering. Homosociale instellingen zoals universiteiten, kostscholen en sportgelegenheden versterkten deze mannelijke verbondenheid.⁷³

Wat we dus zien is dat de wetgeving omtrent homoseksualiteit in de Europese landen op het einde van de 19de eeuw afhankelijk is van land tot land. We kunnen echter wel in het algemeen twee groepen uiteen zetten. De eerste groep landen zijn Latijns en katholiek van aard en vielen onder of werden beïnvloed door de Code Pénal van Napoleon. In landen zoals Frankrijk en Italië was homoseksualiteit dus bij wet niet strafbaar, maar dat wil niet zeggen dat er geen repressieve maatregelen werden genomen. Je kon immers nog wel vervolgd worden voor openbare zedenschennis of wanneer één van de partijen *minderjarig* was. Ook werd de prostitutie, bijvoorbeeld in de homobars in Parijs, in de gaten gehouden. Wat achter gesloten deuren gebeurde, werd gedoogd. De scheiding tussen de publieke en private sfeer was in deze landen dus heel belangrijk. Germaanse, Slavische en Angelsaksische landen, die door het protestantisme en de Grieks-orthodoxe kerk werden beïnvloed, stelden homoseksualiteit wél strafbaar op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw, of dat nu binnen- of buitenshuis gebeurde. In het Duitse keizerrijk bijvoorbeeld werd homoseksualiteit strafbaar gesteld door de invoering van het reeds vermelde artikel 175 in 1871 en pas op het einde van de 20ste eeuw afgeschaft. Ook in Engeland werden 'gross indecencies' bestraft in sectie 11 van de in 1885 ingevoerde Criminal Law Amendment Act. Door het wazige karakter van deze 'onzedelijke delicten' kon men homoseksueel gedrag - zonder dat daar seksueel contact bij te pas kwam - terecht stellen. Onder dit Labouchère-

⁷⁰ VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 42-44.

⁷¹ Dit artikel, uit het Nederlandse Wetboek van Strafrecht, verbood seks met een minderjarige (d.i. 21 jaar) van hetzelfde geslacht. Het artikel ging van kracht in 1911 en is pas in 1971 afgeschaft. In 1965 werd in België een gelijkaardig artikel ingevoerd. In artikel 372bis werd een onderscheid gemaakt tussen hetero- en homoseksueel contact door de leeftijd van 16 te verhogen naar 18 jaar. Zie ook 'Hoofdstuk 2: De holebi- en transgenderbeweging in België'.

⁷² Naar het Duitse voorbeeld werd in 1932 in Zwitserland het tijdschrift *Schweizerisches Freundschafts-Banner* gepubliceerd, wat in 1943 de naam *Der Kreis* zou krijgen en blijven bestaan tot 1967.

⁷³ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 176-178.

amendement is bijvoorbeeld Oscar Wilde in 1895 veroordeeld tot de maximumstraf van twee jaar. In deze landen waren er bovendien speciale politiediensten die homoseksuele activiteit opvolgden. Door toezicht op ontmoetingsplaatsen werden er rapporten opgesteld van 'verdachten'. Slechts het deel van de homoseksuele bevolking dat zich in openbare plaatsen begaf of er 'geïnverteerd' uitzag, viel dus onder deze maatregelen, en geeft ons dus een vertekend beeld. We moeten wel vermelden dat het bij de veroordelingen, die in grote mate tussen de grote steden en kleine gehuchten verschilden, meestal om mannen ging, aangezien homoseksueel gedrag tussen vrouwen in Europa zelden berechtigd werd.⁷⁴ Alsook zorgden de vage definities van homoseksualiteit voor een belemmering bij de terechtstelling. Het terugdringen van homoseksuele activiteiten tot de privé- en verborgen sfeer was bijgevolg interessanter dan het systematisch inrekenen van 'verdachten'.⁷⁵

In 1871 vond in Engeland het 1ste grote proces, wat opgevolgd werd door de sensatiepers, plaats van Ernest ('Lady Stella Clinton') Boulton en Frederick ('Miss Fanny Winifred') Park die beschuldigd werden van schending van de openbare orde door het dragen van vrouwenkleden en - daarbij komend - op verdenking van 'sodomie'. Aangezien beide mannen al jaren deze levensstijl aannamen en ze vrijgesproken werden, zal het proces vooral gediend hebben ter waarschuwing voor andere *cross-dressers*. Het verband leggen tussen seksuele praktijken en genderinversie of homoseksualiteit en 'verwijfdheid' was hoe dan ook in praktijk niet altijd even makkelijk, zoals ook bij het Cleveland Street-schandaal waar de verdachten eerder op basis van hun maatschappelijke positie dan om hun geardeerdheid terecht werden, of het proces van de reeds vermelde Oscar Wilde waarvan men aanvankelijk dacht dat hij zich enkel gedroeg als homoseksueel, maar dat niet daadwerkelijk zo was. Bijgevolg kreeg men een algemeen beeld van 'de verwijfde dandyachtige homoseksueel'.⁷⁶

Maar ook al was de beeldvorming veranderd en het isolement - in de grote steden - doorbroken, dat wil niet zeggen dat de maatschappelijke attitude jegens homoseksualiteit een ommekeer maakte. Het uitsluiten en viseren van groepen die niet aan de norm voldeden, zoals homoseksuelen, kwam nogal naar voren in tijden van crisis, zoals de Frans-Duitse Oorlog of de Eerste Wereldoorlog, wanneer ze als een bedreiging voor de maatschappelijke orde werden gezien. Men verweet hen niet bij te dragen aan het voortbrengen van de natie, het verzieken van de jeugd en - bij de lesbiennes - het heulen met de vrouwenbewegingen. Maar niemand wilde zich vereenzelvigen met homoseksualiteit en zodoende werd de homoseksueel ingedeeld in een aparte marginale sociale klasse waar de populaire pers haar gading in vond. Het hoogtepunt van deze maatschappelijke uitsluiting vinden we ten tijde van de Tweede Wereldoorlog in nazi-Duitsland. De homoseksuele subcultuur die zich tot dan kon manifesteren werd verwoest door de verscherping van artikel 175, het verbieden van tijdschriften, het sluiten van homobars en het vernietigen van het in 1919 door Magnus Hirschfeld opgerichte *Institut für Sexualwissenschaft*, een instituut voor het wetenschappelijk onderzoek van seksualiteit. Homoseksualiteit werd zelfs als middel tegen

⁷⁴ Mits de uitzonderingen van Oostenrijk (1852), Zweden (1864), Finland (1889), en sommige Zwitserse cantons. In Duitsland (1909) en Engeland (1921) waren pogingen om lesbianisme op te nemen in de strafwet niet aan de orde of mislukt.

⁷⁵ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 186-188.

⁷⁶ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 170-172.

politieke tegenstanders aangewend. De antihomoseksuele nazipolitiek kenmerkte zich door totalitaire terreur: homoseksuelen moesten zich kenbaar maken door middel van een roze driehoek, in analogie met de gele davidster voor joden, werden quasi altijd 'schuldig' bevonden en werden bijgevolg, net als alle andere personen die volgens de nationaalsocialisten niet thuis hoorden in de samenleving, naar concentratie- en uitroeiingskampen gestuurd om daar als proefkonijn te dienen voor Heinrich Himmlers 'medische' experimenten. De Tweede Wereldoorlog bewerkstelligde in Frankrijk met de komst van het Vichy-regime ook strafbepalingen voor homoseksuele handelingen tussen zowel mannen als vrouwen onder de eenentwintig jaar.⁷⁷

Meteen na de Tweede Wereldoorlog traden er allerlei verenigingen en initiatieven mét een politieke agenda op de voorgrond voor het bestrijden van discriminatie. Dit ligt in lijn met de ontwikkelingen op hoger politiek, economisch en maatschappelijk niveau zoals die van staat en burgerschap. Eén van die initiatieven die een belangrijke rol speelde in de opkomst van organisaties in Europa en de Verenigde Staten was het Zwitserse tijdschrift *Der Kreis*, reeds opgericht in 1943. Hierin waren tal van topics opgenomen omtrent literatuur en kunst, maar ook rond medische en wetenschappelijke informatie bijvoorbeeld over de 'aversietherapie', een conditioneringsprogramma om homoseksuelen 'te genezen' door middel van shocktherapie en hypnose. Het internationaal lezerspubliek, voornamelijk homoseksuele mannen, vormde - zoals de symbolische titel weergeeft - een soort apolitieke groep voor gelijke zielen, als voorbode voor de politieke varianten. Dit politiek engagement kwam er naar aanleiding van de 'Universele verklaring van de rechten van de mens' van 1948, waarop het Deense 'Forbundet af 1948' als 1ste Europese homoactiegroep opgericht werd door Axel Axcgil⁷⁸. In de daarop volgende jaren ontplooiden zich initiatieven in andere landen zoals de Verenigde Staten en Europa voor de bestrijding van discriminatie tegen homoseksuelen en zelfs de assimilatie in de heteroseksistische maatschappij.⁷⁹ Ondanks dit engagement, bleef de homofobe dreiging in verscheidene landen nog heel reëel, doordat het gezin na de oorlog de hoeksteen was van de maatschappij, homoseksualiteit in veel landen nog strafbaar was en nog steeds bestempeld werd als ziekte, wat de homoseksueel in een zwakke sociaal-politieke situatie plaatste. Het was wachten op een mentaliteitsverandering en een ander politiek klimaat voordat wetswijzigingen feiten werden.⁸⁰

1.4.3 Ten tijde van de feministische golven en de seksuele revolutie

Hoewel er reeds in vroegere eeuwen *feministen* hebben bestaan⁸¹, wordt feminisme in het algemeen geassocieerd met de sociale beweging vanaf het einde van de 19de en de 20ste eeuw.⁸² 'Het feministische verhaal' wordt doorgaans verteld aan de hand van de metafoor van de twee

⁷⁷ TAMAGNE (F.), *Op. cit.*, p. 189-195.

⁷⁸ Samen met zijn partner Eigil (Axcgil) was Axel (Axcgil) o.a. ook het 1ste homopaar dat een geregistreerd partnerschap aanging. Beide mannen hebben tevens in de gevangenis gezeten op grond van homoactivisme.

⁷⁹ Zoals de oprichting van de *Mattachine Society*, de eerste homoseksuele organisatie, of de *Daughters of Bilitis*, de eerste lesbische organisatie in de Verenigde Staten.

⁸⁰ RIZZO (D.), *Homobewegingen en de publieke sfeer na de Tweede Wereldoorlog.*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 197-205.

⁸¹ De term zelf is voor het eerst in 1882 toegeëigend door de advocate Hubertine Auclert in *La Citoyenne*, een periodiek dat het vrouwenstemrecht vurig promoveert.

⁸² Men dient in het achterhoofd te houden dat er niet zoiets bestaat als één universeel en tijdloos feminisme. Er zijn meerdere feminismen die men in tijd, plaats, levensbeschouwing, en dergelijke kan contextualiseren. Indien we een lijn willen trekken, is het veranderen van de vrouwelijke onderschikking aan de mannelijke dominantie de steeds terugkomende factor. Verder gaan we hier echter niet op in.

golven.⁸³ De eerste feministische golf wordt meestal gesitueerd tussen de periode 1870 tot 1914 en staat bekend als een 'liberaal en gematigd feminisme'⁸⁴ dat haar wortels heeft in de verlichting en de democratische, burgerlijke revoluties en waarbij de 'universele mensenrechten' werden aangewend voor de strijd om het vrouwenkiesrecht, economische emancipatie en tegen de maritale macht van de man. De tweede feministische golf, meestal gedateerd vanaf de jaren '70 van de 20ste eeuw staat bekend omwille van de slogan 'het persoonlijke is politiek' waarbij, naast de eisen voor economische gelijkheid, ook belang werd gehecht aan bredere thema's zoals seksualiteit - wat mede mogelijk gemaakt werd door de seksuele revolutie van de jaren '60 -, geweld en de algemene patriarchale mentaliteit.

Alhoewel je niet kunt ontkennen dat er een soort van golfbeweging is, is het spreken over echte dalperiodes niet van toepassing. Door het cyclisch denken lijkt men te vergeten dat de belangrijkste realisaties in die 'stilte voor de storm' gerealiseerd zijn zoals bijvoorbeeld het volwaardig stemrecht voor vrouwen in 1948. Wat relevant is, is dat de verwezenlijkingen die door de feministische beweging gerealiseerd werden - of dat nu in een 'golf' of 'dalperiode' was - ervoor zorgden dat vrouwen onafhankelijker konden leven door o.a. de openstelling van het hoger (universitair) onderwijs en vrije beroepen voor vrouwen en het doorbreken van de maritale macht van de man. Vrouwen hadden zo de kans om financieel onafhankelijk te zijn en op zichzelf of met een ander vrouw samen te wonen, in de Verenigde Staten ook het *Boston marriage* genoemd.⁸⁵

Hoewel niet alle feministen lesbisch zijn en alle lesbiennes feministen, is er toch een duidelijke relatie tussen deze groepen. Zoals reeds vermeld waren romantische vriendschappen in de 18de eeuw gemeengoed en werden deze ook aanvaard. **Lillian Faderman**⁸⁶ stelt echter dat door de veranderende positie van de vrouw o.a. met de groeiende emancipatiebeweging op het einde van de 19de eeuw, die een bedreiging vormde voor de mannelijke dominantie, de nieuwe ideologieën van de 19de-eeuwse medicalisering de omgang tussen vrouwen een negatieve connotatie hebben gegeven. Aangezien deze theorieën afkomstig waren van medici hadden deze een invloed op het zelfbeeld van lesbiennes. De liefde tussen vrouwen die voorheen als 'normaal' werd beschouwd, werd nu ineens verdacht. Het label van lesbienne of de gangbare term 'geïnverteerde' was niet ver weg om deze intieme vriendschappen te voorzien van een pejoratieve bijklank en zelfonzekerheid. Het was wachten op het (lesbisch-)feminisme van de jaren '70 dat deze repressieve ideologie zou doorbreken door o.a. de vrouwengroepen, hernieuwde informatie in tijdschriften en literatuur, en zo vrouwenrelaties niet utopisch te beschouwen, maar in een *positief* daglicht te stellen. Van dit laatste is de lesbisch-feministische cultroman *Rubyfruit jungle* (1973) van Rita Mae Brown een voorbeeld waarin het lesbische hoofdpersonage Molly Bolt géén psychiater nodig heeft om trots, dapper, en met zelfrespect door het leven te gaan, en is dus een soort van meisjesheldin. Het boek gaat dus voorbij aan het uitleggen van (het 'probleem' van) lesbianisme, aan een interne

⁸³ Karen Offen stelt een andere metafoor voor, namelijk die van een vulkaan, om zo niet de nadruk te leggen op de afwezigheid van een golf, maar op de aanwezigheid, naar aanleiding van een eruptie. We kunnen echter de bedenkling maken of het zoeken van een gepaste metafoor wel de essentie is. Nu de beelddspraak van de golven gangbaar is, is het relevanter deze adequaat te gebruiken en van de nodige opmerkingen te voorzien. OFFEN (K.), *European feminisms, 1700-1950: a political history.*, Stanford, University press, 2000, p. 25-26.

⁸⁴ Op deze beeldvorming, die vooral ontstaan is tijdens de tweede golf, zijn reeds kritieken geformuleerd.

⁸⁵ RUPP (L.J.), *Op. cit.*, p. 227.

⁸⁶ We moeten echter wel rekening houden met het feit dat Faderman zelf schijnbaar schrijft vanuit een lesbisch-feministisch perspectief.

worsteling van het hoofdpersonage en aan een mislukte poging tot aanpassing of een gelukke poging tot zelfverloochening. Deze roman gaat dus niet over een lesbienne die haar moet inpassen in de heteronormatieve wereld, maar één waarmee lesbiennes zichzelf kunnen identificeren.⁸⁷

We moeten wel de kanttekening maken dat de relatie tussen het feminisme en lesbianisme in België complexer was dan de stelling van Faderman laat doorschijnen. De aandacht voor seksualiteit en de private sfeer bleek voordelig te zijn voor de zichtbaarheid van lesbische en biseksuele vrouwen. Lesbiennegroepen werden vanaf 1974 opgericht, autonoom of binnen de werking van een vrouwenhuis, aangezien vele lesbiennes actief waren in de vrouwenbeweging. *“Op de eerste plaats waren wij feministen, op de tweede plaats lesbiennes. Want je moet eerst werken voor de bevrijding van de vrouw - we hebben dus heel veel manifestaties gedaan voor homorechten, voor abortus... wij deden niets anders dan betogen.”*⁸⁸ Maar na enige tijd bleek die solidariteit maar uit één richting te komen, slechts een handvol heterovrouwen wilden voor het lesbisch doel op de barricaden gaan staan, uit schrik dat ze vereenzelvigd zouden worden als 'lesbienne'.⁸⁹ *“Er is lang een sterk spanningsveld geweest. In Atthis was ik te feministisch, en in de vrouwenbeweging was ik te lesbisch. Er was een strekking die zei dat dat 'lesbisch gedoe' beperkt moest blijven want dat geeft een slechte naam. In de feministische beweging bij ons zijn veel lesbiennes heel actief geweest. Een flink aantal van de trekkende vrouwen waren lesbiennes.”*⁹⁰ Volgend citaat getuigt van de wrijving tussen de heterovrouwen en lesbiennes binnen de vrouwenbeweging. *“De lesbiennes hebben overal in Vlaanderen de vrouwenhuizen opgericht en na een jaar of 5 à 6 - als die dus goed draaiden - verweten de heterovrouwen de lesbiennes dat het vrouwenhuis naar de buitenwereld toe werd bekeken als 'een lesbisch kot', en dat wilden de vrouwenhuizen niet meer. De lesbiennes zijn dan uit de vrouwenhuizen gegaan en hebben autonome groepen opgericht en de vrouwenhuizen zijn als een kaartenhuisje in elkaar gevallen.”*⁹¹

Vooraf in de tweede feministische golf stond de vrouwelijke identiteitsvorming centraal waarbij het vrouwelijke 'ik' als autonoom werd beschouwd, zodat men los kon komen van de mannelijke hegemonie. Men ging dus verder dan aandacht te besteden aan de discriminerende wetgeving - wat het centrale subject van de eerste feministische golf was - en trok dit door naar de privésfeer met de slogan 'het persoonlijke is politiek'. Voor feministen manifesteerde de mannelijke overheersing zich niet enkel in de publieke sfeer⁹² en sommigen zagen lesbianisme dan ook als een politieke keuze. *“Lesbisch zijn was toen ook een 'strekking'. Je had bijvoorbeeld ook heterovrouwen die daarmee experimenteerden.”*⁹³ Hoewel er een hele reeks onderwerpen zijn waar lesbisch-feministen het niet over eens zijn zoals separatisme, leven in commune enzovoort, is er wel eensgezindheid over het feit dat men zich verzet tegen de mentaliteit die liefde en/of lust tussen

⁸⁷ FADERMAN (L.), *Op. cit.*, p. 405-413.

⁸⁸ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/11.

⁸⁹ GANZEVOORT (A.), Tussen norm, ideaal en politieke realiteit, In: BRACKE (N.), CELIS (K.), CELIS (L), (e.a.), *Begeerte heeft ons aangeraakt: socialisten, sekse en seksualiteit.*, Gent, Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, 1999, p. 267.

⁹⁰ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/10.

⁹¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/11.

⁹² Denk maar aan geweld tegen vrouwen, eigen seksualiteitsbeleving ('baas in eigen buik') en het verzet tegen de seksistische mentaliteit.

⁹³ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/10.

vrouwen als 'abnormaal' beschouwd en waardoor deze vrouwen er, in hun persoonlijke of professionele leven, de gevolgen van (moeten) dragen.⁹⁴

"Je had binnen de vrouwenbeweging verschillen en nuances. Je had bijvoorbeeld het burgerlijk feminisme dat de lijn volgde van als de wetten en de structuren veranderen, het 'allemaal in orde is', terwijl anderen zoals ik zeiden dat het aan de patriarchale roots lag."⁹⁵ De Australische sociologe **Gisela Kaplan** maakt een onderscheid tussen drie stromingen in de tweede golf, die elk 'op hun eigen manier' tegen de mannelijke hegemonie strijden. Allereerst heb je het socialistische feminisme dat zich zowel op nationaal als internationaal vlak profileert, vervolgens staat het liberaal feminisme open voor overleg en ten slotte staat het radicaal feminisme hier recht tegenover omdat het geen heil ziet in overleg, maar wel in separatisme. Het is deze laatste stroming die *lesbianisme* als een politieke keuze zag en die bijdraagt tot de radicale beeldvorming van de tweede golf.⁹⁶ "Ik was in die periode vrij radicaal omdat ik sprak over thema's zoals geweld naar vrouwen toe, partnergeweld, incest, ... die toen niet bestonden, dat had die namen nog niet, maar die gegevens kwamen wel door. 'Lesbisch zijn is ook een keuze', dat is een bepaalde keuze geweest in die periode. Ik stond daar toen ook achter."⁹⁷

1.5 Homoseksualiteit in de hedendaagse samenleving

De juridische verschillen worden stilaan overbrugd door verscheidene wetswijzigingen. Maar wat paradoxaal is, is dat de rechtspositie niet (altijd) de reële situatie weergeeft. Ondanks er antidiscriminatie wetten zijn vastgelegd - in België is in 2007 discriminatie 'op grond van seksuele geaardheid' opgenomen in de antidiscriminatie wet van 2003 - is er nog steeds sociale discriminatie die niet altijd even makkelijk te traceren is.⁹⁸ Eén ding is dus nog steeds hetzelfde gebleven. Ondanks de verbeterde rechtspositie en de algemene mentaliteitsverandering, leven we nog steeds in een samenleving waar de heteronorm hoogtij viert.

1.5.1 Gay liberation en activisme

De belangrijkste politieke aanzet volgde als reactie op de politie-inval van 1969 in de Stonewall Inn in Christopher street, in de homobuurt van New York. Er ontketenden zich protestacties en de oprichting van het *Gay Liberation Front* volgde kort daarop. Deze generatie was niet bang om zowel letterlijk als figuurlijk op straat te komen vanuit een hernieuwde 'homotrots' - zoals tijdens de 1ste *Gaypride* in New York in 1970 - en de maatschappelijke, sociale en politieke normen uit te dagen. De provocerende en demonstratieve manifestaties in New York liepen quasi parallel met de ontwikkelingen in de Europese landen, Canada en Australië. Deze eerder kleinschalige optochten zouden later uitgroeien tot heuse festiviteiten zoals het bekende *Mardi Gras* in Sydney. Zoals de naam al zelf zegt, werd 'bevrijding' de belangrijkste leidraad, wat danig verschilt met de

⁹⁴ FADERMAN (L.), *Op. cit.*, p. 414-415.

⁹⁵ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁹⁶ VAN MOLLE (L.), *De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing.*, BTNG, 2004, p. 380.

⁹⁷ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁹⁸ HEKMA (G.), *De homowereld: van 1980 tot heden.*, In: ALDRICH (R.) (red.), *Op. cit.*, p. 253-257.

'integratiepolitiek' van de homofielenorganisaties. Ze waren van mening dat niet de homoseksuele geaardheid het 'probleem' was, maar de heteronormerende mentaliteit en de daarmee gepaard gaande homofobie. Andere sociale groepen zoals vrouwen vielen echter ook ten prooi aan de onderdrukking en het onrecht van het kapitalistische systeem en bijgevolg was frontvorming de meest efficiënte manier om veranderingen in de maatschappij te bewerkstelligen in plaats van zich trachten te integreren in een samenleving die hen afstootte, zoals men in de jaren '50 probeerde. In plaats van de eigen identiteit niet te moeten verbergen, wilde men openlijk voor de seksuele geaardheid kunnen uitkomen om de zichtbaarheid van homoseksuelen te bevorderen. Men wilde de ruimte tussen de privésfeer en de publieke sfeer overbruggen, o.a. met slogans zoals 'het persoonlijke is politiek', zoals reeds aangehaald in het vorige onderdeel. Maar de identiteitenpolitiek, die aanvankelijk als bindmiddel werkte, ondermijnde in de latere jaren '70 een vlotte samenwerking zoals bijvoorbeeld bij lesbiennes, die te maken hadden met een dubbele discriminatie. Het front viel langzaam maar zeker uiteen in kleinere entiteiten, actiegroepen en stromingen waardoor de klemtoon op homoactivisme kwam te liggen zoals bij de *Gay Activists Alliance*, en niet zonder succes. In 1973 werd in Amerika o.a. homoseksualiteit uit de lijst van ziekten en stoornissen gehaald. Bijgevolg zien we vanaf de tweede helft van de jaren '70 in de grote steden, mede door de afname van politiecontrole, een geleidelijke verschuiving van een gesloten naar een open cultuur. Hoewel per land dit danig kon verschillen, waren homoseksuelen niet meer verplicht zich onzichtbaar op te stellen en konden ze meer naar buiten komen, letterlijk en figuurlijk.⁹⁹

1.5.2 Aids

In het begin van de jaren '80 dook in de Verenigde Staten het nog onbekende *Acquired Immune Deficiency Syndrome* (aids) op, waar vooral de homogemeenschap gevoelig voor bleek te zijn. Vandaar dat deze nieuwe ziekte aanvankelijk de naam *Gay-Related Immune Deficiency* (GRID) kreeg en anno 2011 soms nog benoemd wordt als 'de homoziekte'. Juridische, financiële en maatschappelijke hulp verliep zeer traag waardoor homo-organisaties effectief moesten optreden om de aandacht van de politiek en de media vast te krijgen zoals de *Aids Coalition to Unleash Power* (ACT UP) die campagnes zoals 'Silence=Death' en 'The government has blood on its hands' lanceerde. De regering leek pas in te grijpen toen de gehele bevolking, en niet enkel 'marginale groepen' zoals druggebruikers en etnische minderheden - die door de mazen van het sociaal vangnet vielen -, ten prooi vielen aan het virus. Bijgevolg begon men vanaf 1984 met het testen op het *Human Immunodeficiency Virus* (hiv), het toedienen van aidsremmers (AZT) en het oprichten van aidsorganisaties die voor informatie en ondersteuning zorgden.¹⁰⁰

In België werd het verband tussen aids en homoseksualiteit ook snel gemaakt, aangezien een groot deel van de besmettingen op eigen bodem een gevolg was van onveilig homoseksueel contact. Hoewel de homobeweging deze negatieve associatie wilde beletten, kwam de overheid traag in beweging. Daarom werden vanaf (de 2de helft van) de jaren '80 eigen initiatieven en campagnes uit de grond gestampt. Aids was immers geen homoziekte, maar wel een homozaak. Uiteindelijk

⁹⁹ RIZZO (D.), *Op. cit.*, p. 212-213.

¹⁰⁰ RIZZO (D.), *Op. cit.*, p. 217-220, 342-346.

werden de aidsorganisaties - na veel lobbywerk - ook financieel gesteund - zoals de campagne 'zet 'm op' van toenmalig SP-minister Leona Detiège¹⁰¹ - zodat deze zich konden inzetten voor o.a. het promoten van veilige seks.¹⁰² Het 'positieve' aan de aids crisis was dat het de ingeburgerde onderdrukking en andere vormen van sociaal onrecht bloot legde, een groeiend (zelf-)bewustzijn creëerde, (homo)seksualiteit bespreekbaar maakte en het politiek debat katalyseerde.¹⁰³

1.5.3 Recente ontwikkelingen

Vergeleken met de eerste initiatieven in de jaren '50 lijkt homo-emancipatie de laatste jaren in een stroomversnelling te zitten. De klemtoon van de holebi- en transgenderbeweging, vertegenwoordigd door lokale en internationale netwerken zoals *Queer Nation* en *OutRage*, kwam enerzijds te liggen op een gelijke gerechtelijke positie - zoals bijvoorbeeld regelingen omtrent burgerlijke staat - in plaats van ideologische doelen van de jaren '60 zoals de scheiding tussen homo en hetero en de radicale periode van de jaren '70. Anderzijds stredden sommigen voor seksuele vrijheid tout court omdat niet seksuele geaardheid, maar hetgeen je doet je definieert. Dat de resultaten danig verschillen in tijd en ruimte is bijvoorbeeld al te merken in de Verenigde Staten waar de regering van Clinton het *don't ask, don't tell*-beleid binnen het leger invoerde, maar wat in 2010 teruggeschroefd is onder de huidige regering van Obama. Daar waar de gerechtelijke doelen bereikt zijn, is het engagement van de beweging in eigen land uitgedund - bijvoorbeeld in Nederland - en richt men zich meer op de internationale context. De *International Lesbian and Gay (bisexual, trans and intersex) Association* (ILGA), opgericht in 1978, is een wereldwijde organisatie die de communicatie en samenwerking over de grenzen heen stimuleert. Het homohuwelijk is het meest besproken en bevochten topic van de laatste jaren aangezien het huwelijk beschouwd wordt als hét onaantastbaar symbool voor heteroseksuele liefde. Dit heteroseksisme werd voor het eerst in 1989 in Denemarken verbroken door het wettelijk erkennen van homoseksuele relaties. Hoewel er ook nu nog wetten worden besloten tégen het homohuwelijk - bijvoorbeeld in Uganda (2005) -, openen steeds meer landen hun deuren voor het homohuwelijk zodat ook homoseksuele koppels beroep kunnen doen op de bijkomende rechten (en plichten). Nederland was in 2001 het eerste land dat het homohuwelijk volledig erkende, gevolgd door België in 2003 en druppelsgewijs volgden nog een paar landen. Maar de belangrijkste vraag om over te reflecteren is misschien niet of homo's en lesbiennes mogen trouwen en kinderen krijgen, maar hoe mensen ongeacht hun geslacht en seksuele geaardheid hun leven vormgeven.¹⁰⁴

¹⁰¹ Zie bijlage 1 en 2.

¹⁰² Zoals het Aidsteam, de Aidstelefoon (StAG), Het Buddysysteem (The Foundation), Hiv-Vereniging Vlaanderen, en IPAC soa & aids-vzw. Vanaf 2001 werken deze samen als één organisatie: sensoa, het diensten- en expertisecentrum rond relationele en seksuele vorming, hiv en andere seksueel overdraagbare aandoeningen.

¹⁰³ HELLINCK (B), *Een halve eeuw (in) beweging. Een kroniek van de Vlaamse holebibeweging.*, Federatie werkgroepen homoseksualiteit, Gent, 2002, p. 30.

¹⁰⁴ HEKMA (G.), *Op. cit.*, 2006, p. 262-363.

1.6 Nabeschouwing: Een geschiedenis van de homoseksualiteit?

De geschiedenis leert ons hoe anders seksualiteit doorheen de tijd werd aanzien en beleefd. Zoals meermaals aangehaald in dit hoofdstuk verschillen de opvattingen over gelijkslachtige relaties uit het verleden immers danig met onze huidige interpretatie. Seksuele oriëntatie is niet altijd gerelateerd aan *same-sex relations*, die zowel platonisch, romantisch of seksueel van aard kunnen zijn, wat het moeilijk - maar niet onmogelijk - maakt om te reflecteren over een 'geschiedenis van de homoseksualiteit'. Niet omdat er geen fysische en/of emotionele aantrekking tussen gelijkslachtige mensen uit het verleden bestond - en men de vraag kan stellen of bronnen eigenlijk wel de echte aard van seksueel gedrag kunnen bevatten -, maar omdat deze aantrekking op een totaal andere manier geïnterpreteerd en gecontextualiseerd werd. Van de open houding ten opzichte van seksualiteit in de oudheid, tot het aan banden leggen van moreel foutief gedrag in de middeleeuwen, dat onder invloed van het christendom gepaard ging met vervolgingen tot in de vroegmoderne tijd. De platonische liefde in de 18de eeuw en de medicalisering in de 19de eeuw werden gevolgd door repressie, maar vooral ook emancipatie in de 20ste eeuw. Het is dan ook verleidelijk - maar niet aangewezen - om te stellen dat deze hele ontwikkeling in het teken staat van de huidige opvatting die homoseksualiteit als deel van de identiteit beschouwd. Wat echter relevanter is, is het besef dat seksuele ideologie sociaal geconstrueerd is, en dat de denkbeelden die we toepassen, meer vertellen over onszelf, dan over de personen uit het verleden. Maar ook al varieert deze ideologie in tijd en ruimte, wil dat niet zeggen dat we niet moeten luisteren naar de stemmen van het verleden. Vandaar dat een historisch-maatschappelijke contextualisering belangrijk is indien we in de volgende hoofdstukken dieper in gaan op onderwerpen zoals subcultuur, identiteitsvorming en gender.

Hoofdstuk 2: De evolutie van de holebi- en transgenderbeweging in België¹⁰⁵

Het kort overlopen van de evolutie van de beweging is niet irrelevant aangezien de resultaten die zij al dan niet behaalde in al die jaren, haar uitwerking hebben gehad op mens en maatschappij. De mentaliteit van een tijdgeest en de poging om haar te veranderen hebben de manier beïnvloed waarop mensen - in dit geval homoseksuele mannen en vrouwen - naar zichzelf keken, hoe ze zich voelden en hoe ze zich gedroegen, zowel in het publieke als private leven.

2.1 De eerste steen

In het vorige hoofdstuk hebben we voornamelijk het belang van lokale en internationale organisaties aangehaald die ankerpunten waren in de geschiedenis van de emancipatie van homoseksuelen en lesbiennes. Een massa die mobiliseert, is vaak krachtiger dan enkelingen. Toch is het belang van pioniers onontbeerlijk. Suzan Daniel (Suzanne De Poes)¹⁰⁶, is de vrouw die aan de basis lag van de homo- en lesbiennebeweging in België door in 1953 de eerste Belgische homo/lesbische groepering op te richten: het *Centre Culturel Belge/Cultuur Centrum België* (C.C.B.) in Brussel. De "sterke, strijdbare, idealistische vrouw met een open geest, een heel brede interesse en een grote culturele bagage. Een non-conformiste tot en met"¹⁰⁷ kreeg de impuls door de Nederlandse homo- en lesbiëneorganisatie C.O.C. Dit was het Amsterdamse Cultuur- en Ontspanningscentrum, dat in 1946 was opgericht, de dialoog naar de buitenwereld wilde openen, interne steun wilde bieden en aan de basis lag van het *International Committee for Sexual Equality*.¹⁰⁸ Het initiatief kwam nadat ze op zo'n I.C.S.E.-congres behoorlijk onder de indruk was van het enthousiasme en de positieve sfeer waarin zelfs hetero's hen verdedigden en de aanmoediging kreeg van het boegbeeld van het I.C.S.E., de Nederlander Henri Methorst.¹⁰⁹

Maar nauwelijks een jaar na de oprichting van het C.C.B., kwam er een breuk met de homomannen die het initiatief heel wat minder ernstig (lees: emancipatorisch) namen en die in 1954 verder gingen met het C.C.L./C.O.C., het *Centre de Culture et de Loisirs/ Cultuur- en Ontspanningscentrum*. De nadruk op ontspanning, de nihilistische maatschappelijke werking en het uitsluitend Frans bestuur leidde tot ongenoegen en in 1961 kwam het tot de oprichting van het C.O.C. *Vlaanderen* onder invloed van Walter Van Boxelaer en Odon Guelton. Maar ook de Vlaamse afdeling had een gesloten karakter (o.a. lidmaatschap) dat voor velen een drempel betekenden. "Het C.O.C. is eigenlijk begonnen als een getto. De eerste keer dat ik er naartoe ging, ging ik er

¹⁰⁵ Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op een uitgave van de - toen nog hetende - Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit, naar aanleiding van hun 25ste verjaardag, namelijk: HELLINCK (B.), *Een halve eeuw (in) beweging. Een kroniek van de Vlaamse holebibeweging.*, Federatie werkgroepen homoseksualiteit, Gent, 2002, 42 pp.

¹⁰⁶ Suzan Daniel is door het *Homo/lesbisch archief en documentatiecentrum* bij de oprichting in 1996 in ere hersteld nadat ze daarvoor in de vergetelheid was beland. Vandaar draagt het fonds nu bij aan het levendig houden van haar naam en engagement. Zelf ook nog levendig van geest, maar zwak van lichaam is Suzan Daniel op 15 november 2007 overleden.

¹⁰⁷ HELLINCK (B.) (e.a.), *Het ondraaglijk besef.*, Drogen, Omar van Hoeylandt, 2007 (dec., nr. 13), p. 5.

¹⁰⁸ Dit is een neutraal platform, maar wordt ook gezien als de voorloper van de huidige ILGA.

Zie deel 1.5.3 Recente ontwikkelingen.

¹⁰⁹ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2007, p. 6.

HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 5-6.

heen met een raar gevoel want ik wist niet wat te verwachten. Maar daar werd gewoon gepraat, gelachen en iets gedronken. Maar er werd niet naar buiten getreden.”¹¹⁰ In 1964 werd dit doorbroken onder impuls van seksuoloog Jan Vermeire, die naar aanleiding van het tienjarig bestaan de eerste publieke bijeenkomst leidde waar tal van prominente personen op aanwezig waren. Naast zelfaanvaarding, was de samenleving immers de partij die open moest komen te staan voor homoseksualiteit. Hoewel de eerste stappen tot dialoog geopend waren, stemde het parlement in 1965 artikel 372bis¹¹¹ goed, wat het onderscheid tussen de homo- en heterogemeenschap weer danig vergrootte door wettelijk een onderscheid te maken tussen beide groepen. In praktijk wilde dit discriminerend artikel immers zeggen dat homoseksuele jongeren bij wet moesten wachten tot ze 18 jaar waren vooraleer ze seksuele contacten mochten hebben, terwijl bij heteroseksuele adolescenten die leeftijd op 16 jaar ligt. Concreet zou een homoseksueel koppel van 17 en 19 jaar berechtigd kunnen worden, terwijl een heteroseksueel koppel van dezelfde leeftijd vrij spel krijgt, letterlijk en figuurlijk.¹¹² Dit artikel zou in de daaropvolgende jaren een mobiliserend hebben op de homo- en lesbiënbeweging. Het symbolisch karakter wordt duidelijk doordat de afschaffing van het artikel in 1985 bijna onopgemerkt voorbij ging. Eind 1965 was er een afscheuring binnen het C.O.C. Vlaanderen onder invloed van Robert van Maroey, namelijk *C.O.C. België*, dat later de *Belgische Vereniging voor Seksuele Rechtvaardigheid* (B.V.S.R.), zou heten en veel succes kende. Maar die successen gingen ten koste van de interne werking waardoor het ‘clubgehalte’ steeg.¹¹³

2.2 Een ommekeer

Voordat het B.V.S.R. in 1970 ontbonden werd, was er al een nieuw initiatief aan het ontkiemen in de hoofden van Paul Rademakers en Jacky Boeykens, namelijk een *Gesprekscentrum* (GC), zonder verplicht lidmaatschap, bestuur, enzovoort. De focus kwam dus echt te liggen op mens en maatschappij om de clichématige beeldvorming te doorbreken en bij te dragen aan de integratie in de maatschappij. Enerzijds wilde men homoseksuelen dus uit hun isolement halen door een plaats aan te bieden waar men zichzelf kon zijn, individuele steun kon krijgen en anderen kon ontmoeten. Anderzijds ging men instaan voor informatiebrochures en -avonden voor zowel homoseksuelen als heteroseksuele personen en heteronormerende instellingen. Naar het voorbeeld van het

¹¹⁰ Uit een gesprek met Will op 31/03/11.

¹¹¹ Artikel 372 van het strafwetboek: “Elke aanranding op de eerbaarheid, zonder geweld of bedreiging gepleegd op de persoon of met behulp van de persoon van een kind van het mannelijke of het vrouwelijke geslacht beneden de volle leeftijd van zestien jaar, wordt bestraft met opsluiting. De aanranding van de eerbaarheid, zonder geweld of bedreiging door een bloedverwant in opgaande lijn gepleegd op de persoon of met behulp van de persoon van een minderjarige, zelfs indien deze de volle leeftijd van zestien jaar heeft bereikt, maar niet ontvoegd is door het huwelijk, wordt gestraft met dwangarbeid van tien tot vijftien jaar.” Artikel 372bis: “Onverminderd de toepassing van art. 372, wordt elke aanranding van de eerbaarheid zonder geweld of bedreiging gepleegd door een persoon die de volle leeftijd van achttien jaar heeft bereikt, op de persoon van een minderjarige van hetzelfde geslacht beneden de volle leeftijd van achttien jaar, bestraft met gevangenis van zes maanden tot drie jaar, en met een geldboete van zesentwintig tot duizend frank.” Zie ook: ELBERS (A.), *Discriminatie van homoseksuelen in België tussen 1960 en 1988 : de reactie van de Vlaamse homobeweging op twee gevallen : artikel 372bis Belgisch Strafwetboek en de schorsing van Eliane Morissens.*, licentiaatsverhandeling VUB, Brussel, 2002, 268 pp.

¹¹² Zoals reeds aangehaald in hoofdstuk 1 was een gelijkaardig artikel uit het Nederlandse Wetboek van Strafrecht reeds van kracht sinds 1911 en is in 1971 afgeschaft. Terwijl in Nederland het artikel enkele jaren nadien afgeschaft zou worden, was het dus in België pas ingevoerd.

¹¹³ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 7-8.

Gesprekcentrum in Antwerpen, kwamen er ook in andere steden - al dan niet succesvolle - groepen op. Terzelfder tijd was er het onafhankelijk homoblad *Jonathan*, dat voorzag in actuele teksten, film- en boekbesprekingen, waar o.a. priester Wilfried Lammens mee aan de basis lag. Na enkele tegenstrijdigheden, maar door bemiddeling van professor De Batselier vormden het GC en Jonathan vanaf 1971 samen de basis voor het in die tijd best uitgebouwde *Gespreks- en Onthaalcentrum* (G.O.C.). Uiteindelijk ging Wilfried Lammens zijn eigen christelijk geïnspireerde weg met de *Pastorale Werkgroep Homofilie* (P.W.H.), later noodgedwongen *Diensten- en Informatiecentrum Sjaloorn* vzw geheten, wat vele deuren opende. Hij hielp ook mee, op initiatief van KUL-professor De Batselier, aan *Zo Zijn*, een uitzending op 4 december 1970 over 'homofilie'¹¹⁴ waarin o.a. Will Ferdy - voor een 2de maal - zijn coming-out zou doen in het kader van *Inspraak 70*, een documentaire reeks van de toenmalige BRT.¹¹⁵ Professor De Batselier had reeds, in '66 meegewerkt aan de uitzending 'Diagnose van het Anders-Zijn' waarin een genuanceerd beeld van homoseksualiteit werd gegeven, wat - zeker in die tijd - een *eyeopener* was voor de doorsnee Vlaming. Ook belangrijk was de oprichting van studentenwerkgroepen homofilie in zowel Leuven (LSWH) als Gent (GeSWH) die door verscheidene *teach-ins* en ludieke acties naar integratie streefden.¹¹⁶

2.3 Samenwerking en spanning

Door de nood aan een gemeenschappelijk front om de maatschappelijke positie van homofielen te bevorderen, zocht men naar mogelijkheden om een overkoepelend overlegorgaan op poten te zetten. De *Coördinatie Homofilie* (CoHom) - een samenwerking vanuit Franstalige (C.C.L.) en Vlaamse (C.O.C. Vlaanderen) hoek - werd echter niet efficiënt genoeg geacht en bijgevolg ontstond in 1972 in Vlaanderen *Infoma* (Informatie Maatschappij). De doelstellingen van Infoma waren - zoals de naam reeds aangeeft - tweërlei. Enerzijds de relatie met de maatschappij bevorderen door in te spelen op de politiek en de media. Anderzijds voorlichting en informatie verstrekken door het uitgeven van *Infoma-Nieuws* (later werd dit 'De Homokrante'), infobrochures, bijeenkomsten, enzovoort. "Wij spraken voor scholen, gendarmen, ouders, ..." ¹¹⁷ Mits enige tegenstribbeling, werd Infoma in 1975 een vzw waarna tal van organisaties toetraden. In datzelfde jaar werden ook de pastorale groepen overkoepeld door de *Federatie van Vlaamse Sjaloorngroepen*, met vestigingen in de belangrijkste steden. In 1977 smolten deze twee koepelorganisaties - o.a. om praktische redenen zoals subsidies - samen onder de naam *Federatie Werkgroepen Homofilie* (F.W.H.), waarna de klemtoon op het gerechtelijk aspect kwam te liggen.¹¹⁸

Maar de samenvoeging bracht wat interne spanningen teweeg, alsook waren er de radicale groepen die in het licht van de militante jaren '70 in opmars kwamen, zoals de *Rode Hond* in 1973, en de *Rooie Vlinder* in 1976, die ideologisch de tegenpool vormden van de F.W.H. Voor deze (socialistische) actiegroepen werkte de voorzichtige 'integratiepolitiek' niet en was het tijd om de

¹¹⁴ Homoseksualiteit werd toen nog niet zo benoemd omwille van de connotatie met het seksuele.

¹¹⁵ Zie ook deel 3.1.2 Belang van iconen.

¹¹⁶ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 10-12.

¹¹⁷ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

¹¹⁸ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 14-17.

maatschappij te confronteren met de aanwezigheid van homoseksualiteit - een woord dat omwille van haar seksuele connotatie *niet* meer geschuwd werd - om het uit de bedrukkende taboesfeer te bevrijden, en daarbij de geuzennaam 'janet', 'pot' of 'heks' graag genoeg aannamen. Men organiseerde bijvoorbeeld manifestaties, filmfestivals en 'homodagen', met de eerste betoging op 5 mei 1979, die zich nog driemaal zou herhalen¹¹⁹. Ook bij de vrouwelijk collega's waren groepen zoals *Liever Heks* en *Çatal Hüyük* actief die feministisch waren van ideologie, maar hun gading in de vrouwenbeweging niet vonden. Ze strijdden dus ook tegen seksisme, het patriërchaat én de heteroseksuele norm, en bestonden uitsluitend uit vrouwen, wat af en toe wel voor discussie zorgde.¹²⁰ De groepen waren radicaal voor zichtbaarheid en tegen conformisme en assimilatie in een heteronormatieve samenleving. Liever Heks betoogde bijvoorbeeld tegen artikel 372bis¹²¹ en het ontslag van de leerkrachte Eliane Morissens in Henegouwen die in 1980 tijdens een tv-programma over coming-out had verkondigd lesbisch te zijn. En hoewel er kritieken kwamen op de radicale aanpak, beïnvloedden deze groepen de media en andere organisaties zoals het *Roze Actiefront* (R.A.F.). "De Rooie Vlinder was helemaal anders [dan F.W.H.], die choqueeerde. Maar uiteindelijk had dat ook z'n functie. Want zo was het bijvoorbeeld ook begonnen met de Dolle Mina's."¹²² "Het Roze Actiefront wilde altijd naar buiten, en vond dat de boel opengegooid moest worden en F.W.H. koos voorzichtig voor politieke bemiddeling, het zoeken naar politieke ingangen."¹²³ Door het verschil in ideologie en aanpak - bijvoorbeeld ten opzichte van artikel 372bis - tussen de radicale zijde en de Federatie wilde deze laatste aanvankelijk niet mee doen aan de eerste betoging, maar draaide het jaar daarop bij, al was het maar om een gematigd tegengewicht te vormen.¹²⁴

In de overgang van het decennium ging het nog relatief goed met de beweging: het thema homoseksualiteit werd af en toe opgenomen in de media, men had een eigen blad (*De Homokrant*), radioprogramma's (zoals de lesbische programma's *Tussen pot en pint* en *Frontaal Feminaal*), folders en boekjes (*Het Vlaamse Heksenboekje*, ...), studiedagen, een nieuwe aanpak - althans in theorie -, acties én een eerste voorstel van de antidiscriminatiewet was in de maak. Maar de economische crisis, de maatschappelijke verrechtsing, de politionele aanpak (denk aan de *Bijzondere opsporingsbrigade*)¹²⁵, de aids crisis, maar vooral de interne spanningen en de tegenstrijdigheden tussen koepel en centra maakten dat de beweging in het algemeen en de werking van de F.W.H. in het bijzonder in het midden van de jaren '80 op sterven na dood was. De daaropvolgende jaren hield de koepel zich bezig met dienstverlening voor de centra's om zelf het hoofd boven water te houden, zeker toen er heel wat andere groepen ontstonden die weinig bij de Federatie te zoeken hadden zoals de *Homo- en Lesbiennepers* (H.E.L.P.), het *Lesbies Doefront*, lesbische vormingsactiviteiten binnen *Vrouwen tot bevrijding* (later *Impuls*) enzovoort.¹²⁶ Ook mogen we het nog steeds bestaande Atthis niet vergeten, een groepje Antwerpse vrouwen die in

¹¹⁹ Zie bijlagen 3 en 4.

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld 'In de heksenkring', In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 41-51.

¹²¹ Zie bijlage 3.

¹²² Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

¹²³ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

¹²⁴ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 19-23.

¹²⁵ Zie ook deel 3.1.1 Fichering.

¹²⁶ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 25-31.

1978 met een eigen werking startte omdat ze hun gading niet vonden in het G.O.C. en het Vrouwencentrum.¹²⁷

2.4 Een nieuwe start

Pas in het begin van de jaren '90 nam de Federatie een nieuwe start met herboren doelstellingen, een nieuw bestuur, een aangepaste naam (Federatie Werkgroepen *Homoseksualiteit*), en een nieuw pand in Gent. Ook werd er sinds lange tijd weer op 5 mei 1990 een succesvolle Roze Zaterdag georganiseerd door *De Roze '90*, om de zichtbaarheid van homoseksualiteit in de samenleving weer te verhogen na een decennium van politieke windstilte.¹²⁸ Hoewel het G.O.C. Antwerpen zich van dat initiatief distantieerde en vanaf dan ook een eigen koers vaarde (*Liga van Homocentra*), waren de jaren '90 een tijd van eensgezindheid en waarin de maatschappelijke positie van homo's en lesbiennes aanzienlijk veranderde door o.a. de toetreding van vele organisaties zoals het R.A.F. - "*De grote doorbraak is er gekomen op het moment dat het Roze Actiefront heeft gezegd van 'kom, we sluiten ons aan bij F.W.H.'*"¹²⁹ -, de oprichting van de *Belgian Lesbian en Gay Pride*, de grotere diversiteit binnen de homo- en lesbiennebeweging zoals de jongerenverenigingen (met als koepel Wel Jong Niet Hetero), de oprichting van Roze Huizen, de aanwezigheid in het commerciële circuit, en een verdere professionalisering, die mogelijk gemaakt is dankzij overheidssteun.¹³⁰ De laatste decennia is er ontzettend veel veranderd in de maatschappelijke en juridische status van holebi's. Het is nog geen 20 jaar geleden dat Guy Swennen (SPa) een voorstel voor geregistreerd partnerschap indiende. In 1995, een jaar na de aids campagne 'Zet 'm op', nam Anne Van Asbroeck (SPa), de 1ste Vlaamse minister voor Gelijke Kansen, holebi's op als doelgroep voor haar beleid, gevolgd door enkele sensibiliseringscampagnes.¹³¹ Ook haar opvolgsters Brigitte Grouwels (CD&V), Mieke Vogels (Groen!), Adelheid Byttebier (Groen!) en Kathleen Van Brempt (SPa) hebben enorm bijgedragen tot holebi-emancipatie. "*In die tijd is er toch veel vooruitgang geboekt. Er werden veel deuren open gemaakt, met de roze optochten, vrouwendagen en politici zoals Leona Detiège. Een boost naar openheid en verdraagzaamheid.*"¹³² Onder de legislatuur van Van Brempt lag de klemtoon op ongelijke kansen die veroorzaakt worden o.a. door gender en seksuele identiteit en mogen (vanaf 2003) personen van hetzelfde geslacht trouwen, (sinds 2006) adopteren¹³³ en (sinds 2007) is discriminatie op grond van seksuele geaardheid toegevoegd aan de antidiscriminatie wet van 2003.

¹²⁷ Zie ook deel 1.4.3 Ten tijde van de feministische golven en de seksuele revolutie, en deel 2.1 Alternatieven.

¹²⁸ Zie bijlage 5.

¹²⁹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

¹³⁰ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 32-38.

¹³¹ Een holebibeleid was helemaal nieuw. Er was zelfs geen equivalent op federaal niveau. Op dat vlak vervulde Vlaanderen dus een pioniersrol.

¹³² Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

¹³³ Al is er nog steeds geen complete gelijkstelling van holebi- en hetero-ouders, buitenlandse adoptie is bijvoorbeeld in de praktijk dode letter enzovoort. Al is die kloof al wel weer kleiner door de goedkeuring van het wetsvoorstel dat het 'vaderschapsverlof' loskoppelt van de vaderlijke afstamming waardoor een meemoeder ook recht heeft op 'vaderschapsverlof'.

De huidige minister voor Gelijke Kansen Pascal Smet ondersteunt bijvoorbeeld het nieuwe onderwijsproject 'Open Boek' (2011) van Çavaria.¹³⁴

2.5 Nabeschouwing: Zeg het met woorden

De geschiedenis van 60 jaar Belgische beweging heeft een weg afgelegd die uit ups-and-downs, continuïteit en discontinuïteit bestond. Tijden van crisis, tegenslagen en (interne) verdeeldheid, wisselden zich af met perioden van overleg, succes en samenwerking. En dit in een maatschappij die op korte termijn behoudsgezind was, maar op lange termijn - en zeker in de laatste decennia - een positieve evolutie heeft ondergaan.

Deze evolutie vindt weerklank in taalgebruik. Taal is immers schijnbaar neutraal, een bewustzijn dat tot ons kwam vooral sinds de linguistic turn. Door taal te gebruiken geven we iets zin en betekenis. "*There is no pure and unfettered 'experience' to then be 'distorted' or interpreted by culture; all that happens to us is, in the very terms in which we experience it, has always already been mediated by culture.*"¹³⁵ Vandaar dat we in het eerste hoofdstuk hebben gekozen voor het gebruik van *same-sex relations* voor gelijkslachtige contacten vóór de 19de eeuw in plaats van de moderne term *homoseksualiteit*. We kunnen dus niet om de relevantie van taal heen bij de constructie van de sociale realiteit. We kunnen enkel denken *in* taal en de werkelijkheid vatten *met* taal. Maar als we taal gebruiken om iets te verwoorden, is die taal al geladen met betekenis en zelfs gevoelswaarde, want een ervaring is al een interpretatie. Indien we nu kijken naar het gebruik van taal en terminologie in heel deze evolutie van de beweging zien we dat in het begin de associatie met homoseksualiteit ver te zoeken was zoals in de term *Gesprekscentrum*, of weinig zeggende termen zoals *CoHom* of *Infoma* of - om de connotatie met het seksuele te vermijden - werd het eufemistische *homofilie* boven *homoseksualiteit* verkozen zoals bij de *Federatie Werkgroepen Homofilie*. In de jaren '70 komt op deze voorzichtigheid reactie door het expliciet verwijzen naar de homo- en lesbiënegemeenschap door bijvoorbeeld namen als het *Roze Actiefront*, *Lesbies Doefront* en *Belgian Lesbian en Gay Pride* en het opnemen van janet, pot en heks als geuzennamen zoals de *Janettennacht*, *het Vlaamse heksenboekje*, enzovoort, wat echter niet door de hele beweging gesteund werd. De succesvolle jaren '90 (en deze tijden) kenmerken zich dan weer door diversiteit, die weergegeven wordt door de regenboogvlag, als symbool voor de holebigemeenschap, zoals de Regenbooghuizen en zoals de ondertitel van Çavaria - Holebi- en transgenderkoepel - willen duidelijk maken. En wat we nu ook zien is de speelsheid waarmee (jongeren)organisaties zich durven profileren zoals *Inderdaad*, *Verkeerd Geparkeerd*, *Enig Verschil* en nog vele anderen.¹³⁶ Zoals we dus zien weerspiegelt taal de sociale werkelijkheid en zien we een duidelijke evolutie in de opstelling en aanpak van de beweging.

¹³⁴ Çavaria is de huidige naam van de Holebi- en transgenderkoepel, voorheen de Holebifederatie. Gelijke kansen in Vlaanderen, *Geschiedenis van het Vlaamse gelijkheidsbeleid.*, internet, geraadpleegd op 13/04/11, <<http://www.gelijkekansen.be/gelijke-kansen-beleid.asp#vlaams-minister-voor-gelijke-kansen>>. Çavaria, Holebi- en transgenderkoepel, *Persberichten*, internet, geraadpleegd op 13/04/11, <<http://www.cavaria.be/nieuws/persbericht/%C3%A7avaria-blij-met-vaderschapsverlof-voor-meemoeders>>.

¹³⁵ LANSING (C.) en ENGLISH (E.D.) (ed.), *Op. cit.*, p. 163.

¹³⁶ HELLINCK (B.), *Op. cit.*, 2002, p. 18.

Dankzij de inzet van al die mensen staan we vandaag waar we pakweg een halve eeuw geleden slechts van konden dromen. Maar dat wil niet zeggen dat een actieve beweging anno 2011 niet meer nodig is. Hoewel holebi's op gerechtelijk vlak bijna dezelfde rechten en plichten hebben als hetero's, is er vaak nog steeds een verschil tussen theorie en praktijk, zijn er nog voldoende gebieden waar nog werk is - denk bijvoorbeeld aan de zelfmoordcijfers onder holebi-jongeren¹³⁷ - en hoewel de wereld enorm veranderd is, leven we nog steeds in de stokoude heteronormatieve maatschappij waardoor er op vele plaatsen nog steeds een mentaliteit van *tolerantie* in plaats van *aanvaarding* is. Pioniers van de beweging waarschuwen voor antihomoseksuele tendensen in de toekomst: *"De evolutie is zo snel gegaan, op een tijd van 15 maximum 20 jaar is dat zo waanzinnig snel geëvolueerd, dat ik daar soms vragen bij heb. Ik denk dat het te snel is gegaan om in te dalen bij mensen. [...] Mensen moeten dat precies 'ok' vinden, maar in hoeverre dat werkelijk hun basisgeloof is..."*¹³⁸ *"Jullie moeten niet meer op de barricades gaan staan, dat is voorbij en de wetten zijn er nu. Alleen moet je heel alert blijven, want er komt een andere toekomst voor jullie. Door godsdienst, door verrechtsing... alert blijven én reageren, want je denkt dat je alles hebt, maar je bent het zo weer kwijt. Wetten kunnen snel veranderen en nu gebeurt alles in het geniep, ondergronds, je hebt er de controle niet meer over. Want als je reageert, ben je eigenlijk al te laat. Dat kan nog 10 of 20 jaar duren, maar het komt. Ook al denkt men 'we zijn er', we zijn er absoluut nog niet, er is nog steeds een antitolerantie ten opzichte van de holebigemeenschap."*¹³⁹ *"Ik ondervind nu met de genderconflicten dat men teruggrijpt naar traditionele rollen. Er zijn er die denken dat men zich overal kan outen, maar dat is nog niet waar denk ik. Het kan goed zijn dat we terug op weg zijn naar een dieptepunt. Ik hoor er nog steeds spotten met 'janetten' en dan vraag ik me af 'hoe kan dat nu, in deze tijd?!'"*¹⁴⁰ De doelen van de beweging zullen pas gerealiseerd zijn wanneer de beweging zelf overbodig is. Maar wanneer en óf dat ooit het geval zal zijn, is erg onzeker.

¹³⁷ Cavarria, Holebi- en transgenderkoepel, *dossier zelfmoordpreventie*, internet, geraadpleegd op 13/04/'11, <<http://www.holebifederatie.be/dossiers/zelfmoordpreventie/index.php>>.

¹³⁸ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

¹³⁹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

¹⁴⁰ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

Hoofdstuk 3: 'De homoseksuele- en lesbische subcultuur'

"Alhoewel de Lesbiese Subcultuur [sic] een tastbare realiteit is voor talloze vrouwen die hun lesbische [sic] levensstijl in een zo groot mogelijke vrijheid willen beleven, toch laat deze materie zich niet zonder tegenstribbelen in een tekst vatten!"¹⁴¹ De 'homoseksuele- en lesbische subcultuur' is een aanduiding voor het milieu waar homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun gading vinden. Maar bij het gebruik van deze term moeten we enkele kanttekeningen maken, met name wat we hieronder verstaan en hoe men dit begrip invult.

In onder meer het onderzoek van **Judith Schuyf** over lesbische vrouwen in Nederland tussen 1920 en 1970 wordt de notie subcultuur gedefinieerd als "een deel van een konkrete [sic] maatschappij, dat in zijn instituties, gebruiken, werktuigen, normen, waardensystemen, preferenties, behoeften, enz. wezenlijk verschilt van de heersende instituties enz. van de betreffende maatschappij als geheel."¹⁴² Die betreffende maatschappij is in dit geval dus de heteroseksistische samenleving waar homoseksuele mannen en lesbische en biseksuele vrouwen hun plaats moeten zoeken, vinden en zelfs op verschillende manieren - denk maar aan de integratie- en de identiteitenpolitiek - trachten op te eisen. "Ik heb dat echter nooit gezien als subcultuur, dat was gewoon zo en wij gingen gewoon uit."¹⁴³ De norm in de westerse cultuur is heteroseksualiteit en het daarvan 'afwijkende' gedrag - homoseksualiteit - vormt dus een subcultuur van mensen die de ontmoeting met andere 'gelijke zielen' niet uit de weg gaan en zelfs relevant vinden. De nuancering die we wel moeten maken is dat niet het *afwijken* zelf het vormen van een subcultuur bewerkstelligt, maar wel het *stigmatiseren* van gedrag als afwijkend. Indien homo- en heteroseksualiteit door de *mainstream* als twee evenwaardige vormen van seksualiteit werden beschouwd, was de aanwezigheid van een subcultuur nihil. Subculturen liggen namelijk op het kruispunt tussen mens (het individu) en maatschappij (de samenleving). Vandaar dat men bij identiteitsvorming ook de vraag kan stellen of men kiest voor de individuele ontplooiing of de aanpassing aan een opgelegde collectieve identiteit.¹⁴⁴

Een subcultuur wordt - in een stedelijke kadering - gevormd door tal van elementen zoals ontmoetingsplaatsen, gewoonten en gebruiken die kenmerkend zijn voor de leden van een bepaalde groep mensen, die men kan onderscheiden van de *mainstream* aan de hand van specifieke handelingen, kledij, houding en taal. 'De subcultuur' van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is echter een scene waarbij vele personen niet voldoen aan deze algemene regel - een clichébeeld wat men opstelt - omdat deze cultuur op de eerste plaats *niet* wordt bepaald door materiële eigenschappen, maar door seksuele oriëntatie. Bijkomend is de term 'subcultuur' eerder misleidend aangezien het één enkele vorm impliceert. Volgens Schuyf is de term 'subcultuur' dus niet juist omdat er verschillende subculturen onder lesbische vrouwen en homomannen bestaan, die in (dezelfde) tijd en ruimte danig kunnen variëren. Ze stelt dat ook de gebruiken en gewoonten - zoals gedragscodes - plaatsgebonden kunnen zijn. Vandaar dat het relevant is om melding te

¹⁴¹ Van de hand van Suzanne, In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 55.

¹⁴² SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 240.

¹⁴³ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

¹⁴⁴ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 240-241.

geven van gebruiken die per land of stad kunnen verschillen zoals die tussen Gent en Antwerpen.¹⁴⁵ In wat volgt worden daarom de algemene kenmerken van een subcultuur - zoals de notie butch/femme - getoetst aan de stad Antwerpen. Het effect van deze subculturen op het individu wordt besproken in hoofdstuk 3 van het tweede deel.

3.1 Contextualisering van (internationale) homo- en lesbische subculturen

Zoals reeds aangehaald in hoofdstuk 1, kwam er reeds op het einde van de 18de eeuw een 'cultuur' van homoseksuele mannen en vrouwen op, vooral in de grote steden van West-Europa. In steden zoals Parijs, Londen en Amsterdam is er zelfs sprake van een scene die reeds in het begin van de 18de eeuw aantoonbaar is in politierapporten en andere gerechtelijke documenten, en zelfs enkele generaties eerder zou kunnen hebben bestaan. Ook al zijn er in andere steden weinig of geen rapporten te vinden, wil dat niet automatisch zeggen dat daar geen milieu was, maar eerder dat de controle er niet zo streng was. Elke stad had eigen ontmoetingsplaatsen, zoals de kades aan de Seine in Parijs of onder de Amsterdamse bruggen, al was er wel een constante tussen alle steden zoals ontmoetingen op openbare plaatsen bijvoorbeeld toiletten, parken, stations, enzovoort. Maar deze openbare ontmoetingsplaatsen waren vooral *cruisingplaatsen* voor mannen, die elkaar door middel van subtiele herkenningstekens konden vinden. Vrouwen konden echter geen gebruik maken van publieke plaatsen en werden aanvankelijk in de private sfeer teruggedrongen. Maar tussen de persoonlijke levenssfeer en de publieke sfeer bestaan allerlei niveaus, zoals op seksuele geaardheid gebaseerde sociale netwerken.¹⁴⁶

Vooraf vanaf het einde van de 19de eeuw kwamen er in andere steden homoseksuele netwerken op. Tussen 1870 en 1940 ontplooiden Parijs en Berlijn zich als *gay capitals*. Lesbische gemeenschappen waren voor de oorlog in tegenstelling tot homoseksuele subculturen eerder zeldzaam omdat vrouwen op vele plaatsen in zekere mate nog economisch afhankelijk waren van mannen. Maar in Parijs vormde het salon van de reeds vermelde Amerikaanse schrijfster Natalie Clifford Barney een belangrijke plaats in het lesbische milieu op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Schaamteloos kwam ze uit voor haar liefde voor vrouwen en legde - vanuit feministische sympathieën - de theorieën van seksuologen dan ook moeiteloos langs haar neer. Schrijvers en kunstenaars over de hele wereld kwamen naar haar wekelijks salon voor saffische poëzie en opvoeringen in haar tuin. Het literaire salon bleef meer dan vijftig jaar bestaan en was daarmee één van de belangrijkste plaatsen van de Parijse lesbische scene.¹⁴⁷ Naast dit salon had je ook bars zoals de beroemde nachtclub 'Le Monocle'.¹⁴⁸ In de jaren '20 kende ook Berlijn een levendige lesbische subcultuur. Er waren ruim vijftig clubs, bars en bals waar vrouwen terecht konden - er was in 1928 zelfs een gids, getiteld *Berlins Lesbische Frauen*, met een voorwoord van Hirschfeld - en in het cabaret werd lesbische liefde openlijk getoond. Alsook waren er publicaties die gericht waren op vrouwen die van vrouwen houden, zoals bijvoorbeeld het in de jaren '30

¹⁴⁵ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 240-241.

¹⁴⁶ SIBALIS (M.), *Op. cit.*, p. 103-109.

¹⁴⁷ RUPP (L.J.), *Op. cit.*, p. 244-245.

¹⁴⁸ VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 152.

uitgegeven *Garçonne* of het erg succesvolle blad *Die Freundin*, wat verscheen tussen 1924 en 1933. Dit had men te danken aan de relatieve verdraagzaamheid die de Weimarrepubliek bood, maar die al snel verdween bij het aan de macht komen van de nationaalsocialisten. Ook in New York waren de wijken Greenwich village en Harlem gekend omwille van hun homovriendelijk karakter, waar artiesten en kunstenaars samenkwamen en het thema van de lesbische liefde in bluesliedjes voorkwam zoals bijvoorbeeld bij Lucille Bogans *B.D. Women Blues* waarin ze over *bull dykes* zingt.¹⁴⁹ Ook San Francisco staat bekend als een homoparadijs. Wat echter interessant is om weten, is dat Valenciastreet een echte vrouwenstraat was met vrouwenboekhandels, vrouwencafés, vrouwencentra en hét vrouwengebouw (vanaf 1979), van waaruit men de vrouwenbeweging organisatorisch efficiënt trachtte te coördineren.¹⁵⁰ Dichter bij huis had je in Amsterdam ook cafés voor lesbiennes. Maar in vergelijking met Berlijn en Parijs was het milieu in Amsterdam tijdens het interbellum erg klein. Tijdens de oorlog was café 't *Mandje* - uitgebaat door de toonaangevende Bet van Beeren, 'koningin van de Zeedijk' - niet alleen een *veilige* plaats voor lesbiennes, aangezien dat gebied verboden terrein was voor de Duitsers, maar als één van de weinige ontmoetingsplaatsen was ook de *sociale* functie onontbeerlijk. Na de oorlog ontstonden tal van uitgaanscircuits - zoals cafés als de *Violetta*, *Moors Eldorado* en *Le Circuit* of 'gesloten huizen' -, elk met een eigen publiek en entertainment zoals de barvrouw 'Haagse Jopie'. Het is ook in die tijd - in 1946 - dat het *Wetenschappelijk Cultuur- en Ontspanningscentrum De Shakespeareclub* ontstaat, later het C.O.C. genoemd. 'De Club' streefde naar maatschappelijke acceptatie en bood een alternatief voor het 'echte' uitgaansleven.¹⁵¹ Homofielenorganisaties schiepen vaak een sociaal netwerk, opgebouwd uit de abonnees van hun bladen zoals het reeds vermelde *Der Kreis*, om andere gelijke zielen te ontmoeten. Zo kwam de gedachte op dat men niet 'abnormaal' was. Deze verenigingen distantieerden zich echter - omwille van het extrovert karakter - van de commerciële homoscene die dus vanaf de beginjaren van de 20ste eeuw reeds in sommige steden zoals in Berlijn en Hamburg was opgekomen. Een uitzondering op deze regel was echter het C.O.C., wat dus enige tijd na de oprichting ook een bar opende, namelijk het bekende DOK.¹⁵²

Na de Tweede Wereldoorlog zien we een positieve evolutie in de homoseksuele en lesbische subcultuur. Deze overgang werd ook steeds duidelijker aan de hand van het steeds uitbreidende commerciële milieu zoals in de steden Amsterdam en Kopenhagen. In de jaren '60 - de jaren van de seksuele revolutie - ontstond hier een eerder 'zichtbare' subcultuur. Andere landen volgden pas in de daaropvolgende jaren aangezien de tijdgeest en landsgebonden factoren een grote rol speelden in deze ontwikkeling. De *Spartacus International Gay Guide* was een reisgids die zowel voor vrouwen - *Gaia's guide* was specifiek voor vrouwen - maar voornamelijk voor mannen, jaarlijks in tal van adressen en informatie in verschillende landen voorzag, gaande van cafés en dancings tot sauna's en *cruisingplaatsen*. Maar de gouden jaren van bars, nachtclubs en sauna's kwamen aan het eind van de jaren '70, toen de vrijere seksualiteit zich overal leek te manifesteren. In de jaren '70 zien we ook een algemene verschuiving van een gesloten naar een meer open sfeer, althans in sommige steden. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen wilden

¹⁴⁹ RUPP (L.J.), *Op. cit.*, p. 244-245.

¹⁵⁰ 'San Francisco = homo-paradijs?., In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 29-32.

¹⁵¹ VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Op. cit.*, p. 152-166.

¹⁵² RIZZO (D.), *Op. cit.*, p. 209.

zich niet meer verstoppen in de bars, maar wilden op straat komen. Ze hadden immers geen seksuele afwijking, maar gewoon een andere seksuele geaardheid. Deze impuls werd gegeven vanuit de Verenigde Staten, waar het gay-activisme van de jaren '70 zijn wortels heeft.¹⁵³

Niet enkel kunnen we spreken van de opkomst van 'een homoseksuele en lesbische subcultuur' vanaf het begin van de 20ste eeuw - en vooral de zichtbaarheid vanaf de jaren '60 - omwille van het relatief grote aanbod aan clubs en bars, maar ook omdat homoseksualiteit in de brede zin zichtbaarder werd zoals in films, liedjes, boeken enzovoort zoals het bekende boek van Radclyffe Hall *The Well of Loneliness* (1928) of de Duitse film *Mädchen in Uniform* (1931), die allen bijdroegen aan een bewustwording van een eigen identiteit. Deze zichtbaarheid werd ook in de hand gewerkt door het - bewust of onbewust - aan de kaak stellen van genderrollen.

Homoseksualiteit werd (en wordt!) immers vaak met gender verbonden. Uitgesproken stijkenmerken zoals gedrag, taalgebruik en kledij vormen hierbij nog steeds de aanwijzingen voor de veruitwendiging van gender. In deze context gaat **Judith Butler** verder en spreekt over gender als *performance*. "*Acts and gestures, articulated and enacted desires create the illusion of an interior and organizing gender core, an illusion discursively maintained for the purposes of the regulation of sexuality within the obligatory frame of reproductive heterosexuality.*"¹⁵⁴ Deze indicaties van gender worden ook gekoppeld aan mannelijkheid en vrouwelijkheid, wat dus zorgt voor genderrollen en -patroonvorming. "*A true or abiding masculinity or femininity are also constituted as part of the strategy that conceals gender's performative character and the performative possibilities for proliferating gender configurations outside the restricting frames of masculinist domination and compulsory heterosexuality.*"¹⁵⁵ Butler maakt een onderscheid tussen *sekse*, *genderidentiteit* en *genderperformance*.

Er is dus een verschil tussen het biologisch geslacht - dit bepaalt je seksecategorie -, je innerlijke identiteit en de wijze waarop en handelingen die je doet om je seksecategorie al dan niet in te vullen. Men verwacht dat deze drie aspecten overeen komen, met andere woorden dat je je performance aanpast aan je geslacht, dit lijkt zelfs nog belangrijker te zijn dan het overeenkomen met je identiteit. Men verwacht dat een vrouw (sekse) zich ook vrouwelijk gaat gedragen (performance), en zo gaat kleden zodat het genderbeeld niet verstoord wordt. Maar voor de Tweede Wereldoorlog werd dat beeld echter uitgedaagd aangezien er gedurende een lange tijd een strikte scheiding is geweest tussen mannen- en vrouwenkleding.¹⁵⁶

Foto 1: Suzan Daniel in mannenpak, met hoed én hakken, (tweede helft) jaren '30
Bron: Fonds Suzan Daniel

¹⁵³ RIZZO (D.), *Op. cit.*, p. 217.

¹⁵⁴ BUTLER (J.), *Bodily inscriptions, performative subversions.*, In: PRICE (J.), SHILDNICK (M.) (eds.), *Feminist theory and the body: a reader.*, New York: Routledge, 1999, p. 417.

¹⁵⁵ BUTLER (J.), *Op. cit.*, p. 421.

¹⁵⁶ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 249-259.

Tot de 19de eeuw was kledingstijl ook belangrijk in het aflezen van sociale status of beroep. Vanaf dan reflecteert het eerder maatschappelijke tendensen of juist verzet daartegen.

Foto 2: Radclyffe Hall (rechts) en haar partner Una Troubridge, gefotografeerd in 1927

Bron: Aldrich (R.), p. 238.

In de 20ste eeuw ondergaat het modebeeld veranderingen onder invloed van de democratisering, de wereldoorlogen - en de daarmee gepaard gaande participatie in het arbeidersproces - en de commercialisering van sport en ontspanning. Verder krijgen we ook een algemene masculinisatie, zoals het mantelpak, het korte vrouwenkapsel, enz. Wanneer die tendens intensief was, zoals bijvoorbeeld in de jaren '20 viel de associatie met de lesbische subcultuur minder op. In de jaren '30 was de tailleur een favoriet kledingsstuk voor lesbische vrouwen. Er waren alsook 'subtiel' verschillen tussen 'vrouwelijke' (femme) en 'mannelijke' (butch) vrouwen, waarbij deze laatste het haar resoluut kort droeg en de bloes tot boven sloot met das of vlinderdas - denk maar aan Radclyffe Hall. De lange broek voor vrouwen wordt beschouwd als hét doorslaggevende element van 'bevrijding'. Marlene Dietrich droeg bijvoorbeeld echte

mannenbroeken en werd beschouwd als een sekssymbool. *"Dat heeft iets, nog uitgesproken man, noch uitgesproken vrouw, iets androgyn."*¹⁵⁷ Het versoepelen en zelfs afwerpen van de typisch vrouwelijke rol had zo zijn gevolgen. Eén van de getuigen beschrijft dit als volgt: *"Er is het feit geweest dat vrouwelijke artiesten niet aan bod kwamen als vrouw. Er zijn dus een paar figuren geweest - zoals George Sand, Marlene Dietrich en Greta Garbo - die een mannenpak en een hoed droegen, en dat had effect, sowieso. De oorspronkelijke bedoeling was aan bod te komen, om als vrouw iets te zeggen te hebben in die mannenmaatschappij. Door letterlijk dat korset af te werpen - want dat gaat heel ver -, zijn die vrouwen zich letterlijk en figuurlijk anders gaan bewegen. En dat was een hele andere wereld die op dat moment openging."*¹⁵⁸ In het begin van de jaren '50 was de mode vrouwelijk, wat voor lesbische vrouwen die zich niet goed voelden in zulke kleren wel eens frustrerend kon zijn. *"In de jaren '50, dus tijdens mijn tienerjaren, was de mode ontzettend vrouwelijk. Zo snel mogelijk droegen meisjes hoge hakken en wijduitstaande onderrokjes. Een decolleté hoorde er ook bij. Vreselijke kleren eigenlijk. Slechts op bepaalde uren van de dag of in bepaalde welomlijnde omstandigheden kon je een broek dragen, om die zo snel mogelijk terug uit te doen. In een rok en in een kleed voelde ik me verkleed en onhandig. Nooit voelde ik me lekker in mijn kleren."*¹⁵⁹ Maar op het einde van de jaren '50 raakten de damesbroek en het dameskostuum geïntroduceerd. Het was echter nog wachten tot de jaren '60-'70 tot ze in België in trek waren - *"Ik wenste dat broeken toen hadden bestaan, dan had ik altijd maar truien en broeken gedragen. Misschien bestonden ze, maar het kon niet in die jaren. Ik begon broeken te*

¹⁵⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁵⁸ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁵⁹ Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Oud=Out. Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen, geboren voor 1945.*, Antwerpen, Uitgeverij 't Verschil m.m.v. Fonds Suzan Daniel vzw, 2009. p. 139-140.

dragen in Brussel, in 1968"¹⁶⁰, naar voorbeeld van Parijs en de Verenigde Staten. "Wij keken naar Londen, naar Berlijn en Parijs. Dat was toen mode - in de lesbische wereld - en wij hebben dat toen overgenomen."¹⁶¹ De invoer van het dragen van broeken werd door vele lesbiennes aangevoeld als een verademing. Velen voelden zich niet goed in typisch vrouwelijke kledij zoals een rok of kleed. "Die lange broek, dat was hét voor ons, niet in het minst omdat de vrouwelijke kleding toen zo typisch vrouwelijk was. Nu kan je meerdere richtingen uit met je kleding, maar toen was dat echt allemaal mannetje-vrouwetje. Als lesbische was het heel moeilijk om je te conformeren naar het vrouwbeeld van de jaren vijftig en zestig. Ik voelde me echt verkleed. Nu kan ik al eens makkelijker een rok of een kleed dragen, maar toen, met hoge hakken, nylons en een gaine..."¹⁶² Die vermannelijking maakte echter ook een evolutie door. "Als men zich voor de eerste keer zo profileert, overdrijft men, die mannenkieren, met de hoed enzovoort. Nadien zwakt dat een beetje af. Ik zeg niet dat er dat dan niet meer is, want dat is er wel, we willen het misschien minder toegeven. Het is niet meer zo uitgesproken."¹⁶³ Ook **Annemiek Onstenk** beschrijft in haar onderzoek over Nederland hoe het beeld van de mannelijke lesbienne binnen het C.O.C. langzaam maar zeker vanaf het einde van de jaren vijftig veranderde in het beeld van een vrouwelijke vrouw.¹⁶⁴

In de jaren '70 hebben lesbisch-feministen het stigma dat geassocieerd werd met de mannelijke lesbienne willen ondergraven om mannelijkheid los te koppelen van lesbianisme, aangezien voor vele (radicale) feministen de man, als verpersoonlijking van het patriërchaat, de vijand was. "In de opkomst van het feminisme van de jaren '70 is er een grote discussie geweest tussen feministen en lesbiennes, en een eerder negatieve houding van feministen tegenover lesbiennes die zogenaamd te mannelijk waren."¹⁶⁵ Voor lesbisch-feministen kwam daar een politiek statement bij aangezien het persoonlijke politiek was, wat echter niet door elke lesbienne geapprecieerd werd: "Some lesbians say they were fed up with the doctrines of lesbian-feminism that wanted to mold all women into a single image. In their view, the lesbian-feminist creation of political propriety that swept into women's bedrooms was far more damaging to lesbian liberty and pursuit of happiness than the rigidity of butch/femmes roles in the 1950s and 1960s."¹⁶⁶ **Lillian Faderman** stelt ook dat het beeld en de betekenis van de 'mannelijk lesbienne' van de jaren '80 verschilde met de jaren '50, mede door het feminisme van de jaren '70. In de jaren '50 was de *butch* de meest herkenbare lesbienne, die daarbij ook het stereotype bepaalde. In de jaren '70 was er de *dyke*. "The dyke image consisted of boots, jeans, 'men's' shirts, short hair - and, ideally, aggressive behaviour. In effect, it meant that everyone within the radical community looked like what had previously been called butch, but the concept of butch was redefined."¹⁶⁷

¹⁶⁰ Uit de getuigenis van Jeanne (1935), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 110.

¹⁶¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

¹⁶² Uit de getuigenis van Lilliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 144.

¹⁶³ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁶⁴ ONSTENK (A.), *Van brede schouders en hoge hakken: veranderende beeldvorming over lesbische vrouwen in de periode 1939-1965.*, s.l., SUA, 1983, 167 pp.

¹⁶⁵ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

¹⁶⁶ FADERMAN (L.), The return of butch and femme: A phenomenon in lesbian sexuality of the 1980s and 1990s., In: *Journal of the history of sexuality* (vol. 2, nr. 4), 1992, p. 587.

¹⁶⁷ FADERMAN (L.), *Op. cit.*, 1992, p. 581.

Judith Halberstam toont in haar boek *Female masculinity* aan dat vrouwelijke mannelijkheid een alternatieve vorm van mannelijkheid is, ondanks dat mannelijkheid hoofdzakelijk gepatenteerd wordt door mannen. Met andere woorden zijn deze 'mannelijke' vrouwen geen imitatie van het mannelijk geslacht, maar is hun vertoning een veruitwendiging van hun eigen gender, met een eigen culturele geschiedenis.¹⁶⁸ Doorheen een breed scala, gaande van de 18de eeuwse 'tribades', over Radclyffe Halls *Well of Loneliness* tot *dragkings*. "The very existence of masculine women urges us to reconsider our most basic assumptions about the functions, forms, and representations of masculinity and forces us to ask why the bond between men and masculinity has remained relatively secure despite the continuous assaults made by feminists, gays, lesbians, and gender-queers on the naturalness of gender."¹⁶⁹ Ze laat ons dus nadenken over het concept mannelijkheid en de relatie tussen mannen en mannelijke vrouwen, zodat het stigma waar deze vrouwen mee rondlopen, kan worden ondergraven en gendercategorieën kunnen worden verruimd, want "there are a variety of gender-deviant bodies under the sign of nonnormative masculinities and femininities, and the task at hand is not to decide which represents the place of most resistance but to begin the work of documenting their distinctive features."¹⁷⁰ Enigszins is het interessanter om de vraag te stellen wat *female masculinity* doet met het concept mannelijkheid, dan de vraag te stellen hoe mannelijkheid bij vrouwen wordt vormgegeven. Want alternatieve genders zijn een deel van de realiteit, ze worden enkel weinig of niet in woordenschat en discours opgenomen, behalve in een context waarin dat is 'toegelaten' zoals de transgender- en queerscene. "Female masculinity within queer sexual discourse allows for the disruption of even flows between gender and anatomy, sexuality and identity, sexual practice and performativity."¹⁷¹ We mogen echter niet vergeten dat - hoewel *female masculinity* meteen geassocieerd wordt met lesbische en biseksuele vrouwen -, er ook heteroseksuele vrouwen zijn die mannelijkheid in zich dragen.

3.2 De lesbische subcultuur in Antwerpen vanaf de jaren '50

"Toen ik enkele eeuwen geleden als onschuldige tiener mijn eerste lesbische stapjes zette, deed het begrip 'subcultuur' nog voornamelijk vizioenen van obskure bars en zielige getto's oprijzen.[sic]"¹⁷² De lesbische subcultuur onderscheidt zich echter niet alleen door een andere uitgaanswereld, maar ook door eigen films, eigen poëzie, eigen boeken enzovoort. "Wij hebben vroeger een cultuur gehad waar wij ons op alle vlakken in verdiepten."¹⁷³ Maar het is nog geen eeuw geleden dat 'de lesbische bijbel' *The Well of Loneliness* van Radclyffe Hall verscheen, die ook in Vlaanderen bekend was. "Ik vond dat één van de prachtigste boeken. Zij [het hoofdpersoonage] heeft het ook moeilijk gehad met haar familie, maar heeft uiteindelijk toch gekozen voor een vrouw, Mary. Het is misschien een stukje herkenning."¹⁷⁴ De jaren '50-'60 waren tijden dat voorlichting en informatie niet of in beperkte mate voorhanden was, en eveneens niet altijd makkelijk te bekomen was: "Ik

¹⁶⁸ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 77.

¹⁶⁹ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 45.

¹⁷⁰ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 148.

¹⁷¹ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 139.

¹⁷² Van de hand van Suzanne, In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 55.

¹⁷³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

¹⁷⁴ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

durfde nog niet naar de bibliotheek gaan om een boek over het onderwerp te halen. Ik wist niet eens of er een boek over was. In de bibliotheek tussen de rekken lopen en in boeken kijken kon je toen trouwens niet: je moest steeds via de toonbank passeren en je boeken vragen. Een boek over seksualiteit opvragen, durfde ik echter niet. Ik had het gevoel dat het op mijn gezicht geschreven stond wat ik ging vragen.”¹⁷⁵ En als je er dan toch in slaagde om een boek over seksualiteit in je handen te krijgen, werd homoseksualiteit niet altijd juist benaderd - nog steeds als een ziekte of een fase - of werd lesbisch-zijn niet apart vermeld. Fictie had dus geen onbelangrijke functie. “Door die films en boeken wisten wij dat we niet abnormal waren. Dat waren onze ankerpunten.”¹⁷⁶ Het is immers wachten tot de revolutionaire jaren '60 en '70 totdat de integratiepolitiek zou evolueren naar een sociale beweging met politieke betekenis. Buiten de enkele bars hadden vrouwen in Vlaanderen geen eigen cultuur voor lesbische en biseksuele vrouwen. Hiervoor moesten ze rekenen op de inbreng uit Nederland, Amerika of andere plaatsen, waar je muziek als *Lavender Jane loves women* (Alix Dobkin, 1973), of het werk van de Amerikaanse singer-songwriter en activiste Holly Near, de feministische Meg Christian en Casse Culver, enzovoort, of boeken zoals het *Lesbisch prachtboek* (1979), *Lesbian Nation* (Jill Johnston, 1973), *Wilde Rozen* (Damesschrijfbrigade, 1979) of *De schaamte voorbij* (Anja Meulenbelt, 1976) had, wat wel te verkrijgen was bijvoorbeeld in de Vlaamse vrouwenboekhandel Dulle Griet. In Vlaanderen was dit aanbod slechts beperkt. Men had bijvoorbeeld initiatieven zoals 'Het Vlaamse Heksenboekje' (1981), op enkele brochures na de allereerste Vlaamse lesbische publicatie, of (kortstondige) krantjes van verscheidene groepen zoals 'de (Nieuwe) Chatteraar' en 'Betty Boop News' (Chatterbox, 1980-1987), 't Knalpotteke/De Knalpot' (Atthis, 1979-...), alsook enkele radioprogramma's op Radio Centraal, een vrije zender in het Antwerpse, zoals 'Tussen pot en pint'¹⁷⁷ en 'Frontaal feminaal', het cabaret Puur en Ongezoet, enzovoort.

Foto 3: Lesbische cultuur uit de jaren '70
Bron: Het Vlaamse Heksenboekje, 1981

De aanwezigheid van een lesbische subcultuur wordt echter - zoals vermeld - vaak aangegeven door de relatie butch/femme.¹⁷⁸ Deze stereotiepe indeling van lesbiennes wordt gebaseerd op genderrollen, die vertaald worden in uiterlijkheden zoals kleding, haarstijl, accessoires, maar ook gedrag en taal. “Ik vind dat bij een lesbisch koppel het cliché meer opvalt dan een homokoppel. Wij [de mens in het algemeen] gaan er per definitie vanuit dat vrouwen eleganter lopen en zich eleganter gedragen dan mannen. En wanneer dit dan niet het geval is, valt dat meer op.”¹⁷⁹ In België kwam de unisekse mode pas vanaf het midden van de jaren '60 op gang. Kledij was voor

¹⁷⁵ Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 140-141.

¹⁷⁶ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

¹⁷⁷ Tevens ook de titel van dit onderzoek.

¹⁷⁸ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 239-262.

DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 53-60.

¹⁷⁹ Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

velen een belangrijk aspect, *“tenslotte is je kledij een stuk van je identiteit”*¹⁸⁰, wat echter toen nog door de tijdgeest aan bepaalde restricties onderhevig was. Men moest vaak nog in (de eerste helft van) de jaren '60 uitvluchten verzinnen om 'mannelijke kleding' zoals broeken, pakken, enzovoort te dragen, alsook voor het aanschaffen van kleren die eigen waren aan het mannelijk geslacht. *“Ik was nog getrouwd met mijn toenmalige man. We gingen naar Parijs en daar zag ik een prachtig floeren kostuum. Ik zeg tegen mijn man 'dat zou ik echt heel graag willen hebben'. Hij zegt 'dat kunnen we zo niet doen. We zullen meteen 2 kostuums laten maken, want dan valt dat zo niet op. Ze keken wel even raar, maar ze hebben onze maten genomen en op het einde van de week had ik mijn kostuum.”*¹⁸¹ Men ging dus creatief om met de beperkingen van de patriarchale maatschappij. *“De uitdrukking 'van 't sport zijn' komt eigenlijk van het feit dat we het huis verlieten met een sportzak en daar zat dan de mooi gestreken lange broek in met de plooi, die nam men dan mee naar een andere vriendin om zich daar om te kleden en dan ging men uit. Dat gaf een enorm gevoel van vrijheid, van jezelf te kunnen zijn.”*¹⁸² Vrouwen die zich eerder masculien kleedden en gedroegen werden bestempeld met de term 'jule', 'butch' of beschreven als 'mannelijk type'. Deze vrouwen waren eerder 'mannelijk' gekleed, bijvoorbeeld in mannenpak en later vrouwenpak. *“Het mannelijke type droeg in die tijd kostuums, met das en echte mannenhemden, dus uit een mannenwinkel.”*¹⁸³ *“Ik droeg vroeger een driedelig pak met een plastron, en een hoed soms. Maar dat waren wel vrouwenpakken, getailleerd.”*¹⁸⁴ Feminiene lesbiennes kregen de naam 'femme', hoewel dat in de vroege jaren nog niet zo benoemd werd. *“Je had dus ook heel vrouwelijke typen, met lang haar, hoed en decoté. En je had dat moeten zien, wanneer zo iemand de Shakespeare binnen kwam, al die blikken.”*¹⁸⁵ Deze laatsten bleven echter onzichtbaarder omdat het contrast met de heterovrouw nihil was. *“Ik was eerder een femme, met kettingen en maquillage. Dat was toen om uit te gaan dat ik me zo kleedde. Maar daarna niet meer. Nu zou ik dat niet meer doen, met lange handschoenen enzovoort.”*¹⁸⁶ Ze werden vaak als 'minder lesbisch' aanzien en er werd zelfs soms aan hun seksuele geaardheid getwijfeld. *“Voor zover ik me herinner speelde butch/femme niet zo in het peloton. Maar ik moet wel zeggen dat ik dit vroeger niet zo goed verstond. Als een lesbienne een echt wuuetje-wuuetje was, dan was ze gehuwd of gehuwd geweest. [...] Dat waren dan wuuetje-wuuetjes, met rokjes aan, gemaquilleerd. Ik kon me toen niet voorstellen dat zij lesbisch konden zijn.”*¹⁸⁷ Terwijl nu de algemenere term *pot* vaak als geuzennaam wordt gebruikt, was dat in de jaren '80 nog een hekel punt: *“Over de titel van 't Knalpotteke was nog veel discussie rond geweest. Velen vonden dat geen goede titel, te vulgair omdat het woordje 'pot' erin voor kwam. 'Je gaat jezelf toch geen 'pot' noemen?', zeiden dan enkele dames.”*¹⁸⁸

¹⁸⁰ Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.* p. 150.

¹⁸¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

¹⁸² Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁸³ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

¹⁸⁴ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

¹⁸⁵ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁸⁶ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

¹⁸⁷ Uit de getuigenis van Vic (1937), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.* p. 95.

¹⁸⁸ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

Het onderscheid tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' lesbiennes was dus uiterlijk zichtbaar. "Je moest maar rond je kijken en je zag dat verschil."¹⁸⁹ Lesbische en biseksuele vrouwen moesten immers op zoek naar middelen om signalen uit te zenden, om zich 'zichtbaar' op te stellen. **Schuyf** onderscheidt een interne en externe functie van deze signalen. Enerzijds had men dus deze verbale en non-verbale communicatie die door iedereen begrepen werd als 'anders' (externe functie). Anderzijds waren er vaak codes - *dropping pins* -, zodat men zich zichtbaar kon maken voor andere lesbische en biseksuele vrouwen, maar die buitenstaanders niet begrepen (interne functie).¹⁹⁰ Het is de externe functie, wat reacties uitlokt. Het is niet de seksuele geaardheid zelf, maar de veruitwendiging ervan waar men het vaak moeilijk mee heeft, niet enkel binnen de hetero-, maar ook binnen de holebigemeenschap. In het uitgaansleven van de jaren '60 was dit onderscheid nog aanwezig: "Als wij uitgingen hadden wij [de 'mannelijke types'] een mannenpak aan en zij [de 'vrouwelijke types'] een rok of iets dergelijk."¹⁹¹ Bij die veruitwendiging van gender, kwam ook een vorm van rolverdeling, zoals duidelijk wordt uit een artikel uit de Homokrant "[over de jaren '60] Als je toen een zaterdagavond ging stappen, dan kon je in de bars op 't eerste gezicht al de uiterlijke kenmerken van het rolpatroon waarnemen. [...] in de barscène dan, want overdag waren de lesbische [sic] vrouwen nog 'in the closet' en droegen zowel butch als femme nette rokjes, twinset en imitatieparels. Verkleedpartijen, ja, maar onderliggend waren strikte gedragskodes [sic], volgens welke reglementen de meer agressieve butch de drankjes betaalt, de auto bestuurt en de vrouwtjes het hof maakt."¹⁹² De 'oude' generatie lesbiennes kreeg echter wel van de 'nieuwe' generatie lesbiennes de kritiek de heteroseksuele rolverdelingen te willen nabootsen wat lijkt te kloppen - "Ik [een 'mannelijk type'] zou nooit met een 'mannelijk type' mee kunnen gaan, ik had altijd vrouwen die 'vrouwelijk' waren"¹⁹³ -, hoewel dat dus niet altijd zo strikt was: "De ene gedraagt zich 'vrouwelijk' en de partner 'mannelijk', terwijl de rolverdeling binnen in huis juist andersom is."¹⁹⁴ "Er waren trouwens meer butchen dan femmes. Het was ook niet bepaald zo dat de combinatie van butch en femme de code was. Twee 'jules' samen, dat kon ook. En eigenlijk was dat onderscheid al wat aan het verdwijnen toen ik in het milieu ben gekomen. Degenen die nog zó binnenkwamen, vonden wij al ouderwets."¹⁹⁵ Hierdoor blijkt dat beiden voorkwamen. Dit nuanceert het onderzoek van Nele de Vulder die stelt dat relaties tussen 'mannelijke vrouwen' quasi onbestaande waren, alsook relaties onder 'femmes' zelden voorkwamen.¹⁹⁶ Wat wel eigen was aan 'het mannelijke type' is de attitude, die velen omschreven als 'stoer', en niet vies waren van eens op de vuist te gaan. "Een man was een jager, en ik als 'mannelijk type' jaagde dus ook."¹⁹⁷ Vandaar dat ook enkele cafés als 'stoer' werden omschreven, waarmee de getuigen bedoelden dat het cliënteel voornamelijk uit het 'mannelijke type' lesbiennes bestond. Er waren ook enkele ongeschreven regels: "Er was wel een code: 3 keer dezelfde vrouw gaan halen - die iemand anders had - om 'een trage' te dansen, dat ging niet. Je moest aan de partner toestemming vragen of je er mee mocht dansen. Er was nog een vorm van etiquette. Er was heel veel raffinement. En we werden ook verleid. Maar dat was ook allemaal heel subtiel, die

¹⁸⁹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

¹⁹⁰ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 248-249.

¹⁹¹ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

¹⁹² Uit: *De Homokrant* (8ste jg, nr. 2), 1982, p. 22.

¹⁹³ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

¹⁹⁴ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

¹⁹⁵ Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 146.

¹⁹⁶ DE VULDER (N.), *Op. cit.*, p. 86.

¹⁹⁷ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

blikken enz. *Il y avait des femmes fatales. En dat is nu nostalgie want dat kennen ze nu niet meer.*"¹⁹⁸ Het rollenpatroon leek dus meer neer te komen op kledij, gedrag en attitude.

Op die butch/femme-verhouding kwam bijgevolg ook reactie. 'Puur en Ongezoet', een lesbisch cabaretgroepje uit de jaren '80, durfde al wel eens deze 'algemene tendensen' te parodiëren, of er verschenen bijvoorbeeld korte artikels in enkele periodieken zoals bijvoorbeeld een *'handleiding voor beginnertjes, durvertjes, bedeesde, belezen, gecultiveerde, beschaafde, kortom normale meisjes die toch een pas willen zetten buiten beschermde plaatsen als Atthis, Vrouwencafé of Betty Boop*¹⁹⁹ in Betty Boop News, of het artikel *'Uit de doofpot: rolpatronen'* in De Homokrante, enzovoort. De 'jonge generatie' leek dus veel minder onder invloed te zijn van dit patroon. Of had het butch/femme-patroon zelf ook een verandering ondergaan? *"Bij de oudere vrouwenkoppels zie je dat cliché man-vrouwpatroon veel meer dan bij de jongere vrouwenkoppels."*²⁰⁰ *"In de zeventiger jaren kwam met de uniseks-mode [sic] en de vrouwenbeweging de verandering. Als je nu een bar binnenstapt, dan merk je dat ook daar de kloning toegeslagen heeft. Datzelfde manvrouwje is er nog hoor, alleen draagt zij nu een jeans, T-shirt, basketbalpantoffels en kort piekerig haar en danst de disko [sic] met haar vriendin in jeans, T-shirt, enzovoort. De symptomen [sic] van het butch/femme sindroom [sic] zijn schijnbaar verdwenen, maar is daarmee ook het rolgedrag van het toneel geveegd?"*²⁰¹ De jonge generatie wilde eerder een androgyne levensstijl aannemen. *"Je had veel verschillen tussen de jonge vrouwen en de oudere vrouwen. Daar lag echt vaak een kloof tussen. Wij als jonge generatie werden gedragen door een opkomende vrouwenbeweging in een maatschappij die kansen bood."*²⁰² *"Niet alleen 'outsiders' hebben vaak moeite met het strijdbare 'nieuwe lesbisme' dat fundamentele hoekstenen van onze samenleving (het gezin, heteroseksualiteit als norm enz...) op de helling zet. Ook binnen de lesbische beweging [sic] zelf heerst hierover heel wat verdeeldheid!"*²⁰³

3.3 Nabeschouwing: Nabootsen of uitdagen?

Maar kunnen we dan niet de bedenking maken dat de 'oude generatie' juist het tegenovergestelde deed? In plaats van het traditionele sekse-gendersysteem te bevestigen, daagden ze die rollen en structuren juist uit. Ze toonden aan dat die vrouwelijke en mannelijke rolpatronen, die als 'natuurlijk' worden beschouwd, echte 'rollen' waren. En dát in een tijdgeest van de jaren '60, die weinig flexibiliteit bood in het rollenpatroon en waarin van lesbianisme openlijk geen sprake was, en dit zelfs niet benoemd werd. *"Nu is dat bespreekbaar en kun je daar speels mee om gaan. Nu kunnen femmes ook zakenvrouwen zijn bij wijze van spreken, maar toen lagen die rollen nog zo vast. [...] Maar toch zie ik hoe diep verankerd die nu patronen nog zijn."*²⁰⁴

¹⁹⁸ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

¹⁹⁹ Zie bijlage 6: (a), (b) en (c).

²⁰⁰ Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

²⁰¹ Uit: *De homokrante* (8ste jg., nr. 2), 1982, p. 22.

²⁰² Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

²⁰³ Van de hand van Suzanne, In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 15.

²⁰⁴ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

Maar niet elke lesbienne ervaart of hecht belang aan deze butch/femme-opdeling. *"Ik weet niet goed of ik zou durven zeggen dat alle lesbische koppels die ik vroeger kende, een uitgesproken rolpatroon hadden, wat je nu butch/femme noemt"*²⁰⁵ *"Voor mij is dat een thema dat niet meespeelde. Ik was er niet zo mee bezig."*²⁰⁶ *"Je hebt mensen waaraan je het ziet, maar je hebt evengoed mensen waaraan je het niet ziet."*²⁰⁷ De verhouding butch/femme is alleszins geëvolueerd. *"Wij hebben in de jaren '60-'70-'80 inderdaad dat rollenpatroon overgenomen, maar dat was toen. Ik denk dat er nu nog weinig vrouwen van onze leeftijd zijn die dat patroon nog aannemen. Wij kleden ons niet meer als butch/femme, maar hoe wij ons goed voelen."*²⁰⁸ Maar ondanks dat de realiteit veel genuanceerder is, krijgen we toch de stereotiepe tweedeling butch/femme. Dus al is de lading van de term *lesbienne* divers, toch lijkt het clichébeeld van de beeldvorming van een lesbienne, en tevens ook van andere niet-normerende genders, nog omstreden. *"Butch/femme relationships are perhaps more complex now than they were in the earlier era, reflecting the complexity of sexual relationships in the parent culture as well."*²⁰⁹

Foto 4: Vic, eind jaren '50
Bron: Fonds Suzan Daniel

²⁰⁵ Uit de getuigenis van Cathy (1910), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 75.

²⁰⁶ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

²⁰⁷ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

²⁰⁸ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

²⁰⁹ FADERMAN (L.), *Op. cit.*, 1992, p. 591.

Deel 2: Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50

Nadat we in een eerste deel (vrouwelijke) homoseksualiteit hebben gekaderd in een historisch-maatschappelijke context, leggen we in het 2de deel de klemtoon op het onderzoek naar het uitgaansleven en -beleven van lesbische en biseksuele vrouwen. Terwijl we hen al in het 1ste deel aan bod hebben laten komen, komen ze in het 2de deel nog meer aan het woord, afhankelijk van het betreffende onderdeel. In het eerste hoofdstuk concretiseren we het uitgaansleven van lesbische en biseksuele vrouwen door in te zoomen op de bars en de cafés en polsen we naar de positie van Antwerpen. We laten in dit deel de getuigen grotendeels zelf aan het woord, zodat zij hun verhaal kunnen vertellen. In het tweede hoofdstuk bekijken we in welk opzicht het uitgaansleven deel uitmaakte van een bredere (lesbische) subcultuur door te kijken naar de relatie met het verenigingsleven, de (bar)cultuur van homomannen en het belichten van alternatieven. Het laatste hoofdstuk plaats het uitgaansleven in een maatschappelijke context. Een eerste onderdeel bekijkt in welke samenleving en tijdgeest lesbische en biseksuele vrouwen zich moesten handhaven en polsen we naar de relevantie van beeldvorming. Vervolgens vragen we ons af welke rol het uitgaansleven heeft gespeeld in het leven van deze vrouwen. Ten slotte komt de vrouwelijke seksualiteit aan bod en belichten we het belang van individuele en collectieve identiteitsvorming in deze ontwikkeling.

Hoofdstuk 1: Tussen pot en pint

Wat volgt is *geen* exhaustieve lijst van alle cafés die - tussen de jaren '50 en het heden - bestaan hebben met aparte paragrafen over alle specifieke kenmerken zoals de openingsuren, te verkrijgen dranken, soorten muziek, prijzen, enzovoort. Indien dit wel aan bod komt, is dat in het kader van de beleving van de dames die ik heb mogen ontmoeten, waar dus in dit deel de klemtoon op ligt. We moeten er in dit opzicht wel rekening mee houden dat de beschrijvingen van de cafés en bars voortkomen uit ervaringen die vaak tijd-, persoons- en generatiegebonden zijn en dat er bijgevolg aan het ene café meer aandacht is geschonken dan aan een ander. Wat voor de ene generatie belangrijk of gekend was, was dat voor de andere generatie misschien helemaal niet. Allereerst bekijken we de positie van Antwerpen, vervolgens gaan we in op de verschillende cafés en bars om ten slotte te bekijken in welke zin er sprake is van een evolutie.

1.1 De positie van Antwerpen

In het onderzoek naar het uitgaansleven van Gent wordt er vermeld dat Antwerpen een hele populaire stad was om uit te gaan: "*Lesbiennes en homo's uit Gent gingen naar Antwerpen zo vaak als de omstandigheden het toelieten.*"²¹⁰ De hamvraag is natuurlijk waarom dit zo was. Wat onderscheidde Antwerpen van andere steden? Want hoewel er ook een lesbische scene was in steden zoals Brussel, Oostende en Gent, lijkt Antwerpen de 'bakermat' van het lesbische uitgaansleven te zijn geweest. Wat gaf Antwerpen die bevoorrechte positie?

Enkele vrouwen gingen wel eens naar Brussel – hoewel dat niet altijd zo evident was - waar je dus ook een aantal cafés had zoals de 'Capricorne', 'Black Swan Club' en 'Chez Madame'. "*Chez Madame in Brussel was privé, je moest er bellen. Dat was in de galerij. Het was een vrouwenbar met mooie vrouwen, die dus zeer vrouwelijk gekleed waren, in avondkleed.*"²¹¹ "*Ik ben een paar keer in Brussel geweest met vriendinnen, maar dat was een hele onderneming want dan moest je die adressen weten te vinden enzovoort.*"²¹² "*Brussel was ook zeer actief, had ook veel bars. Maar ik denk dat Brussel verder af lag, moeilijker te bereiken. We springen nu in de auto of op de train en gaan naar Brussel of dat het niets is. Maar ook in ons boek zijn er verhalen van vrouwen die 60 km van Brussel woonden, maar het wel een enorme inspanning vergde om daadwerkelijk daar te geraken. Ik denk dat vrouwen meer ter plaatse bleven dan nu.*"²¹³ Maar in Antwerpen was er, vooral in de beginperiode, een ruimere keuze en in vergelijking met Gent ook een groter aanbod. "*Er kwamen mensen van Nederland, van Oost-Vlaanderen, Oostende en van Brussel naar Antwerpen. In die periode [eind jaren '70 en begin jaren '80] was er in Antwerpen een groter aanbod. Af en toe was er in Gent of Leuven in de Lido een fuif, maar voor de rest waren daar geen echte cafés [uitsluitend] voor lesbiennes.*"²¹⁴ Maar het grote verschil is vooral de mentaliteit van Antwerpen die de mensen aantrok. "*Naar mijn aanvoelen als Vlaming uit de Brusselse rand [was Brussel] elitairder, chiquer, franstaliger... niet onmiddellijk het milieu waarin een 'nog prille - van welke leeftijd dan ook - naar zichzelf zoekende lesbienne' zich thuis voelt. Zonder chauvinistisch te klinken als 'import-Antwerpse': dát had je niet in Antwerpen, daar ging het allemaal gemoedelijker, iedereen welkom.*"²¹⁵ In de beginjaren bleek Antwerpen dus een grote aantrekkingskracht te hebben op vrouwen (én mannen) uit andere steden, waar het G.O.C. allicht een belangrijke impuls aan heeft gegeven aangezien dat voor vele zoekenden het vertrekpunt was ter exploratie. De jaren erna veranderde deze positie, mede onder invloed van de mentaliteitsverschuiving, de lesbienedagen die in 1986 naar Gent verhuisden, enzovoort. "*Op een bepaald moment zijn er in korte tijd verschillende dingen ontstaan in Antwerpen. Iedereen vond precies de weg naar al die dingen. Door die verschillende dingen, krijg je een loop van mensen en moet je niet gaan uitwijken naar ergens anders. Dat is zo'n sneeuwbal. Antwerpen was een bruisende lesbische gemeenschap. Ik denk wel dat er mensen uit andere steden naar Antwerpen kwamen. Maar toen de*

²¹⁰ DE VULDER (N.), *Op. cit.*, p. 78.

²¹¹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²¹² Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

²¹³ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

²¹⁴ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²¹⁵ Uit een e-mail van Rita op 21/03/'11.

lesbiennedagen in Gent doorgingen, bleek er ook heel wat te doen in Gent."²¹⁶ De invloed van autonome lesbiennegroepen op de positie van de stad is onduidelijk zoals de oprichting van Sappho in 1974 in Gent en Atthis in 1978 in Antwerpen.

In de beginjaren gingen er ook vrouwen naar het buitenland zoals Eindhoven, Nice, Berlijn, en Parijs, maar dat was blijkbaar sterk generatiegebonden. *"Voor mijn coming-out in België ging ik wel in het buitenland uit. In de Katmandou [Parijs] kwam ik heel veel. Zo heb ik ook de eigenares leren kennen, Elula Perrin, en ze heeft dan ook een boek geschreven. Ze heeft in Nice ook een bar gehad. Die heeft mij toen heel Parijs laten zien, ook de decadente uitgaansgelegenheden met paaldansers en striptease. En dat was in Antwerpen, in de Shakespeare, identiek hetzelfde."*²¹⁷ *"Voor mijn werk moest ik af en toe in het buitenland zijn. In Barcelona draaide die bars daar op volle toeren. Het laatste lied was altijd een wals. Maar daar sloten de bars al wel om 2 uur."*²¹⁸ De 'jongere generatie' die eind jaren '70 en begin jaren '80 uit ging leek daar geen of weinig behoefte aan te hebben gehad.

1.2 De cafés en bars

Hoewel in dit onderdeel geen structurele opsomming per café wordt gegeven, belichten we wel de algemene kenmerken en tendensen die naar voren zijn gekomen tijdens de gesprekken en ons iets meer vertellen over de parallellen en verschillen tussen de verscheidene aangelegenheden in het uitgaansleven. Er was bijvoorbeeld een verschil te bemerken tussen de (praat)cafés zoals het Vrouwencafé van het vrouwenhuis, wat in een volgende onderdeel besproken wordt, en het 'echte nachtleven' in de bars, dat wat ruwer en extremer was en een heel ander publiek had. Het aanhalen van (enkele) cafés en bars kan slechts een eerste indruk geven van deze plaatsen, waar een gemengd publiek terecht kon.

1.2.1 Algemeen

Indien je tegenwoordig je eerste stappen in *het milieu* wil zetten, is alle nodige informatie een vingerklik ver. Elk café, initiatief en groep heeft wel een website en een facebookprofiel. Bovendien worden alle uitgaansgelegenheden en fuiven nauwkeurig verzameld en bijgehouden op de digitale 'activiteiten- en fuivenkalender' van de koepels. Maar hoe wisten lesbische en biseksuele vrouwen vóór de internetboom waar ze terecht konden? Zeker als we weten dat in de internationale gidsen slechts een handvol cafés uit het hele aanbod waren opgenomen, rijst de vraag hoe het lesbische uitgaansleven dynamisch kon en bleef bestaan tot het einde van de jaren '80.

²¹⁶ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²¹⁷ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

²¹⁸ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

"Ik denk dat de beste vergelijking te maken valt met de manier waarop jij aan je bronnen raakt voor de interviews. [via 'mond-tot-mondreclame'] Op die manier ging dat toen ook: 'oh, wij gaan daar nog naartoe, ga je mee', of - in de tijd van de Pink Lady, vanuit de Shake - 'zeg, 't is nog te vroeg, hier valt nog niets te beleven. Kom, we gaan nog wat kletsen bij Ange en Astrid' [...] En, als de Pink sloot of leeggelopen was, dan wandelden we terug naar de Shake, waar het dan al overvol was en je lekker kon verdwijnen in de massa of op de dansvloer een beetje uitdagend gedrag uitoefenen of bewonderen."²¹⁹ "Een homovriend van mij had het al eerder door dan ik. En hij heeft me uiteindelijk meegenomen naar de Clan en zo ben ik in dat circuit geraakt."²²⁰ Maar er werd niet alleen via een mondeling circuit gecommuniceerd, ook werden er aankondigingen in kleine krantjes en tijdschriften geplaatst. "In bijvoorbeeld 'femeus' werd alles verzameld, het werd letterlijk erin geknipt en geplakt. Zo'n instrumenten werden er dan gebruikt om te zien wie wat te doen had."²²¹ Omdat in vergelijking met de cafés voor mannen het aanbod uitsluitend voor vrouwen relatief klein was - maar in vergelijking met andere steden relatief groot - was rotatie aangewezen. 'Kroegentochten', meestal in groep, kwamen dan al wel eens veelvuldig voor: "We begonnen op een uur 's avonds, in groep - want dat was gezellig - gingen we eten. Dan begonnen we in de Chatterbox, dan gingen we naar de Shakespeare, dan gingen we naar de Katmandou en de Sapho, tot 's morgens vroeg."²²² Op die manier kwam je dan wel eens een aantal bekende gezichten tegen, al was de lesbiënegemeenschap zelf veel groter dan het aantal vrouwen dat zich in het uitgaansleven mengden. "Het was niet dat er heel veel was, dus de mensen circuleerden. Je kwam altijd wel iemand tegen die je ergens anders al had gezien. Dat was normaal."²²³ "Als er een fuif was, kende je toch al vlug 50 à 100 vrouwen, van ziens of bij naam. Het waren alleszins bekende gezichten. Het was een scene waar je elkaar al eens vlugger tegenkwam."²²⁴ "Je kwam wel altijd dezelfde mensen tegen op café maar de lesbische gemeenschap zelf was eigenlijk heel groot. Mensen die er niet expliciet voor uit kwamen, maar wel geëngageerd waren in bijvoorbeeld de vrouwenbeweging en die heel interessant en waardevol zijn geweest."²²⁵ "Er is een bepaalde fase in je leven dat je het uitgaansleven frequenteert. Ik herinner mij heel veel vrouwen - lesbiennes - die al heel lang of nooit in die barcultuur of Atthis geweest zijn. Ik denk dat de barcultuur appelleert aan een bepaalde behoefte die je op een bepaald moment in je leven hebt. Maar die behoeften veranderen."²²⁶

De meeste cafés waren relatief klein, buiten enkele uitzonderingen zoals de Sapho of de Shakespeare. "Als er al 20 of 30 vrouwen in een café binnen konden was dat al veel, en zat het ook vol."²²⁷ De meeste cafés gebruikten nog een jukebox: "De Pink Lady heeft nog een jukebox gehad, de Chatterbox en de Shakespeare ook, eigenlijk allemaal. Daarnaast ook muziek met cassettes, maar vooral jukebox."²²⁸ Er werd wel een onderscheid gemaakt tussen cafés zoals de Welkom en de Chatterbox en echte, donkere bars zoals de Shakespeare, de Chevalier d'Eon en de

²¹⁹ Uit een e-mail van Rita op 21/03/'11.

²²⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²²¹ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²²² Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

²²³ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'11.

²²⁴ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²²⁵ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²²⁶ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

²²⁷ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

²²⁸ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

Pink Lady waar er ook bier maar vooral cocktails en sterke drank geconsumeerd werd. *“De Pink Lady en de Lady’s Pub lagen qua sfeer wel dicht bijeen. Maar de Pink Lady was er vóór de Lady’s Pub. De Ideefix en de Chatterbox waren dan weer open cafés, met ongeveer dezelfde uren en soort publiek, alleen was de Ideefix ruimer, had en een nog iets jonger publiek en was wat commerciëler. Om maar te zeggen dat er toch wel een diversiteit was van dag- en ontmoetingscafés naar echte bars waar je dan bacardi-cola enzovoort kon drinken, iets wat je in een café niet zo snel gaat bestellen.”*²²⁹ *“Die bars waren ook echt een commerciële bedoeling met de sterkere dranken zoals whisky-cola. Er werd ook wel eens ‘gefoefeld’ door er minder sterke drank in te doen. Maar die bars hadden wel iets.”*²³⁰

In die tijd waren er heel veel bars waar je moest aanbellen. Eigenlijk was het redelijk normaal, het was ook een soort beveiliging zodat niet iedereen zomaar binnen zou komen, zodat er een 1ste barrière en controle was. Om ongewenste bezoekers - pottenkijkers - buiten te houden. We mogen ook niet onderschatten dat er bijvoorbeeld in het buitenland nog echte politiecontroles waren. Echte razzia’s zoals in Brussel waren er niet gekend in Antwerpen, of toch alleszins niet in vrouwencafés. Ze kwamen wel eens controleren in de bars op geluidshinder en dergelijke, maar je werd niet meegenomen naar het commissariaat. Je had dus achter een gesloten deur toch een eerste bescherming. In privébars waren er dus minder remmingen. *“In elke bar kon je wel flirten en vrijen, zonder problemen.”*²³¹ *“Daar gebeurde vanalles. Je hebt geen idee wat daar gebeurde.”*²³² Elke bar had wel zijn eigenheid: *“Je wist waar je naartoe ging en je wist wat je te verwachten had. In de Welkom en in de Clan kwamen ook wel eens prostituees, niet in de Shakespeare.”*²³³ We mogen natuurlijk ook niet vergeten dat Antwerpen een havenstad is en enkele cafés lagen dicht bij de prostitutiebuurt. *“In de Amber, de Welkom, de Lady’s Pub en de Papillon kwam wel eens een koppel binnen - man en vrouw - om een andere vrouw mee naar huis te nemen. In die tijd waren er dus cafés waar er ‘biseksuele vrouwen’ kwamen die een vrouw probeerden te versieren maar hun man moest er dan mee van profiteren.”*²³⁴ Hoewel er dus parallellen zijn, zijn er toch duidelijke verschillen tussen bars en cafés en tussen de verschillende zaken onderling.

1.2.2 ‘Godzijdank, we zitten weer aan den drank’²³⁵

Dé Shakespeare - de Shake in de volksmond - blijkt een gerenommeerde waarde in het leven van elke lesbienne in Antwerpen te zijn geweest. De Shake was een echte bar die al vóór de jaren ‘60 bestond en tientallen jaren heeft bestaan. Er zijn twee vestigingen geweest. De oude Shakespeare, gelegen op de Oude Koornmarkt, was er eerst en werd uitgebaat door Jackie. Heel in het begin stond Nico nog achter de toeg. ‘The New Shakespeare’, gelegen in de Steenhouwersvest, is ontstaan in de vroege jaren ‘70 en werd uitgebaat door Denise en Jeanneke. *“In de oude Shakespeare zaten er ‘van de oude stempel’, terwijl in de nieuwe Shakespeare eerder mensen*

²²⁹ Uit een gesprek met Linda op 15/01/’11.

²³⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

²³¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/’11.

²³² Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/’11.

²³³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/’11.

²³⁴ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/’11.

²³⁵ Dit is een leuze die in de Shakespeare hing.

*zaten van onze tijd, toen.*²³⁶ *"De nieuwe Shakespeare stond in alle boekjes, van Londen en overal, dus daar kwamen ook heel veel toeristen die eens een kijkje kwamen nemen."*²³⁷ *"Er kwamen tal van nationaliteiten - Engelsen, Noren, ... - naar de Shakespeare."*²³⁸ De New Shakespeare staat bijvoorbeeld in de International Guild Guide van 1972, in de Spartacusgids van 1974 en in Gaia's Guide – een lesbiennegids – van 1975.

De Shake was aan de buitenkant zwart en je moest er aanbellen, je kon dus niet van buiten naar binnen kijken. Later is er in het weekend een portier gekomen - *'een butch, een ferme madam'* zoals enkele dames zeiden - om de mannen buiten te houden. *"Ik heb weinig of geen problemen gehad met mannen, maar anderen dan weer wel. Maar dat kwam van beide kanten. Er waren vrouwen die tegen mannen zeiden 'maak eens dat je hier weg bent, je hebt hier niets te zoeken', maar ook mannen die dan tegen de vrouwen zeiden 'ik kan dat [seksueel behagen] veel beter'."*²³⁹ *"Mannen gingen je dan zogenaamd bekeren."*²⁴⁰ Er was wel een evolutie in de Shakespeare. *"In het begin had je bijvoorbeeld een man en een vrouw op zoek naar een andere vrouw, toeristen, enzovoort. Maar er was ook een periode waar dat ze op vrijdag enkel een avond voor vrouwen wilden en dan stond er buiten een vrouwelijke buitenwipper met een klak op haar hoofd."*²⁴¹ De bar was smal, diep, donker, rood, en een beetje groezelig. *"Jackie had eigenlijk een vuil café, en toch wilde iedereen daar zijn. Het was er ook gezellig en ongedwongen."*²⁴² Vooraan had je de toog en een deel met bankjes en tafeltjes. Men creëerde zo afgescheiden delen, met in het midden een dansvloertje van circa 2 m². Dan had je het stuk waar de jukebox stond. Daarachter had je de toiletten, waar ook hoekjes waren. De Shakespeare was dus als het ware gecompartmenteerd en relatief donker. *"Je had bij het binnenkomen de toog en een paar tafeltjes die redelijk verlicht waren. Je moest er niet de krant gaan lezen, maar er was licht. Tegenover die tafeltjes had je dan nissen met banken en kussens. Hoe meer je naar achter ging, hoe donkerder het werd."*²⁴³ *"Hoe meer je naar achter ging, hoe intiemer. Dus achteraan in het café kon je vrijen."*²⁴⁴ Dat was ook een deel van de charme van de Shakespeare. *"De Shakespeare [van Jackie] was uitzonderlijk, dat kun je met niks vergelijken. Dat was hét van hét. Die sfeer daar alleen al, geen enkele bar of café heeft dat nog na kunnen doen."*²⁴⁵ *"Dat was een randje van de maatschappij wat er moest zijn vond ik."*²⁴⁶ *"En je werd er altijd met de glimlach welkom geheten. Zeker Jackie, die kwam altijd eens naar je toe om te vragen hoe het ging."*²⁴⁷ *"Ze had een charme en een manier om iedereen, zelfs de meest jonge en onervaren lesbienne, op haar gemak te stellen en thuis te doen voelen. [...] Jackie was Jackie, en die maakte geen onderscheid tussen mensen. Zij combineerde de sterkte van een goede cafébaas én een ontzettende warmte voor mensen die verloren liepen of in de put zaten."*²⁴⁸ De Shake was een bar waar je naartoe ging als alle andere cafés sloten. Het feest in de Shake duurde tot in de vroege uurtjes. *"'s Avonds om 11-12 uur ging je er binnen en 's ochtends*

²³⁶ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

²³⁷ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

²³⁸ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²³⁹ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²⁴⁰ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

²⁴¹ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²⁴² Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁴³ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁴⁴ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁴⁵ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁴⁶ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²⁴⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁴⁸ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

om 7 of later kwam je er buiten."²⁴⁹ "Ik heb in de Shakespeare mijn eerste stapjes gezet. Later ben ik daar veel naartoe geweest, ik woonde op een bepaald moment - dus voor de periode van Atthis en de vrouwenbeweging - praktisch in de Shake. Dat begon op donderdag en dan zag ik geen daglicht tot de maandag."²⁵⁰ "Tegen de morgen kwam de bende van De Muis [een café in de Wolstraat] naar de Shakespeare en dan moest je oppassen, want die waren wel wat agressief, met kort haar en bottines. Er waren wel eens vechtpartijen."²⁵¹ Maar op zondagnamiddag kon je er rustig binnen stappen en aan de toog rustig praten. "Door de week werd er pietjesbak gedaan tegen geld. Daar werd niet echt gedanst, dat was eerder een binnenstuifcafé. In de oude Shakespeare kon je al vroeg binnen."²⁵² "Dat was dus een mix van de twee."²⁵³ De Shakespeare is één van de weinige cafés - eigenlijk het enige café - dat zo lang is blijven bestaan. De redenen waarom dat zo was, zijn legio. Eén van die redenen kon bijvoorbeeld zijn "Omdat er ook mannen zaten, die getrouwd waren en dan samen met hun vrouw een pintje kwamen drinken en een andere vrouw zochten. De mannen trakteerden champagne en whisky enzovoort aan de vrouwen om die mee naar huis te kunnen nemen."²⁵⁴ Maar "de Shakespeare was geen decadente bar, niet zoals de Lady's Pub."²⁵⁵ Dé Shake was alleszins een gevestigde waarde in het lesbische uitgaansleven, maar met het overlijden van Jackie enkele jaren geleden was het met de legendarische bar gedaan.

Café de **Lichttoren** is één van de oudste cafés. Het café lag eerst op de Koolkaai en is daarna verhuisd naar het hoekje van de Brouwersvliet. Het was heel klein - huiskamergrrootte - met een stenen vloer, een paar tafeltjes, twee boxen, achteraan een kleine bar en een klein kachelkje. "Het was een simpel café zoals de Welkom, een café met een stenen vloer en boerenstoelen, oergezellig dus."²⁵⁶ "Iedereen kende dat, en je kon er laat blijven hangen. En af en toe ging dan het belletje 'tournée générale'. Dus die sfeer was daar heel volks en plezant: stoelen werden aan de kant geschoven en dan werd er gedanst."²⁵⁷ Het was een volks, bruin café met achter de toog enkele schappen met heiligenbeeldjes. "Het interieur van het feuilleton Lili en Marleen is trouwens daarop gebaseerd."²⁵⁸ Achter de toog stond Lisa, een folkloristische figuur met een sterk Antwerps accent die veel vloekte. Ze was een echte 'butch', maar absoluut niet het type dat niet met een man overweg kon. "Als iemand liefdesverdriet had, zag lisa dat direct en zei 'wat is er manneke, vertel eens'."²⁵⁹ Het was al open vanaf zondagnamiddag. "Veel vrouwen - maar ook homomannen - gingen dan naar Sint-Anneke, liggen zonnen, en als die terugkwamen, kwamen die bij Lies een pintje pakken."²⁶⁰

²⁴⁹ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁵⁰ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

²⁵¹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁵² Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁵³ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁵⁴ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁵⁵ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

²⁵⁶ Uit een gesprek met Sofie op 19/03/'11.

²⁵⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁵⁸ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁵⁹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁶⁰ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

Café **Cardinal** was reeds in het begin van de jaren '60 open en werd uitgebaat door Yvonne. In die tijd had je ook de **Atlantis** in de Gorterstraat, **3D**, **Black Cat**, **Broadway**, **Zanzi-bar**²⁶¹, **Wit Kruis** - wat later is gekomen dan de Lichttoren en de 3D - en de **Welkom**. Dit laatste café lag aan de haven, in de Kleine Kraaiwijk aan de Sint-Paulusplaats, en werd uitgebaat door José. *"Wij noemden die 'smiling Joske' omdat ze altijd een smile van hier tot ginderachter had."*²⁶² *"Langs die kant, waar de Welkom lag, speelde dat geen rol meer, of je lesbisch was of niet. Daar werd geen aanstoot aan gegeven."*²⁶³ Het was in die tijd - in de jaren '70, maar bestond in de jaren '80 van de Chatterbox nog steeds - een bruin café, al noemde men dat zo niet. Het was een volkscafé waar vooral travestieten, maar ook prostituees en homo's over de vloer kwamen. Zoals de naam al aangeeft, mocht iedereen er binnen. *"Het had iets speciaal. En ik vond dat geweldig, dat ik er niet 'stijf' moest doen, mij deftig moest houden."*²⁶⁴ En daar werd ook al eens gevochten, vrouwen onder elkaar, bijvoorbeeld uit jaloezie. *"Ik denk dat die ruit wel 10 keer vervangen is geweest. En de bazin bleef achter haar toog staan en liet dat gebeuren. Want achteraf werden die tafels dan terug op zijn plaats gezet en iedereen begon dan te trakteren aan iedereen."*²⁶⁵

In die buurt - op de Sint-Michielskaai - lag ook de **Cambridge**, met achter de toog Joland. *"Het was eerder een 'stoer' café. De Kaai was eigenlijk de 'stoere truckersbuurt'. Als je daar als 'gewone mens' voorbij rijdt, weet ik niet of je er zou binnen stappen, door het neonlicht enz. Het is omdat je wist dat er lesbiennes kwamen, dat je die circulatie had."*²⁶⁶ *"We gingen altijd naar de Cambridge en de Clan of de Welkom. We deden die dan samen."*²⁶⁷ In diezelfde buurt lag de (New) **Clan**. Er zijn twee Clans geweest, die ongeveer gelijktijdig bestonden *"eind jaren '70, begin jaren '80 toen ook Atthis werd opgericht"*²⁶⁸, maar die elk een ander publiek en eigenaar had, *"net zoals de oude en de nieuwe Shakespeare, dat was ook totaal anders."*²⁶⁹ De Clan op de Orteliuskaai - de New Clan - heeft veel succes gehad, waar veel travestieten kwamen. In de late uurtjes kwamen er ook prostituees, aangezien die buurt daarachter lag, om hun koffie te komen drinken voordat ze gingen slapen. Het was er klein en wat volks. Het was eerder een soort van praatcafé, hoewel er wel een klein dansvloertje was en wat tafeltjes, maar de concentratie lag rond de toog. *"Het was eigenlijk een café waar dat je wel eens langs ging, maar ook niet heel lang bleef."*²⁷⁰ De Clan in de Schermerstraat lag tegenover de kerk op de hoek en werd uitgebaat door Irma, die vroeger zelf nog in de Amber stond. *"Daar ging je naartoe om vier uur 's ochtends. Daar kwamen veel artiesten die na een toneelvoorstelling of dergelijke naar de Clan kwamen. Er speelde vaak Zuid-Amerikaanse muziek en als je er binnen kwam, kwam Irma je goedendag zeggen en kreeg je drie zoenen. En het was er altijd stampvol."*²⁷¹ De **Chevalier d'Eon** lag ook in de straat van de Clan. De naam verwijst naar de Franse diplomaat/spion die zijn leven gedeeltelijk als vrouw doorbracht. Het was een donker, klein cafeetje met spiegels tegen de muren. Het café werd uitgebaat door Michèle en Martine, een masculiene vrouw, beter bekend als 'den Eddie'. *"Dat waren twee Franstalige*

²⁶¹ De Zanzi-bar staat echter in de International Guild Guide, een mannengids, van 1965.

²⁶² Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

²⁶³ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁶⁴ Uit een gesprek met Sofie op 19/03/'11.

²⁶⁵ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

²⁶⁶ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁶⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁶⁸ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁶⁹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁷⁰ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁷¹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

*madammen, een echt butch-femmekoppel.*²⁷² Het cliënteel was erg gemengd. *“Daar kwam ook veel Franstalig publiek uit het Antwerpse. Ik kwam daar graag want ze hadden er prachtige Franstalige muziek van Jean Ferrat en [Charles] Aznavour enzo. Ze hadden er ook een soort metalen dansvloertje en daar kon je goed op tapdansen.”*²⁷³

De **Pink Lady** lag in de buurt van de Shakespeare en was een echte bar, zoals de lady's Pub, met dezelfde sfeer, ongeveer dezelfde stijl van interieur met fluweel en gedimd licht, maar er werd meer gedanst en er zaten meer 'jongeren'. Toen 'den Eddie' uit het café ging, is het overgenomen door Ange en Astrid, die allebei 'gecultiveerd' waren en waarmee je over tal van onderwerpen kon praten. Maar dat heeft echter niet zo lang geduurd, slechts een tweetal jaar in het begin van de jaren '80, nog voordat de Sapho opende aangezien Flup - eigenares van de Sapho - er nog gewerkt had. De **Lady's Pub** werd uitgbaat door Denise en Jeanneke (van de New Shakespeare). De bar was aanvankelijk op de Amerikalei gevestigd en je moest er aanbellen. Doordat deze bar ook in de gidsen stond, kwamen er al eens toeristen. Na de verhuis naar de Waalse Kaai was het er beter, maar de bar bleef bekend omwille van haar decadent karakter door de roze, fluwelen inrichting, rode lichten en het feit dat paaldansen en striptease er geen onbekend gegeven was. *“Het was een uitzuiperscafé met veel chichi, striptease en travestie. Wij gingen daar dan in groep naartoe 'om eens te lachen', maar alleszins niet elke week. Als je er de eerste keer kwam, stootte het vulgaire je wat af. Het had niks te maken met onze feministische visie van vrouw-zijn.”*²⁷⁴ *“Maar we moeten er wel bij vertellen dat je er door de week rustig aan de toog kon zitten. Het was dan een andere sfeer, met totaal andere muziek en dan kon je er een koffie drinken en al eens een babbeltje doen.”*²⁷⁵ De Lady's Pub heeft relatief lang (d.i. minimum 10 jaar) bestaan. *“Een aantal jaren geleden ben ik daar nog eens naartoe geweest en de opzet was nog steeds hetzelfde. Je zag daar dan mannen en vrouwen en alleenstaande vrouwen.”*²⁷⁶

Verder waren er nog enkele cafés die door de getuigen zelf niet aangehaald werden, of waarbij ze diep in hun geheugen moesten zoeken om een omschrijving te voorzien. De redenen hiervoor zijn legio: ze kwamen er zelden, de cafés waren (voor hen) niet uitgesproken aanwezig, hadden een zeer kort bestaan, enzovoort. De **Birds** bijvoorbeeld was een vrouwencafé waar de getuigen weinig waren geweest. Eén van de dames haalde aan dat het na het sluitingsuur een beetje 'sm-achtig' was.²⁷⁷ De **Papillon** lag op de Amerikalei en je moest met een trap naar boven. Het was een heel mooie bar waar lesbische vrouwen kwamen om aan de toog te hangen of te dansen. Het was een café wat ook niet lang bestaan heeft. Eén van de getuigen zei dat de Birds en de Papillon in hetzelfde huis lagen, met dezelfde eigenaars. De **M.J.** kun je ook situeren in de tijd van de Birds en de Shakespeare, wat ook allemaal in dezelfde buurt lag. Het café lag in het Papenstraatje, dicht bij de kathedraal, en werd uitgbaat door Maggie en Jenny. Het heeft echter niet lang bestaan en was eerder voor de 'jonge generatie' want je kon er dansen. *“Het toilet was gemeenschappelijk met een andere disco die erlangs lag. Dat was in één gebouw, hoewel de ingang wel apart was.”*²⁷⁸

²⁷² Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

²⁷³ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

²⁷⁴ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

²⁷⁵ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

²⁷⁶ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁷⁷ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

²⁷⁸ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

't Citroentje is later dan de Welkom en de Pink Lady. Dat was ook een café voor lesbiennes waar wat muziek werd gespeeld en je aan de toog kon hangen. De **Katmandou** - waarschijnlijk vernoemd naar de Parijse bar - was gelegen op de suikerrui en werd uitgebaat door Lucy, "maar heeft net zoals de Cambridge niet echt naam gemaakt."²⁷⁹ Café **De Muis** was een 'stoer' café en lag tegenover De kat - een heel gewoon café - in de Wolstraat, de alternatieve uitgaansbuurt, dicht bij het Hendrik Conscienceplein. "Het was een café van de 'sjotterkassen', met leren vesten en stoer doen tegen elkaar."²⁸⁰

De **Amber** lag in de Montignystraat en werd uitgebaat door Irma (van de Clan) en Denise. "Als je echt nog geen goesting had om naar huis te gaan en toch nog ergens terecht wou, ging je naar de Amber, maar niet echt om kwaliteit te vinden."²⁸¹ In de Amber kwamen wel eens getrouwde biseksuele vrouwen die voor zichzelf en hun man een andere vrouw zochten, dus om met 2 vrouwen naar huis te gaan. "Maar daar verdienden ze hun kost mee. Want er werd in zulke cafés veel sterke drank verkocht."²⁸²

Foto 5: Ambiance in de Sapho
Bron: privécollectie Magali

enzovoort. Er was een goede wisselwerking [tussen de Sapho en de Chatterbox] want uiteindelijk vulden ze elkaar goed aan want het ene was een dancing en het andere een café."²⁸⁴ Flup zong ook altijd aan de micro 'Tussen liefde en liefdeverdriet', een echte smartlap. "Niemand had ooit van die zanger gehoord, maar Flup had die plaat en dat was haar lievelingsplaat. Dus 5 à 6 keer per avond nam ze de micro. Ze zong zo graag. Goed kon ze niet zingen, maar ja, dat speelde geen rol. En dan begon ze er ook geluiden tussen te maken."²⁸⁵ De Sapho heeft echter maar 3 jaar bestaan. "Bij de opening waren er 80 vrouwen en zij hadden niet graag mannen binnen. Dus als er een man binnen kwam, gooide ik die buiten. Maar dat was mijn fout. Want door de week kwamen de vrouwen niet buiten. Dus daar verdiende ik niets aan."²⁸⁶

De **Sapho** was een dancing op de Ernest van Dijckkaai. De bar was begonnen in 1982 en werd uitgebaat door Flup. "De Sapho was maar met één p en wij zeiden dan 'Flup, dat is fout hè', 'ik heb dat expres gedaan', zei ze dan."²⁸³ De Sapho was een grote bar. Het was een diep gebouw waar je vooraan kon praten en achteraan kon dansen. "Daar werkten wij wel mee samen en daar hebben wij veel dingen georganiseerd zoals avonden waar we nummers zongen die we ineen hadden gestoken, café-chantons en parodies

²⁷⁹ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

²⁸⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁸¹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁸² Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁸³ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

²⁸⁴ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁸⁵ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

²⁸⁶ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

Vrouwencafé **Chatterbox** opende haar deuren in 1980, nadat initiatiefneemster Britt een marktcafé had omgebouwd tot een vrouwencafé. "Er was de behoefte aan een bruin praatcafé aangezien de meeste cafés echte bars of discotheken waren, waar dan soms wel al eens pottenkijkers kwamen."²⁸⁷ Het café was erg klein, met een toog, een paar tafeltjes tegen de muur en het venster en nog wat krukken. Het café was gelegen op de Vrijdagmarkt - met later een terras - en had een open karakter. De samenwerking met de andere marktcafés verliep heel vlot, er werden zelfs activiteiten georganiseerd zoals een volleybaltoernooi, een rommelmarkt, tombola, vrije podia, enzovoort, die iedereen steunden.

"Op 8 februari [1980] openen Britt en Jenny een nieuw café voor lesbiennes. 'The Chatterbox' is elke dag open vanaf 16u in de namiddag tot een stuk in de nacht. Tot 20u is er ook de gelegenheid om allerlei koude en warme hapjes te gebruiken. Ga op 8 februari eens met hen kennismaken. Iedereen is er van harte welkom!"

Bron: De Knalpot, jg. 1, nr. 7, januari 1980

Foto 6 en 7: Puur en Ongezoet op de 10de editie van de Vrouwendag in 1981, hun eerste optreden
Bron: privécollectie Magali

Na ongeveer een jaar was het café een vzw geworden waardoor - hoewel nooit gesubsidieerd - de werking uitbreidde, vrijwilligers hun handen uit de mouwen staken en er verschillende activiteiten werden georganiseerd. De socio-culturele vereniging Chatterbox had bijvoorbeeld een eigen krantje 'De (Nieuwe) Chatteraar', een eigen motorclub 'MC Chatterbox', had kunstenaressen over de vloer, verzorgde het programma 'Tussen pot en pint' op Radio Centraal, was de drijvende kracht achter de eerste lesbiennedagen in Antwerpen²⁸⁸ en organiseerde vrije podia, waar *Puur en Ongezoet* regelmatig optrad.²⁸⁹ Het idee voor vrouwencafé broeide bij enkele dames van de Chatterbox en in 1981 was hun eerste productie 'Pot Pourrire', voorgesteld op de 10de Vrouwendag, een feit. In het cabaret was de boodschap die men wilde overbrengen minstens zo belangrijk als de muziek, of zelfs het belangrijkste. Men nam

geen blad voor de mond en klaagde op een ludieke manier enkele thema's aan binnen het lesbiennemilieu. "Toen wij begonnen met ons cabaret, riepen wij enkele vrouwen bijeen om ons inspiratie te geven. Het eerste dat er toen gezegd werd 'hier is een lijst met boeken die je toch wel gelezen moet hebben', en daar hebben we dan een sketch rond gemaakt. Alsof je een hele bagage moest hebben à la Simone de Beauvoir voordat je een goede feminist kon zijn. Wij waren bezig

²⁸⁷ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

²⁸⁸ Zie hiervoor onderdeel 2.1 Alternatieven van deel 2.

²⁸⁹ Zie bijlage 7 en 8.

met de vrouwenbeweging, maar omdat we zijn wie we zijn en doen wat we doen, niet omdat we al die werken hadden gelezen. Wij waren eigenlijk een beetje de rebellen van de beweging.²⁹⁰ Heel het cabaret zat vol (zelf)kritiek, zowel op de vrouwenbeweging als op de lesbiënebeweging. “Vrouwen van de opvang’ was een lied over het Vrouwencentrum waar je overrompeld en geanalyseerd werd, en men slechts tot vijf uur werkte. ‘De ware lesbiëne’ was een smartlap, een meezinger en ging over het feit dat lesbiënes altijd commentaar gaven op mannen, maar er dan zelf als mannen bijliepen. Met ‘In het getto’ wilden we duidelijk maken dat er nog andere problemen waren en dingen gebeurden buiten het [lesbisch] getto.”²⁹¹ Na Puur en Ongezoet waren er nog initiatieven die elkaar afwisselden waar dezelfde vrouwen in betrokken waren zoals het Chatterboxcombo.

In 1985 is het café overgenomen door Jane en herdoopt tot **Betty Boop**. Het café was dus niet meer van de vzw, maar het café en de vzw zijn nog blijven bestaan - samen met de krantjes ‘Betty Boop News’ en ‘De Nieuwe Chatteraar’ - om in 1987 definitief te eindigen met een groot slotfeest.²⁹²

Een café wat je een beetje kunt vergelijken met de Chatterbox is de **Ideefix**. Het was eerder een modern, open café met frisse inrichting dat uitgebaat werd door 2 vrouwen. Het was eerder een café-taverne dan een bar, want het werd ook vroeg geopend - reeds rond vier uur - en je kon er ook wat eten. Soms werd er ook gedanst. Dit café op de Kaai, waar vooral twintigers zaten, kun je situeren op het einde van de jaren ‘80, maar is (ongeveer) slechts één à twee jaar open geweest. Ten slotte is de **Pandora** de naam van het café van Greet, die ook vaak in de Chatterbox zat. Het was gelegen aan het Mechelseplein en te situeren rond 1989-1990.

Foto 8: De toog in Chatterbox/ Betty Boop
Bron: privécollectie Magali

1.3 Nabeschouwing: Een evolutie?

Reflecteren over een evolutie is niet altijd even eenvoudig aangezien - zoals reeds aangehaald - de ervaringen in het uitgaansleven tijd-, persoons- en generatiegebonden zijn. “De Chatterbox was meestal ons vertrekpunt om te gaan eten of uit te gaan, omdat iedereen dat wist te liggen. Maar wij waren van een andere generatie dan Britt, dus voor hen had de Chatterbox een andere waarde.”²⁹³ Hetgeen dus juist naar voren kwam, is de dynamiek tussen die generaties vrouwen die zich in eenzelfde decor - wat ook aan verandering onderhevig was - hebben voortbewogen. Het

²⁹⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

²⁹¹ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

²⁹² Zie bijlage 9.

²⁹³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/’11.

meest spraakmakende waren echter niet de verschillen tussen de verscheidene belevingen, maar de parallellen. Enerzijds was er wel een verschuiving in het uitgaansleven, wat getekend werd door de tijdgeest. Er was een duidelijk verschil qua sfeer en beslotenheid tussen de bars waar men moest aanbellen zoals de Pink Lady en de Lady's Pub en de cafés die een meer open karakter hadden zoals de Chatterbox en de Ideefix. Deze ontwikkeling is te kaderen binnen de mentaliteitsverschuiving in de samenleving, waardoor de 'ondergrondse' scene van de jaren '50 en '60 minder gesloten werd. In de jaren '70 en vooral de jaren '80 was die evolutie naar meer openheid al bezig. *"Ik denk dat je met de Chatterbox, Ideefix, Atthis en de Sapho niet meer kunt spreken van een ondergrondse beweging als iedereen wist dat het voor lesbiennes was. De Shakespeare misschien nog wel, maar dat was ook veel ouder."*²⁹⁴ *"Bij Atthis moest je in het begin aanbellen en kon je niet naar binnen kijken, nu kan dat dus wel."*²⁹⁵ Anderzijds is de Shakespeare de rode draad geweest die door het uitgaansleven liep. Ook al hadden de verschillende dames een andere achtergrond, behoorden ze tot een andere generatie, waren ze in verscheidene engagementen al dan niet actief en verschilden de ervaringen en beleving onderling, iedereen dacht nostalgisch terug aan 'de Shake' eenmaal de naam van deze legendarische bar gevallen was.

Zo'n rode draad ontbreekt schijnbaar heden ten dage. Uitgesproken lesbiennecafés zijn een uitgestorven ras, zeker in vergelijking met vroeger. *"Ik heb het gevoel dat vanaf de jaren '90 het aantal 'zuiver lesbische cafés' beginnen verminderen is."*²⁹⁶ Tegenwoordig zijn er meer gemengde fuiven, cafés en studentenverenigingen, hoewel avonden uitsluitend voor vrouwen ook (sporadisch) blijven bestaan zoals ten tijde van het G.O.C., bijvoorbeeld elke zoveelste zondag van de maand is er Café de Love/Luxe in de Red and Blue. Maar deze avonden zijn vaak uitsluitend voor plezier en vertier en hebben nog weinig te maken met identiteitsontplooiing. Indien men nog zoekende is, kan men terecht bij tal van jongerengroepen - aangezien de algemene 'coming-outleeftijd' nu lager ligt dan vroeger - die onder de koepel Wel Jong Niet Hetero verenigd worden. Het café beperkt zich nu hoofdzakelijk tot de sociale functie, terwijl de functie van het zoeken en vinden van zielsverwanten voor steun en geborgenheid niet meer zo uitgesproken is. In de context van een verschuiving van gesloten naar open uitgaansgelegenheden, lijkt de tijdgeest hier een belangrijke invloed te hebben gespeeld: *"Ik denk dat de openheid en tolerantie die er nu is, ertoe geleid heeft dat mensen zich niet meer terugtrekken in het submilieu, maar anderzijds stellen we vast dat de dansnamiddagen en fuiven van Atthis nog ontzettend succesvol zijn, wat er op wijst dat er nog een behoefte is aan een ruimte waar je echt jezelf kunt zijn, een ruimte waar we ons niet bekeken voelen, waar we zeker zijn geen negatieve reacties te krijgen, een 'veilige' ruimte."*²⁹⁷ We moeten dus nog oppassen voor té optimistische statements. *"Vroeger zag je echt pure haat. Misschien was de aanvaarding nog niet zoals nu. Ik durf me daar niet over uit spreken. Ik weet dat het bespreekbaarder is, maar je weet niet wat mensen als je er niet bent over je zeggen, dat is het probleem. Om 'cool' te zijn, moet je tegenwoordig homo's en lesbiennes tof vinden."*²⁹⁸ Verdere kanttekeningen bij deze evolutie worden gemaakt in de volgende onderdelen.

²⁹⁴ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

²⁹⁵ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁹⁶ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁹⁷ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

²⁹⁸ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

Hoofdstuk 2: Het uitgaansleven als deel van de lesbische subcultuur

De lesbische subcultuur wordt snel vereenzelvigd met louter het uitgaansleven en de gebruiken en gewoonten die hier eigen aan zijn. Er waren echter nog andere gelegenheden waar vrouwen elkaar konden treffen. We halen enkele alternatieven aan en zoomen in op het verenigingsleven, dat ook een belangrijke plaats in de lesbische subcultuur innam. Vervolgens bekijken we de verhouding tussen het verenigingsleven en het uitgaansleven. Nadien komt de relatie tussen de homo- en lesbiennecultuur aan bod.

2.1 Alternatieven

"Natuurlijk kunnen nog steeds de bars - waar volgens oeroud heterovoorbeeld verwoed gejaagd en versierd wordt - door niet-feministies geïnspireerde lesbiennes, gefrekwenteerd worden. In deze keiharde jungle is het echter verre van aangenaam toeven voor vrouwen die er niet zo van houden om tot seks-objekt gereduceerd te worden en in elke zichzelf respekterende stad zijn dan ook wel enkele (alhoewel schaarse) alternatieve initiatieven te vinden.[sic]"²⁹⁹

In de jaren '70 was het **Gespreks- en Ontmoetingscentrum** in de Dambruggestraat aanvankelijk dé belangrijkste plaats voor vele zoekende homo's en lesbiennes. Het G.O.C. was voor velen de basis en het vertrekpunt ter exploratie. Aanvankelijk was het centrum hoofdzakelijk een mannenaangelegenheid: *"Daar was af en toe wel een vrouw in de bar, maar heel weinig. Ze kwamen er wel eens op bezoek, maar de mannen hadden alles voor het zeggen."* Later werd het gemengd en kwamen er heel wat vrouwen aangezien er toen ook aparte vrouwenavonden plaatsvonden. *"Er was een afzonderlijke ruimte waar vrouwen elkaar konden treffen."*³⁰⁰ Maar een groepje vrouwen voelden zich onzichtbaar in een overgrote mannelijke meerderheid. Aangezien ze amper aan bod kwamen in het G.O.C., richtten ze in 1978 een eigen werking op: **Atthis**, vriendin van de Griekse dichteres Sappho. Ze legden de klemtoon zowel op ontmoeting en discussie, als op het maatschappijkritische element, in het licht van de opkomende vrouwenbeweging. *"Als je in de statuten gaat, kijken staat er dat Atthis een lesbische, feministische en maatschappijkritische groep is. [...] Wij maakten reclame. Wij schreven artikels en wij kwamen in de krant. Wij wilden weg uit de sfeer van de jaren '50 van 'er is iets mis met u, je bent ziek' of 'je bent anders, je moet het accepteren, maar val er ons a.u.b. niet mee*

Foto 9: Originele advertentie van Atthis
Bron: De Knalpot, extra editie 2009

²⁹⁹ Van de hand van Suzanne, In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 56.

³⁰⁰ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

lastig. In Atthis begon die feministische ziel er in te komen en voor enkelen - waaronder ik - begon die klemtoon al snel te verschuiven. Het is wel organisch gegroeid, maar later begonnen die verschillen naar boven te komen en is de strekking van de ontmoeting gaan doorwegen.³⁰¹ Hoewel de klemtoon doorheen de jaren verschoven is, blijft Atthis een organisatie voor en door vrouwen die van vrouwen houden, in de breedste zin van het woord. Eén van de basisdoelstellingen van Atthis is vrouwen die met hun geaardheid worstelen opvangen in een 'veilige' omgeving en hen in de mogelijkheid stellen anderen te ontmoeten door het openstellen van een praatcafé, het organiseren van culturele- en ontspanningsactiviteiten en voorzien in boeken en films. "Mannen kwamen er niet binnen, ook niet op de fuiven, dat was 'not done'. Het vrouwenhuis is ook heel lang heel gesloten geweest. Ik heb nog persoonlijk mannen aan de deur gezet. In die periode hadden vrouwen echt wel de nood om een eigen ruimte te hebben."³⁰² Die ruimte vonden ze aanvankelijk in het toenmalige Oranjehuis, een populair ontmoetingscentrum in die tijd, waar ze 'discrete' samenkomsten mochten houden. "Ik was PR van de homo's én PR van het vrouwencentrum. Op een keer had ik een interview met Knack en die hebben dat door elkaar gehaald. Wij hadden echter moeten beloven dat we er niet mee naar buiten zouden komen dat wij een onderkomen hadden gekregen in het Oranjehuis. Dus vlogen wij op slag buiten, omwille van een vergissing."³⁰³ Ze zijn dus noodgedwongen op zoek moeten gaan naar een andere ontmoetingsruimte. In 1979 werd die, na een tijdelijk verblijf in het G.O.C., gevonden in de Verbondstraat. In datzelfde jaar werd Atthis ook een vzw en ging hun tijdschrift *'t Knalpotteke* (nu: De Knalpot) van start, wat zes maal per jaar verschijnt. Sinds 1991 beschikt de groep over lokalen in de Volksstraat/Geuzenstraat. In de loop der jaren waren er zowel piek- als dalmomenten, maar Atthis is steeds een constante factor geweest in het Antwerpse verenigingsleven van lesbische en biseksuele vrouwen.

"Naast specifieke lesbische groepen zoals Atthis en Sappho [Gent] en GOC-vrouwen vinden lesbiennes (in meerdere en mindere mate) natuurlijk ook in vrouwenhuizen en vrouwenkafes gelijkgestemde zielen! [sic]"³⁰⁴ Ten tijde van de tweede feministische golf werden in de periode 1974-1984 zo'n twintigtal vrouwenhuizen en -centra opgericht. In die periode hadden vrouwen immers de nood aan een eigen ruimte, waar ze elkaar konden ontmoeten, praten en ervaringen en ideeën uitwisselen. Vandaar dat ze heel lang erg gesloten geweest zijn. De vrouwenhuizen stonden in voor opvang, hulpverlening, ontspanning en vorming zoals filmavonden, avonden voor vrouwen met kinderen, actiegroepen, enzovoort. Het eerste vrouwenhuis werd in 1974 opgericht: het **Antwerps Vrouwencentrum**, wat ontstond uit een praatgroep van huisvrouwen. Andere vrouwenhuizen ontstonden vanuit PAG³⁰⁵ (bijvoorbeeld in Brugge), fem-socgroepen (bijvoorbeeld in Kortrijk) of door het voorbeeld van andere vrouwenhuizen (bijvoorbeeld in Gent). Mede vanuit de opkomende vrouwenbeweging werd de zichtbaarheid van lesbiennes groter. Een aantal lesbiennegroepen die in de tweede helft van de jaren '70 ontstonden, werden binnen een vrouwenhuis opgericht en functioneerden ook daarbinnen. Sommigen ontstonden autonoom maar

³⁰¹ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³⁰² Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³⁰³ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

³⁰⁴ Van de hand van Suzanne, In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 56.

³⁰⁵ Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw.

konden een beroep doen op de infrastructuur van de vrouwenhuizen.³⁰⁶ In Gent werd in 1974 de eerste autonome lesbiennegroep Sappho opgericht en dus in 1978 Atthis: *“Uiteindelijk zijn we in het Oranjehuis terecht gekomen, eigenlijk de voorloper van Atthis.”*³⁰⁷ De relatie tussen de lesbiennebeweging en de vrouwenbeweging is echter zoals reeds aangehaald in hoofdstuk 1 van deel 1 erg complex.³⁰⁸ In het **Vrouwencafé** *“kwamen vrouwen die niet alleen wisten dat ze lesbienne waren, maar ook zelfbewust vrouw waren, dus die ook met de vrouwenbeweging en vrouwenemancipatie bezig waren.”*³⁰⁹ Ook was het vrouwenhuis en het Vrouwencafé een vertrekpunt om gelijke zielen, of die nu lesbisch of feministisch van aard waren, te leren kennen. *“Via het vrouwenhuis heb ik mensen leren kennen die in de Chatterbox veel kwamen.”*³¹⁰ We moeten wel de nuance maken dat het vrouwenhuis in theorie geen lesbiennehuis was, maar er wel veel vrouwen binnen het vrouwenhuis lesbienne waren. *“Het café van het vrouwenhuis in de Ambtmanstraat was een plek die voornamelijk door lesbiennes werd gefrequentieerd. Overdag waren er allerlei vrouwen, maar in het café ‘s avonds was dat een vrij lesbische bedoening. Dat heeft jaren heel goed gedraaid.”*³¹¹ Het café was al open vanaf donderdagmiddag. Het feest begon op vrijdag en duurde tot zondagavond, 3 dagen aan een stuk. *“C’était la bonne vie.”*³¹² *“Maar dat café - de inrichting - was niet te vergelijken met alle andere cafés.”*³¹³ Het vrouwencafé heeft meerdere plaatsen gekend: Vooreerst was het gevestigd in de Leysstraat, daarna in de Prinsesstraat en *“ten slotte ben ik met Nicole naar de Ambtmanstraat gegaan. Maar na de Ambtmanstraat was het met het vrouwenhuis gedaan.”*³¹⁴

Foto 10: Het Vrouwencafé in het vrouwenhuis in de Ambtmanstraat
Bron: Privécollectie Suzanne

In het vorige hoofdstuk werd reeds vermeld dat het vrouwencafé **Chatterbox** ook een socio-culturele vereniging was die een eigen krantje en motorclub had, verschillende activiteiten verzorgde, vrije podia organiseerde, enzovoort. Niet onbelangrijk was dat de vzw ook de drijvende kracht was achter de eerste **lesbiennedagen** in Antwerpen. In 2011 zal het de 26ste keer zijn dat de lesbiennedag georganiseerd wordt, hoewel dat dus eigenlijk niet helemaal juist is. Deze tijdrekening begint immers vanaf de eerste lesbiennedag in Gent die in 1986 georganiseerd was door het Lesbisch Doefront. De 3 edities in Antwerpen die hieraan vooraf zijn gegaan, worden dus niet meegerekend. De eerste lesbiennedag in Antwerpen vond plaats op 24 september 1983 in zaal Harmonie en kwam tot stand door Chatterbox vzw, de vrouwenwerking van F.W.H. en Atthis. *“De affiche was een foto van mijn badkamerdeur. Iedereen heeft daar dan boodschappen op*

³⁰⁶ BRACKE (M.) en MENTENS (L.), *Vrouwenhuizen in Vlaanderen: beschrijving en evaluatie.*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Psychologische en pedagogische wetenschappen, 1980, p. 18-32.

³⁰⁷ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁰⁸ Zie deel 1.4.3 Ten tijde van de feministische golven en de seksuele revolutie.

³⁰⁹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³¹⁰ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

³¹¹ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³¹² Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³¹³ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³¹⁴ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

geschreven.”³¹⁵ Het was een dag gevuld met infostands, workshops, debat, film, theater, zang, muziek en een afsluitende fuif. Achtereenvolgens werden er nog in 1984 en 1985 lesbiennedagen georganiseerd - deze laatste editie zonder Atthis -, alle drie een groot succes. Deze traditie waarbij lesbische en biseksuele vrouwen vanuit verschillende steden elkaar treffen, ging dus vanaf 1986 door in Gent, met nog steeds hetzelfde succesvolle concept.

Naast deze lesbiennedagen waren ook **fuiven** plaatsen waar verschillende ‘soorten’ lesbiennes samen kwamen. *“Er waren veel fuiven bijvoorbeeld van Atthis of de Chatterbox, waar iedereen naartoe ging. Op die fuiven voelde je dus niet dat er een verschil was [tussen de sfeer van het uitgaansleven en het verenigingsleven], die fuiven waren toegankelijk voor alle lesbiennes.”*³¹⁶ Er waren ook discretere plaatsen dan de uitgaansgelegenheden die niet per se in het verenigingsleven plaatsvonden zoals **privécircuits**. Er kwamen bijvoorbeeld regelmatig lees- of praatgroepen samen, vooral onder kennissen en vriendinnen of in het artistieke milieu. *“Wij hadden een lesbisch leessalon. Dat was privé, altijd op een andere plaats bij iemand thuis.”*³¹⁷ Het was belangrijk dat er discrete plaatsen waren, aangezien je je werk kon verliezen bij blootstelling aan de buitenwereld: *“Op een zekere dag is mijn kozijn, die bij de politie werkte, ook langsgekomen [in de Shakespeaere]. Dan ben ik met een duik naar het toilet gevlogen. [...] Het resultaat was wel dat ik weer met de schrik zat. Voor de buitenwereld was het nog altijd heel erg taboe, zo voelde ik dat ook aan. Dat was mijn grootste probleem: mijn plaats in de maatschappij. Voor mezelf voelde ik me wel goed: Ik had er geen problemen mee, wou ook niet meer veranderen of een man zijn. Maar je moest het verborgen houden. Niemand mocht het weten, niet op het werk of elders.”*³¹⁸ De invloed van de tijdgeest wordt verder besproken in het laatste hoofdstuk.

2.2 De relatie tussen het uitgaansleven en het verenigingsleven

Elk individu heeft een eigen achtergrond, eigen karakteristieken en interesses. Vrouwen hadden (en hebben in praktijk nog steeds) een andere maatschappelijke positie dan mannen. Voor lesbiennes en biseksuele vrouwen komt daarbij ook dat ze een andere seksuele geartheid hebben dan de norm oplegt. Hoe men zichzelf ontplooit, verschilt onderling door interne en externe factoren zoals de tijdgeest, familie, zelfaanvaarding en dergelijke meer. Een setting die aan deze differentiatie tegemoet komt is onontbeerlijk, al is dat lange tijd geen evidentie geweest. Algemeen wordt aangenomen dat het uitgaansleven een commercieel circuit is en het verenigingsleven een veilige, beschermde, geëngageerde omgeving. *“Ik ben in die wereld terecht gekomen en heb me dan ook geëngageerd. In het verenigingsleven heb ik mensen leren kennen die me warm hebben gemaakt voor de vrouwen- en lesbiennebeweging. Die vergaderingen waren tof want dat waren actieve vrouwen die met iets bezig waren. En dan zit je niet meer enkel in dat uitgaansleven. Daar kom je die mensen wel tegen, maar dat is niet het enige. Je zit meteen in het ‘geëngageerde*

³¹⁵ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

Zie bijlage 7 voor de affiche van de 1ste lesbiennedag.

³¹⁶ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

³¹⁷ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/’11.

³¹⁸ Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 145.

circuit’.³¹⁹ Hoewel deze stelling over de grote lijn klopt, dient ze toch wat genuanceerd te worden. Het uitgaansleven en het verenigingsleven zijn immers niet louter elkaars tegengestelden, maar bestaan langs elkaar en hebben, naast de verschillen, ook parallellen.

Het uitgaansleven in Antwerpen kent een langer bestaan dan het verenigingsleven. Atthis, als voorbeeld voor het verenigingsleven, bestaat officieel pas sinds 1978. De Chatterbox was ook een vzw, maar had een beduidend ander karakter dan Atthis. Deze laatste werd - zeker in de beginjaren - beïnvloed door een feministische inslag: *“Wij zijn vrij regelmatig praat- en dansavonden beginnen organiseren, die door allerlei vrouwen gefrequenteerd werden. Er begon toen al een overlapping met het feministische circuit te komen.”*³²⁰ Chatterbox was behalve de vzw ook een café en maakte dus ook deel uit van het uitgaansleven: *“Bij Atthis was het rustig, de muziek stond stil enzovoort, terwijl er in de Chatterbox al eens hevige discussies waren of uitbundig gelachen werd. Atthis was gedistingeerder en ingetogener. Atthis was ook in een huis, terwijl de Chatterbox echt een café was. De dames bij Atthis waren ook al wat ouder dan wij. Ze bereikten alleszins een ander publiek. Maar er moet voor ieder wat wils zijn.”*³²¹ Sommige vrouwen voelden zich immers niet thuis in één bepaalde omgeving. *“Wanneer er mensen waren die vooral met de handen werkten en in Atthis kwamen waar er over films en boeken gediscussieerd werd of gespreksavonden georganiseerd werden, kan ik er in komen dat die zich daar niet thuis voelden of durfden manifesteren.”*³²² Atthis had ook een meer gesloten karakter in vergelijking met de Chatterbox of andere cafés. Maar dat werd niet enkel bewerkstelligd door het feit dat je in het begin bij Atthis niet naar binnen kon kijken en moest aanbellen. Dit hield niet enkel mannen buiten, maar kon voor sommige vrouwen ook een drempel betekenen: *“Als mensen dan toch de moed hadden verzameld om aan te bellen dan zeiden die van ‘ik ben hier eigenlijk al 20 keer voorbij gewandeld’.”*³²³ Ook de volgende duiding helpt het gesloten karakter te verklaren: *“op een bepaald moment krijg je mensen die op elkaar beginnen ingespeeld te raken, die automatisch elkaar zoeken en vinden. Als je dan als buitenstaander binnenkwam, kon je het gevoel krijgen ‘oei, wat voor kliekjes zijn dat hier allemaal?’ Dat was de kritiek die we dikwijls kregen, je geraakt er eigenlijk niet bij.”*³²⁴ Dit in tegenstelling tot de barcultuur, die - ook al kon je bijvoorbeeld bij de Shakespeare ook niet binnenkijken - een heel andere sfeer van openheid bewerkstelligden. *“Mij heeft dat [het verenigingsleven] nooit geïnteresseerd. Ik ben een paar keer in Atthis geweest, maar de sfeer van het uitgaansleven kun je niet vergelijken met het verenigingsleven. Atthis was eerder ‘beschaafd’.”*³²⁵ In het uitgaansleven kon quasi iedereen terecht, bijvoorbeeld in de Lichttoren en de Welkom: lesbiennes, homo’s, biseksuelen, transseksuelen, travestieten en alles daartussen. Maar dat had ook een keerzijde: *“Met je kinderen naar de Clan of de Shakespeare trekken is iets wat je niet doet. Dat is een wereld die je voor je kinderen misschien liever verborgen houdt”*³²⁶, terwijl dat bij Atthis wel kon. Atthis voorzag een alternatief voor het uitgaansleven en omgekeerd. *“Er waren in het begin geen andere plaatsen om elkaar te ontmoeten*

³¹⁹ Uit een gesprek met Britt op 01/12/’10.

³²⁰ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/’10.

³²¹ Uit een gesprek met Linda op 15/01/’11.

³²² Uit een gesprek met Rita op 01/03/’11.

³²³ Uit een gesprek met Rita op 01/03/’11.

³²⁴ Uit een gesprek met Rita op 01/03/’11.

³²⁵ Uit een gesprek met Flup op 19/03/’11.

³²⁶ Uit een gesprek met Rita op 01/03/’11.

dan de bars"³²⁷, hoewel Atthis absoluut niet de hele subcultuur bereikte. "Ik denk dat daar nood aan was, anders zou het er niet gekomen zijn. Want wat had je als alternatief? Een vrij ruim commercieel circuit van cafés, wat nu zo goed als niet meer bestaande is."³²⁸ Het verschil tussen het verenigingsleven en het uitgaansleven moet dus niet louter gezocht worden in de algemene setting en sfeer. Maar het verschil vloeit daar wel uit voort, namelijk zoekende vrouwen ontvangen in een 'veilige' omgeving: "Atthis is heel lang heel gesloten gebleven, maar heeft ook heel lang zoiets gehad van 'vooral niet opvallen'.³²⁹ "In die periode kregen wij veel gemakkelijker contacten met mensen die echt in de problemen zaten en die op zoek waren naar hulp. Maar ik heb zo de indruk dat dat nu totaal weg is. Maar ik denk dat het Roze Huis een deel van die functies overgenomen heeft. Op een bepaald ogenblik moet je ook zeggen 'stop', want anders gaan wij als organisatie te ver in een andere richting en gaan wij eigenlijk ons doel voorbij - namelijk een ruimte bieden waar vrouwen terecht kunnen, waar vrouwen nog altijd een persoonlijke babbel kunnen krijgen, waar dat diegene die achter de toog staat ook het aanspreekpunt is. In die zin is Atthis in feite een 'doorgangsstation'. Mensen komen er binnen op een moment dat ze uit een gebroken relatie komen, of op zoek zijn naar zichzelf of op zoek zijn naar een vriendenkring, mensen waarbij ze zichzelf kunnen zijn. En op een bepaald ogenblik spreek je af met die mensen om naar de cinema te gaan, toneel, of naar andere plaatsen buiten Atthis. Op die moment zijn die éénlingen in een groep geraakt. Vanuit die groep ontwikkelen ze een persoonlijk sluipende interesse die uitgebreid wordt en merk je dat het bezoek aan Atthis begint te verminderen. Ze komen minder in Atthis, maar ze hebben duidelijk een kring gevonden waar ze zich in begeven en waar ze samen dingen doen. Dat is een stuk groeien in zichzelf, een persoonlijkheidsgroei waar het aspect lesbisch-zijn wordt ingekrompen en het persoon-zijn is gegroeid."³³⁰ Maar in sommige cafés werd je ook opgevangen. Enkele dames vertelden dat Jackie van de Shake of Lisa van de Lichttoren je echt thuis deed voelen, hoewel niet dát, maar wel het draaiende houden van het café hun hoofddoelstelling was. "Atthis als organisatie moet er van leven, zoals huur, elektriciteit en verwarming, maar de mensen die achter de toog staan en in het bestuur zitten zijn vrijwilligers die hun eigen leefgebied hebben om van te leven. Maar iemand die een café uitbaat moet er ook van leven."³³¹ Nog een verschil tussen het uitgaansleven en het verenigingsleven is dus de duur. De Shakespeare buiten beschouwing gelaten, zijn er vele vrouwencafés die na een paar jaar verdwenen, dit in tegenstelling tot Atthis. Het belangrijkste in heel de relatie tussen het verenigingsleven en uitgaansleven is echter niet de statische verhouding, maar de dynamische evolutie. Er is immers sprake van een algemene functieverschuiving tussen deze sferen. Voordat er sprake was van een verenigingsleven, konden zoekende vrouwen vaak terecht in het uitgaansleven. Al was dit niet voor actieve hulpverlening, maar het louter zoeken en vinden van gelijke zielen in de barcultuur. Het verenigingsleven heeft deze opvangfunctie overgenomen. Dit zagen we niet enkel bij Atthis vroeger, maar ook heden ten dage. Momenteel hebben jongerenorganisaties en het internet het bekomen van informatie een stuk makkelijker gemaakt, wat natuurlijk minder zegt over de effectieve persoonlijke aanvaarding van de alternatieve

³²⁷ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³²⁸ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³²⁹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³³⁰ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³³¹ Uit een gesprek met Rita op 08/03/'11.

levensstijl. De barcultuur nu heeft echter over de grote lijn een andere functie dan vroeger. Het belang van het uitgaansleven wordt verder besproken in het laatste hoofdstuk.

2.3 De relatie tussen de (bar)cultuur van mannen en die van vrouwen

De homo- en lesbiennesubcultuur wordt al te vaak in één adem genoemd, hoewel beide niet enkel gelijkenissen, maar vooral verschillen vertonen. Dit heeft zijn wortels enerzijds in het feit dat vrouwen in het verleden altijd al in de schaduw hebben gestaan van mannen, door bijvoorbeeld de algemene maatschappelijke positie. Vroeger sprak men zelfs van 'homofiele vrouwen' in plaats van lesbiennes. Anderzijds was de gemengde homo- en lesbiennebeweging een door mannen gedomineerde zaak, mede ook omdat vrouwen naast de gemengde beweging ook konden kiezen voor de vrouwenbeweging of de autonome lesbiennebeweging. Vandaar dat bijvoorbeeld enkele vrouwen die in het G.O.C. kwamen met een eigen werking (Atthis) begonnen. *"Op vele vlakken hebben we samen gewerkt, maar dat was niet altijd zo vlot verlopen. Als*

*vrouw had je precies een secundaire functie. De mannen hadden het voor het zeggen en we mochten precies als vrouw al blij zijn dat we iets mochten hebben."*³³² *"Ik heb 10 jaar in de homobeweging gevochten voor een plaatsje als vrouw, maar daarna heb ik het opgegeven. In werkverband is er een verschil tussen de seksen. Of ze nu hetero of homo zijn, een man blijft een man. En een vrouw een vrouw. We zijn verschillende wezens, ons denken is anders. Het enige gemeenschappelijke is dat we [homomannen en lesbische vrouwen] tweederangsburgers waren. We hebben dus moeten samenwerken voor hetzelfde doel, bijvoorbeeld voor de afschaffing van artikel 372bis, maar dat was wel moeilijk."*³³³ Verschillende getuigen duiden op het verschil tussen lesbiennes en homo's. *"We hebben andere verwachtingen, andere emoties, ... dat kun je niet vergelijken."*³³⁴ *"De mentaliteit tussen homo's en lesbiennes is toch nog wel anders. Dat is een heel andere wereld, dat heb ik toen wel gemerkt. Nu is dat misschien wat meer naar elkaar gegroeid, maar toen indertijd, nog voordat aids wereldwijd verspreid was, hadden homo's meer losse contacten. Maar dat is ook zo in de heterowereld. Mannen en vrouwen hebben andere interesses en een andere manier van gedragen."*³³⁵ Sommigen leggen de klemtoon op het verschil tussen mannen en vrouwen, in hun zijn, wat resulteert in het balanceren tussen essentialisme en existentialisme. *"Ik heb nog tegen de rolpatronen gevochten. Maar nu sta ik daar anders tegenover. Dat een meisje hetzelfde is als een jongen is niet waar. Dat hebben wij als feministen willen bewijzen: 'Het verschil tussen een meisje en een jongen is de opvoeding. Geef een jongen*

"De tijden dat de homobeweging een door mannen gedomineerde zaak was, zijn duidelijk voorbij. Van Atthis alleen hebben we minstens 20 vrouwen geteld. En dan was er nog Liever Eva [Brussel], Sappho [Gent], Liever Heks [Gent] en het Vrouwencentrum van Antwerpen en enkele femsocgroepen en waarschijnlijk vergeten we er nog een aantal. Blijkbaar leeft bij Jan Publiek nog steeds de waanidee dat homoseksualiteit alleen maar bij mannen voorkomt."

Artikel over de internationale homodag in Antwerpen op 5 mei 1979

Bron: 't Knalpotteke, jg. 1, nr. 0, 1979

³³² Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

³³³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³³⁴ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³³⁵ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

een pop en een meisje een trein en ze zijn hetzelfde', dat is niet waar. Een jongen is anders, en niet enkel door opvoeding."³³⁶ En dat is nu net het paradoxale element in het feminisme. Feministen hebben enerzijds proberen aantonen dat ook zij individuen zijn, die niet willen meegaan in het patriarchale patroon dat de maatschappij hen oplegt aangezien ze niet zozeer in essentie van mannen verschillen en daarom ook (politiek) gelijk behandeld moeten worden, maar anderzijds spreekt men wel in naam van de groep vrouwen. **Joan Scott** noemt dit de paradox van het seksuele verschil: "*This paradox - the need to both accept and to refuse 'sexual difference' - was the constitutive condition of feminism as a political movement throughout its long history. [...] Feminists argued in the same breath for the irrelevance and the relevance of their sex, for the identity of all individuals and the difference of women.*"³³⁷ Maar eigenlijk is dat de paradox in elke identiteitenpolitiek: men tracht te streven naar gelijkwaardigheid door het benadrukken van individualiteit, en men moet dit doen vanuit één stem, die van 'de ander'.

Dat verschil was dus voor velen ook duidelijk in de barcultuur. "*Er is een groot verschil tussen mannen en vrouwen. Onze hersenen zitten anders in elkaar, de socialisatie is heel anders en ik denk dat die cultuur ook heel verschillend is.*"³³⁸ In een mannencafé kwamen in het algemeen geen vrouwen - buiten enkele uitzonderingen -, en omgekeerd ook niet. Er waren een paar mannencafés³³⁹ die aangehaald werden in de gesprekken waar vrouwen gedoogd werden zoals Le Monsieur in de Van Arteveldestraat, Danny's Bar waar veel travesties kwamen, The Farm in de Gorterstraat en de Christal Palace die later ingestort is, de Scaramouche, de Playboy en de 'Romeinse tempel' Marcus Antonius in de Van Schoonhovenstraat, De Fiets aan de vrijdagmarkt en de Strange in de Dambruggestraat. "*Om 2h sloot het [G.O.C.] en dan waaide iedereen uit naar de stad. Meestal kwam ik in het schuin tegenover gelegen Strange café terecht wat eigenlijk voor mannen bestemd was, maar waar vrouwen getolereerd werden.*"³⁴⁰ "*We werden daar getolereerd, meer niet, want als we in groep kwamen, hadden ze nog iets aan ons.*"³⁴¹ De Borsalino was niet echt bekend onder de vrouwelijke getuigen, hoewel "*dat café uitgebaat werd door twee lesbiennes.*"³⁴² Je had ook geen uitgesproken gemengde cafés zoals je die nu wél hebt. Je had wel de gemengde fuiven en volkse cafés zoals de Lichttoren en de Welkom, waar dan ook iedereen terecht kon. Daarbij komt nog dat er in verhouding veel meer mannen- dan vrouwencafés waren. Ook al was het aanbod in Antwerpen voor lesbiennes relatief groter dan in andere steden, in vergelijking met het aantal cafés voor mannen was dit echter verwaarloosbaar. De oorzaak van dit feit kan worden gezocht in het verschil in het consumentengedrag tussen de beide seksen. "*Het probleem waarom de bars voor vrouwen in Antwerpen niet goed draaiden, is dat vrouwen geen big spenders zijn.*"³⁴³ "*Iemand die een café opent enkel en alleen voor vrouwen is gedoemd om te mislukken. Enkel Atthis blijft bestaan, maar dat is een vereniging*"³⁴⁴ "*Maar dat is overal zo, in*

³³⁶ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

³³⁷ SCOTT (J.W.), *Only paradoxes to offer: French feminists and the rights of man.*, Cambridge, Harvard university press, 1996, p. 11.

³³⁸ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³³⁹ Ter situering: De Christal Palace, Danny's bar en The Farm staan al in de International Guild Guide van 1965. Deze laatste 2 cafés komen ook terug in de gids van 1972, aangevuld met Le Monsieur en de Strange. De Fiets, de Marcus Antonius, de Playboy en de Scaramouche worden vermeld in de Bleu Euroguide van 1982.

³⁴⁰ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³⁴¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁴² Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

³⁴³ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

³⁴⁴ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

*Parijs, in Londen, zelfs in Berlijn, het is overal gedaan voor de vrouwen. Er zijn nog genoeg bars, cafés, sauna's, parken enzovoort voor mannen - en die gaan dat blijven hebben -, maar vrouwen niet. Ik ben heel goed op de hoogte van wat er in de omringende landen leeft voor lesbische vrouwen, en daar schiet niks meer van over.*³⁴⁵ *Vrouwen zijn rare wezens. Mannen verdienen en spenderen meer dan vrouwen, het is een geheel andere cultuur om te spenderen. Als vrouwen naar een bar gaan en ze vinden daar iemand, blijven ze vijf jaar samen en komen ze niet meer op straat. Van vrouwen alleen kun je niet leven. Er zijn niet genoeg vrouwen die op regelmatige basis spenderen.*³⁴⁶ *Een relatie stond altijd een beetje gelijk aan minder uitgaan en contact verliezen met het lesbische leven en zeker met de subcultuur.*³⁴⁷ Als je als lesbienne geen uitgaanstype was, werd het al wat moeilijker om iemand tegen te komen, zeker omdat daar overdag in de werkomgeving niets van mocht blijken. Voor mannen is dit toch nog net anders en zijn er meer mogelijkheden buiten de cafés zoals *cruisen* in openbare ontmoetingsplaatsen voor homo's bijvoorbeeld in beboste gebieden, afgelegen parkings en dergelijke. *Als man zijn er meer mogelijkheden: een urinoir, bos of gelijk wat. Mannen kunnen elkaar eigenlijk altijd treffen, lesbiennes niet, dat moet intiem gebeuren. Schijnbaar bestaat er bij vrouwen een zekere vorm van 'trouw', terwijl mannen al sneller losse contacten hebben.*³⁴⁸ *Hetgeen vrouwen misschien doen, is onstuimig kussen in het openbaar, maar achteraan in een zaaltje [darkroom] liggen 'smossen', nee.*³⁴⁹ *De Van Schoonhovenstraat was vroeger dé place to be, want dat was de ene homokroeg na de andere. Ze noemden dat vroeger de 'Rue Vaseline'.*³⁵⁰ *Ik heb altijd geweten dat dat bestond, bijvoorbeeld op de linkeroever. Maar als je er als brave, simpele burger je auto parkeert, merk je dat niet en heb je er ook geen hinder van. Er zijn bepaalde regeltjes, afspraken, gedragscodes. Als je die codes niet kent, valt het ook niet op en kun je er niet aan deelnemen.*³⁵¹ De homoseksuele en lesbische (bar)cultuur lijkt dus erg te verschillen.

2.4 Nabeschouwing: (G)een pot nat?

We mogen nu echter wel geen eenzijdig beeld krijgen. Het vervallen in stereotypen is immers een valkuil van veralgemeningen. Niet alle vrouwenkoppels zitten elke avond achter de beeldbuis en 'bedrijven teder de liefde', net zoals niet alle contacten van mannen op lust zijn gebaseerd. *Alle homo's gaan niet elk weekend uit en hebben 4 partners en 's anderendaags nog 2 anderen. Er zijn ook homo's die als ze van hun werk komen, koken, de afwas doen of wassen en strijken en zich dan voor de tv zetten.*³⁵² Er was bijvoorbeeld een enorm verschil tussen de scene en het publiek van cafés zoals het Vrouwencafé enerzijds en bars waar het 'echte nachtleven' plaatsvond anderzijds zoals de Shakespeare, die in de Gaia's guide van 1982 subtiel omschreven wordt als 'a

³⁴⁵ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁴⁶ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁴⁷ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³⁴⁸ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁴⁹ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

³⁵⁰ Uit een gesprek met Jan en Peter op 05/03/'11.

³⁵¹ Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

³⁵² Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

bit rough'. "Nu heb je binnen de lesbische subcultuur bijvoorbeeld in Amerika ook vrouwelijke darkrooms."³⁵³

Evenals lijkt de relatie tussen lesbiennes en homo's naar elkaar toe te groeien zoals de vele gemengde jongerengroepen, fuiven en dergelijke. "We hebben ook de geboorte van Wel Jong Niet Hetero gekend, die gewoon van in het begin van die aparte werking afgestapt zijn. Vroeger had je zoiets van 'homo's en lesbiennes zijn 'vijanden', die kunnen niet samengaan'."³⁵⁴ Al bestaan er nog steeds eigen plaatsen en gelegenheden voor de beide partijen, een teken dat er nog steeds nood aan is.

³⁵³ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³⁵⁴ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

Hoofdstuk 3: Het uitgaansleven in maatschappelijke context

Het uitgaansleven van lesbische en biseksuele vrouwen hebben we in het vorige onderdeel gekaderd in een *subcultuur*, en dit heeft alles te maken met de maatschappelijke context. Deze schrijft immers een heteronormatieve samenleving voor waarin deze vrouwen zich moesten handhaven en ontplooiën. De tijdgeest had bijgevolg een invloed op hun identiteitsvorming en de algemene beeldvorming, wat de relevantie van het uitgaansleven verklaart. In dit laatste hoofdstuk plaatsen we dus het uitgaansleven in een grotere maatschappelijke context en leggen we de nadruk op de identiteitsvorming van vrouwen die van vrouwen houden.

3.1 Tijdgeest, identiteit- en beeldvorming

Tegenwoordig mogen holebi's huwen en kinderen adopteren, zijn er politici die voor hun geaardheid uitkomen, werken projectteams rond genderdiversiteit in scholen zoals het Open Boek Project en zijn er groepen voor gendertravesties, transgenderisten, queers en transseksuelen zoals TrAnT of de jongerengroep T-jong. Maar die situatie heeft in België slechts een korte geschiedenis. De bespreekbaarheid van homoseksualiteit was pakweg 50 jaar geleden een penibele kwestie in het overwegend katholieke Vlaanderen. Vrouwen die van vrouwen houden 'bestonden' toen wel al, al was de context heel wat anders.

3.1.1 Fichering

Hoewel seksualiteit pas min of meer bespreekbaar werd in de jaren '60-'70, was homoseksualiteit dat echter nog niet. *"Nu praten radio en tv erover. Maar vroeger was dat ondenkbaar, het was zwijgen zwijgen zwijgen."*³⁵⁵ *"Lesbisch zijn was een taboe vroeger, een vies woord, het werd niet uitgesproken."*³⁵⁶ Homoseksualiteit kwam voor, maar werd (nog) niet erkend, en dus ook niet (positief) benoemd: *"Van in mijn kindertijd kende ik 'janetten', maar dat is negatief. Mannen die samenwoonden, het bestond, het werd alleen niet benoemd."*³⁵⁷ *"Het woord 'lesbienne' had ik [op 22-jarige leeftijd] nog nooit gehoord. Men zei dan dat iemand 'zo', 'van de familie' of 'speciaal' was. [...] Maar ik weet het al onbewust van toen ik heel jong was. Ik dacht dat ik alleen op de wereld was. [...] Ik zou liever hetero willen zijn dan lesbienne want ik heb altijd moeten vechten. [...] Men zegt vaak dat er nu meer lesbiennes en homo's zijn, maar dat is niet waar, ze zijn nu gewoon zichtbaarder."*³⁵⁸ *"Ik ben moeten weggaan uit mijn dorp, want daar werd met de vinger gewezen. Lesbisch zijn, dat kon niet in die tijd."*³⁵⁹ *"Vele mensen die zo waren, trokken naar de stad omdat het waarschijnlijk daar meer getolereerd werd."*³⁶⁰ *"Lesbisch zijn werd onderschat. Want stel dat je een huwelijk had wat al wat aansleepte, mocht een vrouw geen minnaar hebben, maar een andere*

³⁵⁵ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

³⁵⁶ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁵⁷ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁵⁸ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

³⁵⁹ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

³⁶⁰ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

vrouw, dat kon wel, want dat was niet evenwaardig, dat was geen concurrentie."³⁶¹ Ook al lijkt de moderne identiteit een reeds lang bestaand en vast gegeven, de verhalen uit 'Oud=out' over vrouwen die twijfelen aan hun sekse, die naar een gynaecoloog of psychiater gaan om te vragen of ze wel 'normaal' zijn, liggen in de meeste gevallen slechts een paar generaties achter ons. "Ik ken vrouwen van een generatie vroeger die naar de psychiater zijn moeten gaan en elektroshocks kregen."³⁶² Maar zelfs later was hier nog sprake van: "Toen ik jong was, was dat iets waar je absoluut niks over moest zeggen, want dan was je 'ziek'. Verschillende van mijn generatie zijn nog in de psychiatrie geduwd. Dus zo lang is dat allemaal nog niet geleden."³⁶³ Het was een periode waarin je je geaardheid moest verbergen, zeker voor de buitenwereld. "Wij hebben eens een actie gevoerd in het parlement met allemaal witte lakens over ons met 'dit is uw moeder', 'dit is uw dochter', 'dit is uw zuster' om aan te tonen dat je nog altijd gecamoufleerd moet lopen en je niet bekend wil maken."³⁶⁴ Doordat homoseksualiteit in een heteronormatieve samenleving bewust of onbewust gestigmatiseerd werd, was men vaak verplicht tot geheimhouding. **Barbara Ponse** onderscheidt in haar onderzoek *Identities in the lesbian world: the social construction of self* vier vormen van geheimhouding.³⁶⁵ Allereerst benoemt ze 'passing', d.i. het spelen van een heteroseksuele rol. De opluchting nadien is des te groter: "Eindelijk moest ik nu niets meer verzinnen en zeggen 'ik heb geen tijd om te trouwen en voor kinderen.'"³⁶⁶ Vervolgens onderscheidt ze 'counterfeit secrecy' wat het valse geheim betekent. "Toen ik het begon te zeggen, reageerde iedereen dat ze het wisten, ook van ons twee. Dat deed mij iets. Ik vloekte. Mijn hele leven was een leugen en ze wisten het toch. Wij zaten te verbergen wat iedereen wist."³⁶⁷ "Mijn familie wist het wel, maar ze deden precies alsof hun neus bloedde. [...] Ook de apotheker mocht het niet weten. Maar jaren later zei de zoon van de apotheker - nu zelf apotheker - 'Ik was 10 jaar en zelfs ik wist het'. Ik kon niets antwoorden want ik was verschoten."³⁶⁸ Daarna vermeldt ze 'restriction', d.i. het vermijden van heteroseksuele contacten, maar dit kwam niet naar voren uit de getuigenissen. Ten slotte is er 'separation', oftewel het leiden van een dubbelleven door het scheiden van het homoseksuele en het heteroseksuele leven. Uit geheimhouding volgt dus dat deze vrouwen soms in een groter maatschappelijk isolement leefden. Hoewel dat bij mijn getuigen niet altijd het geval was: "Mijn man wist dat ik voor de vrouwen was. Maar hij vroeg me dan wel als ik uit ging om in Eindhoven te gaan zodat bekenden mij niet zouden zien. Ik heb dus tijdens mijn huwelijk lesbisch geleefd."³⁶⁹

Foto 11: Protest tegen fichering
Bron: Het Vlaamse Heksenboekje, 1981

³⁶¹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁶² Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁶³ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

³⁶⁴ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

³⁶⁵ PONSE (B.), *Identities in the lesbian world: the social construction of self.*, Westport, Greenwood press, 1978, p. 57-88.

³⁶⁶ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁶⁷ Uit de getuigenis van Jeanne (1935), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.* p. 117-118.

³⁶⁸ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

³⁶⁹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

Lesbisch zijn in die periode was alleszins nog erg taboe, zeker voor het werk, aangezien er van een antidiscriminatie wet nog lang geen sprake was. *"Ik werd vroeger waar ik werkte buiten gegooid voor mijn seksuele geaardheid. Het was niet 'de officiële reden', want mijn proefperiode was al voorbij en in orde, maar wel de onderliggende. Ze zeiden dat dat niet kon, dat wij 'zelf als sociaal geval zijnde' op de sociale dienst werkten. Uiteindelijk ben ik moeten vertrekken, zo erg was dat toen."*³⁷⁰ Iemand die bijvoorbeeld in het onderwijs stond, kon haar werk verliezen. *"Toen ik een programma tien jaar later deed ['Gewoon hetzelfde - van maatschappelijk taboe tot individueel geluk' van Paula Semer in 1980, een programma waarin een ouderpaar, een vrouwen- en een mannenkoppel in het dagelijks leven werden geportretteerd], werd ik geconfronteerd met dezelfde problemen; bijna buiten gegooid enzovoort."*³⁷¹ Dat men het niet naar buiten kon en mocht brengen, bevestigt het ontslag van de leerkracht Eliane Morissens die in de RTBF-uitzending 'Les lesbiennes, fragments de bonheur' in het kader van een vrouwenprogramma op 28 oktober 1980 openlijk voor haar geaardheid uitkwam.³⁷² Een groot verschil tussen 1970 en 1980 leek er niet te zijn. *"In die 10 jaar hebben wij heel veel geprotesteerd en gedaan maar eigenlijk was er wettelijk niks veranderd."*³⁷³ Artikel 372bis, wat in 1965 goedgekeurd was door het parlement, was immers nog altijd geldig, waardoor het onderscheid tussen de homo- en heterogemeenschap wettelijk benadrukt bleef.³⁷⁴ *"We hebben jaren moeten vechten omdat hetero's op 16 jaar seks mochten hebben, en wij niet, wij moesten 18 zijn."*³⁷⁵ Daarbij kwam eind 1979 aan het licht dat bij de Bijzondere Opsporingsbrigade (BOB)³⁷⁶ van de toenmalige rijkswacht een steekkaartsysteem werd bijgehouden waar, naast prostituees en pooiers, ook homoseksuelen en lesbiennes in werden geregistreerd. *"Na die fameuze uitzending van 1970 - dat was een bom nadien - ben ik bij de politiecommissaris moeten komen en hij zei 'Ah, jij bent Ingrid... en jij zit in de Shakespeare'. Mannen van de BOB waren dat toen. Wij zaten toen in de fichebakken. Hoe dat ze het deden of te weten kwamen, ik weet het niet. Je hebt er geen idee van wat de politie over ons weet."*³⁷⁷ *"Het ging zelfs zover dat ik - toen ik nog officieel getrouwd was met mijn man - in 1975 naar Amerika ging en aan de grenscontrole tegen werd gehouden omdat ik in de fichebakken als 'lesbiëne' zat.*

Foto 12: Reactie op artikel 'Tienduizenden syndikale militanten op BOB-fiches' van 22/10/79
Bron: De Knalpot, jg. 1, nr. 5, nov. 1979

³⁷⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

³⁷¹ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁷² Interview met Eliane Morissens., In: *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, p. 79-83. Zie ook bijlage 10: (a) en (b).

³⁷³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁷⁴ Cfr. supra.

³⁷⁵ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁷⁶ Voor deze dienst werden ook andere namen zoals 'Bewakings- en opsporingsbrigade' of 'Belgische Opsporingsbrigade' gebruikt.

³⁷⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

*Er stond nog op ons paspoort dat wij gehuwd waren en doordat mijn man zei dat dat een vergissing moest zijn, kon ik Amerika pas binnen.*³⁷⁸ De verontwaardiging vanuit de beweging was groot en er volgde dan ook protest tegen deze fichering, iets wat in het overwegend katholieke Vlaanderen vòòr de seksuele revolutie en de tweede feministische golf onmogelijk was.³⁷⁹ *Onze generatie heeft zich - meestal toch - in willen voegen in de maatschappij en sommige vrouwen zijn [ondanks hun lesbisch-zijn] tóch getrouwd. Maar vanaf de tweede feministische golf in de jaren '70 werd er gescheiden. Er waren toen ook groepen voor gescheiden lesbische vrouwen en lesbische vrouwen met kinderen. Er was opvang en daardoor voelde je je enorm gesteund.*³⁸⁰

Voor die bewogen jaren had de Kerk immers nog een grote invloed, die het huwelijk en het traditionele gezin als fundament van de maatschappij beschouwde. *De niet-gehuiden van mijn ouderdom zijn een uitgestorven ras. Tachtig procent is gehuwd geweest. Dat is door de maatschappij. Ze werden in die rol geduwd.*³⁸¹ De uitspraken van de Katholieke Kerk over homoseksualiteit - zoals die van de huidige paus Benedictus XVI of aartsbisschop Léonard - blijven voor een polemiek zorgen. Maar nu maken vele gelovigen een onderscheid tussen geloof en instituut. *Je hebt de Kerk, Rome als instelling en het christelijke geloof. Dat zijn dingen die heel ver uiteen liggen.*³⁸² Wat ze dus in Rome prediken, staat voor velen los van het geloof. Maar ook durven priesters een ander standpunt in te nemen dan de officiële leer van het Vaticaan. *Ik treed vaak op in christelijke middens, katholieke kringen, dat is niet geminderd. Er zijn er een paar die mij geweigerd hebben, maar in die middens heb ik steun gehad. Er zijn weinig pastoors tegenwoordig die daar nog iets tegen hebben [denk bijvoorbeeld aan Wilfried Lammens], er zijn er veel die er voor open staan. Het is juist in Rome dat ze zo kortzichtig zijn.*³⁸³

Ondanks deze positieve evolutie in België mogen we niet te vroeg juichen.³⁸⁴ We leven nog steeds in een sfeer van tolerantie in plaats van aanvaarding aangezien homoseksuelen in zekere zin nog steeds op eieren moeten lopen. *Nu hebben mensen er 'geen moeite mee' dat je homoseksueel bent, maar ze hebben liever niet dat je dat uit, want dat stoort.*³⁸⁵ *Voor veel mensen is het zo onwennig om te praten over homo's en lesbiennes. Ook al staan ze er zeker niet negatief tegenover, als je echt een open gesprek begint, zie je ze wringen op hun stoel.*³⁸⁶ Anderen zijn bijgevolg ook bang dat de samenleving haar hoogste punt van tolerantie heeft bereikt. *Er gaat een verzadiging komen van die tolerantie. Het is er al, kijk maar naar Nederland. Het gaat eigenlijk rond, alles gaat weg en komt terug, in kleding, in de mentaliteit van de mens en ik denk ook op het gebied van seksualiteit. Jammer genoeg, maar ik vrees ervoor.*³⁸⁷ De strenger wordende greep van godsdiensten, bijvoorbeeld bij de islam, en de verrechtsing hebben hier alles mee te maken. *Er is een verrechtsing in de maatschappij, op alle vlakken. En je mag er vanuit gaan dat als er een verrechtsing is, dan zitten wij mee in het nadeel.*³⁸⁸ Eén van de getuige gaf de opmerking dat "als

³⁷⁸ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

³⁷⁹ BRACKE (N.), CELIS (K.), CELIS (L), (e.a.), *Op. cit.*, p. 11.

³⁸⁰ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁸¹ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

³⁸² Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

³⁸³ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁸⁴ Zie ook de nabeschuiving van hoofdstuk 2 uit deel 1.

³⁸⁵ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

³⁸⁶ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

³⁸⁷ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁸⁸ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

op hetzelfde moment in heel de wereld alle homofielen moesten rechtstaan, dan zou op slag de wereld veranderen'. Omdat je zou verschieten wie homofiel is, mensen die geapprecieerd en gewaardeerd worden, maar die het niet kunnen uiten."³⁸⁹ En hoewel deze stelling meer utopisch dan realistisch is, zet het aan tot denken.

3.1.2 Belang van iconen

Hoewel lokale en internationale groepen en stromingen, door de vele acties en het lobbywerk die ze jarenlang hebben volgehouden, verantwoordelijk zijn voor de belangrijkste verwezenlijkingen voor homo-emancipatie, is het belang van prominente figuren niet te onderschatten. Mentaliteitsverandering in een samenleving kan bewerkstelligd worden door individuen. Denk bijvoorbeeld maar aan de biseksuele Marlene Dietrich die door het dragen van echte mannenbroeken, hét doorslaggevende element van 'bevrijding', als een iconisch figuur wordt beschouwd. "In de jaren '70 zong David Bowie over biseksualiteit en toen had ik zoiets van 'oef, ik hoor ergens thuis'."³⁹⁰ Doordat individuen een stap naar voren zetten, homoseksualiteit *verpersoonlijkt* wordt en identificatie zich voordoet, wordt de ver-van-mijn-bedshow bijgevolg veel tastbaarder dan in eerste optie gedacht, en komt (h)erkenning binnen handbereik. Denk maar aan iconen uit de culture sector en homopolitici die voor of na hun verkiezing of mandaat uit de kast kwamen, wat zowel voor- als nadelige gevolgen had voor hun functie. In de jaren '70 begonnen de eerste politici uit te komen voor hun geartheid, zoals de bekende Harvey Milk (1977, San Francisco) of een voorbeeld uit onze contreien is het Nederlandse parlamentslid Coos Huijsen (1977). Tal van andere politici hebben in de jaren erna druppelsgewijs hun 'ware aard' laten zien in de Verenigde staten en de Europese landen.

In België is de coming-out van Will Ferdy een belangrijke stap geweest, niet enkel voor het opentrekken van de mentaliteit, maar ook voor de zelfaanvaarding van vele holebi's. Will Ferdy werd gevraagd om mee te werken aan *Zo zijn*, een uitzending over 'homofilie'³⁹¹ in het kader van *Inspraak 70*, een documentaire reeks van de toenmalige BRT. "Impulsief zoals altijd zei ik 'ja' op de vraag van professor De Batselier om mee te doen aan het programma. Maar nadat die opname geweest was, zat ik toch wel met het zweet in mijn handen. Maar terugdeinzen deed ik niet, ik had mijn woord gegeven."³⁹² Het programma werd uitgezonden op 4 december 1970 en werd onthouden als 'Will Ferdy zijn coming-out', hoewel hij echter niet de enige was die aan het programma heeft meegedaan. Naast Will Ferdy, werkten o.a. ook Eric De Kuyper, Ingrid, professor De Batselier en Wilfried Lammens aan het programma mee. "In de uitzending kwamen (ook) een paar scènes voor van homofielen die in een bar met elkaar dansten. Ikzelf vond die scènes nu niet bepaald geschikt om een oningewijde kijker positief te stemmen, maar ook dát was het werkelijke leven en waarom dus, alles bij elkaar beschouwd, ook dát niet."³⁹³ Het belangrijkste was dat voor het eerst homo's en lesbiennes herkenbaar in beeld werden gebracht, "daarvoor betoogden wij

³⁸⁹ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

³⁹⁰ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'11.

³⁹¹ In die tijd verkoos men de term 'homofilie' boven 'homoseksualiteit' omdat deze laatste term een connotatie had met het seksuele.

³⁹² Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁹³ FERDY (W.), *De waarheid*, Standaard uitgeverij, Antwerpen, 1990, p. 172.

*zelfs met maskers, uit schrik om ons werk te verliezen,*³⁹⁴ en werd er naar *hun* verhaal geluisterd in plaats van hoofdzakelijk 'experten' aan het woord te laten. En blijkbaar was die schrik niet ongegrond: *"De dag nadien heeft men mij verzocht mijn werk te verlaten, ik ben op het politiebureau moeten komen enzovoort. Het was bevrijdend, maar er waren dus ook nadelen aan."*³⁹⁵ En hoewel Will Ferdy hoofdzakelijk positieve reacties heeft gehad, werden enkele optredens teruggeschroefd en was de homogemeenschap verdeeld: *"De meerderheid was enthousiast, maar anderen zeiden: 'Moet je daar over praten?'. Voor sommigen had ik het dus niet moeten doen, omdat daar niet over gesproken moest worden. Ze zaten precies liever in een cocon."*³⁹⁶ Spijt heeft hij echter nooit gehad, omwille van het bevrijdende effect. Ook Ingrid reflecteert: *"In 1970 - met de uitzending - heb ik het er uit gegooid omdat ik dacht 'je moet voor jezelf opkomen'. Soms vraag ik me af 'zou ik dat nu nog doen?', en dan denk ik van 'ja'."*³⁹⁷

Voor veel jonge (en oudere) mensen kan een publiek figuur die zich 'open en ongegeneerd' out dus een ruggensteun zijn in de coming-out, hoewel dat vaak niet de eerste bedoeling is: *"Het ging niet om sensatie te maken of om anderen. Het ging om mezelf, ik wou mezelf bevrijden. Ik wou zijn wie ik was. Maar nu ben ik me er wel van bewust dat dat voor anderen ook belangrijk was."*³⁹⁸ Aangezien het proces van (zelf)aanvaarding, vroeger maar ook anno 2011, niet altijd even makkelijk is, kunnen bekende holebi's een positief aandeel hebben. *"Toen Will Ferdy op tv zei wie hij was, was dat voor ons heel belangrijk, schokkend zelfs. Ja, schokkend misschien. Het was tenslotte een taboe en hij heeft het voor het eerst doorbroken."*³⁹⁹ *"Dat was een eye-opener: 'Hey, dat heeft een naam, dat komt ook bij anderen voor en wij zijn niet zo abnormaal als dat we denken dat we zijn'."*⁴⁰⁰ *"Ik heb respect voor die man, aan hem hebben we veel te danken."*⁴⁰¹ Hoewel boeken en films een belangrijke invloed hadden - en nog steeds hebben - op identificatie en zelfaanvaarding, zijn 'levensechte' voorbeelden, die je kent van tv of radio, des te belangrijker, hoewel de draagkracht van de verschillende media onderling verschilt. Want wat slechts weinig mensen weten is dat Will Ferdy zijn coming-out reeds 6 maanden eerder had gedaan, maar dan in *Psychotherapie*, een radioprogramma van de toenmalige BRT1 waarin elke week een artiest(e) zogenaamd werd 'doorgelicht'. Tijdens de opnames had zijn (ex-)pianist zijn homoseksualiteit aangehaald. *"Ze vroegen hem hoe het was om met mij te werken. Hij antwoordde 'heel goed, heel aangenaam, al had ik het gevoel dat er tussen ons een afstand was, en ik weet niet of ik het mag zeggen maar ik denk dat dat komt omdat hij homoseksueel is'. Ze zeiden me dat ze 'een probleempje' hadden en lieten me dat interview horen. 'Wat is het probleem?', vroeg ik. 'Maar we gaan dat knippen', zeiden ze. 'Je moet dat niet knippen', zei ik, 'ik zal wel antwoorden'. Na de uitzending heb ik daar geen enkele reactie op gehad, noch pro noch contra, heel eigenaardig."*⁴⁰² Als 'vierde macht' kunnen de media maken en kraken. *"De media kunnen veel kapot maken, maar ze kunnen ook veel positieve dingen brengen, als ze willen."*⁴⁰³ De beeldvorming van

³⁹⁴ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁹⁵ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁹⁶ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁹⁷ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

³⁹⁸ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

³⁹⁹ Uit de getuigenis van Louise (1920), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 95.

⁴⁰⁰ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

⁴⁰¹ Uit een gesprek met Vic op 02/04/'11.

⁴⁰² Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

⁴⁰³ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

homoseksualiteit wordt immers grotendeels bepaald door de media. "Nu in [het programma] *Thuis* gaat een homo zich outen in één van de komende weken. Ik denk dat dat een heel positief signaal kan geven. Niet dat die zich out, maar hoe dat daar op gereageerd wordt in het feuilleton. Voor zowel jongeren, als ouders."⁴⁰⁴ Het probleem is echter dat sensatiezucht het vaak haalt op een kritische positieve benadering van homoseksualiteit, niet alleen vroeger - "uit het interview wat ik had gedaan in 1970, hebben ze veel goede dingen weggelaten"⁴⁰⁵ - maar nu nog steeds: "Kijk maar naar de 'gay pride', ze laten alleen maar de extravagante travesties zien en de simpele man in pak gaan ze niet tonen."⁴⁰⁶ In plaats van letterlijk en figuurlijk in te zoomen op het eisenplatform tijdens zo een optocht, gaat de zendtijd naar het brengen van sensatie. "Door het organiseren van aparte evenementen zoals die optochten of 'Gay Olympics' zetten we onszelf ook in een apart hokje. En dan vraag ik me af of dat de manier is om tot integratie te komen."⁴⁰⁷ Want in die representatie kan ook een gevaar kruipen, zoals **Judith Halberstam** aanhaalt dat "the stereotype, the image that announces identity in excess, is necessarily troublesome to an articulation of lesbian identity, but also foundational; the butch stereotype, furthermore, both makes lesbianism visible and yet seems to make it visible in nonlesbian terms: that is to say, the butch makes lesbianism readable in the register of masculinity, and it actually collaborates with the mainstream notion that lesbians cannot be feminine."⁴⁰⁸

3.1.3 'Queering the gaze' en 'doing gender'

De representatie van homoseksualiteit vanuit stereotypering past eveneens binnen het kader van *le regard*, oftewel *the gaze*, geïntroduceerd door psychoanalyticus **Jacques Lacan**. *The male gaze* is de meest voorkomende waarbij - bijvoorbeeld in films en reclame - het perspectief van de heteroseksuele man wordt aangenomen, en waarbij bijgevolg de vrouw het object is. "Veel vrouwen leven vaak met de blik van een ander, en dan vooral de mannelijke blik."⁴⁰⁹ *The queer gaze* is een analogie op deze hegemonische norm. En hoewel *the gaze* gekenmerkt wordt door diegene die kijkt - het *subject* -, is het *object* er echter wel 'de houder' van. Ons handelen, denken en doen conformeren we immers al te vaak aan anderen en hetgeen die mogelijks van ons kunnen denken. Dit concept kunnen we bijgevolg ook in verband brengen met seksualiteit, gender en het machtdiscours. **Michel Foucault**⁴¹⁰ vergelijkt in zijn *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (1975) de moderne maatschappij met het Panopticon (Jeremy Bentham), een type gevangenis waarbij de gevangenen in de gaten gehouden kunnen worden vanuit een centrale observatietoren zonder dat de gevangenen daar op dat moment enige notie van hebben. Het gaat dus om een soort ongeziene macht en deze macht wordt geïnternaliseerd en belichaamd, in die zin dat ze werkt op het niveau van het lichaam. Vormen van gedrag en veruiterlijking kunnen als 'juist' of 'fout' ervaren worden, door jezelf én door anderen. "Mensen kunnen zo vast zitten in hun patroon. En wat daar buiten valt, hebben ze moeite mee. En dat kan alles zijn, bijvoorbeeld ook omgaan met

⁴⁰⁴ Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

⁴⁰⁵ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

⁴⁰⁶ Uit een gesprek met Mieke op 08/03/'11.

⁴⁰⁷ Uit een gesprek met Jan op 05/03/'11.

⁴⁰⁸ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 177.

⁴⁰⁹ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁴¹⁰ We moeten wel bemenken dat, ondanks Foucault studies maakte over seksuele identiteit, hij niet de klemtoon legde op *gender*, maar zijn studies zijn wel inspirerend voor gendergeschiedenis.

mensen die gehandicapt of geestesziek zijn. We zijn beperkt in onze openheid naar het anders-zijn. En dat gaat nog lange tijd een negatieve rol spelen."⁴¹¹ In de context van seksualiteit is heteroseksualiteit de norm en wordt als 'juist' begrepen, terwijl homoseksualiteit anders is en nog al te vaak als 'foutief gedrag' wordt beoordeeld. Dus ook al beschouw je jezelf als 'genderneutraal' - als dat al zou kunnen -, anderen doen dan niet. We hebben een deel van de macht over onszelf verloren aan elkaar, zonder dat er nog iemand ze bezit. We doen allen tezamen aan gender en zo houden we het in stand. Door repetitie worden deze praktijken ook een gewoonte. In het artikel *Doing Gender* (1987) wijzen sociologen **Candace West** en **Don Zimmerman** ons op "a new understanding of gender as a routine accomplishment embedded in everyday interaction."⁴¹² Ze benadrukken het belang van sociale *interacties* tussen mensen, en niet zozeer de handelingen van onafhankelijke individuen, die gender in stand houden.

Gender wordt dus beïnvloed door surveillance, gewoontevorming en interactie. Het neemt onze vrijheid af en legt grenzen in de plaats. Grenzen die gekaderd worden door normen en waarden, die moeten passen in onze seksecategorie.⁴¹³ We worden immers aansprakelijk gesteld voor elke uiting die niet past in die seksecategorie. Dan kan een besef volgen, hoe diep en ongemerkt gender werkt. Want wanneer we dat besef hebben, winnen we ergens een beetje vrijheid terug. Maar anderen hebben dat besef niet, verliezen het of kunnen er moeilijker mee om dat ons denken, ons doen, en zelfs onze gevoelens gestuurd worden door de heteronormatieve samenleving. De zelfmoordcijfers bij holebi-jongeren zijn daarvan een schrijnend voorbeeld.⁴¹⁴

Bijkomend legt Lacan het concept van de *gaze* uit aan de hand van de spiegel fase van een kind wanneer deze het besef krijgt dat diegene die terugkijkt, zichzelf is. Als we bedenken dat het beeld dat het kind ziet, een weergave is van zichzelf, kunnen we verder gaan met de idee dat het beeld dat gecreëerd wordt - het object - meer zegt over het *subject* (het kind of diegene die kijkt) dan over het *object* (de reflectie of diegene die bekeken wordt). En dit lijkt paradoxaal, aangezien de kijker aanvankelijk de voyeur is. Het komt er dus op neer dat stereotypering meer zegt over diegene die het beeld vormt of er naar kijkt (maatschappelijk beeld), dan over het geobserveerde (de lesbienne). Maar dat wil uiteraard niet zeggen dat de representatie van stereotypen *altijd* een negatieve of zelfs homofobe connotatie heeft.⁴¹⁵ Voor de editie van 2011 van de Belgian Pride stond het thema genderstereotypering bij Wel Jong Niet Hetero centraal. Zo wilden ze duidelijk maken dat de ideeën van de mannelijke jongen, het vrouwelijke meisje, de 'verwijfde homo' of de 'mannelijke lesbienne' er eigenlijk niet toe doen. 'Vrouwelijk of mannelijk: what's in a name?', luidt het.⁴¹⁶

⁴¹¹ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴¹² WEST (C.), ZIMMERMAN (D.H.), *Doing Gender*, In: *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2. (Jun., 1987) Sage Publications, Inc., p. 125.

⁴¹³ Cfr. supra.

⁴¹⁴ Cavaria (Holebifederatie), dossier zelfmoordpreventie, internet, geraadpleegd op 06/05/'11, <<http://www.holebifederatie.be/dossiers/zelfmoordpreventie/index.php>>.

⁴¹⁵ HALBERSTAM (J.), *Op. cit.*, p. 180.

⁴¹⁶ Wel jong niet Hetero, nieuwstelex, internet, geraadpleegd op 07/05/'11, <<http://www.weljongniethetero.be/viewtelex.asp?id=5698&anch=4>>.

3.2 Het belang van het uitgaansleven

Vrouwen die van vrouwen houden - en homomannen - hebben doorheen de (recente) geschiedenis altijd naar een plaats moeten zoeken waar ze open konden zijn over dat bepaald facet van hun leven. Maar aangezien zowel de openbare ruimte als de privésfeer daar niet toegankelijk voor was, was die zoektocht niet eenvoudig. Het was vroeger (zeker tot circa 1965) niet altijd evident om over individuele woonruimte te beschikken. De beperktheid van de privéruimte, zoals de aanwezigheid van familieleden, verplichtte homoseksuelen hun gading in de openbare ruimte te zoeken.⁴¹⁷ *"Het lesbische milieu was voor mij een onderdeel van een hele nieuwe wereld waar ik in terecht kwam. Ik ben opgegroeid in een arbeidersklassegezin van de jaren '50-'60 en dat had een hele beperkte horizon. Dat was een heel gesloten wereld op een bepaalde manier."*⁴¹⁸ *"Ik denk dat het lange leven van een aantal cafés te wijten is aan het feit dat die voldeden aan een behoefte van vrouwen om een eigen ruimte te hebben."*⁴¹⁹ Het uitgaansleven kwam dus tegemoet aan deze nood aan een 'eigen ruimte', ook al situeert het uitgaansleven zich buitenshuis. Het uitgaansleven vormde vroeger dus een des te belangrijk onderdeel in het leven van lesbische en biseksuele vrouwen. Voor de ene is dit een gelegenheid om eens een stapje in de wereld te zetten - *"Ik was niet echt een bartype, maar ik vond het wel leuk dat die gelegenheden er waren, ook al was het niet mijn wekelijkse activiteit"*⁴²⁰-, voor de ander een verademing - *"Dat gaf een enorm gevoel van vrijheid, van jezelf kunnen zijn. Want door de dag, in werkverband, mocht daar niks van blijken"*⁴²¹ - of zelfs een belangrijke stap in de ontdekking naar zichzelf: *"[...] tot we op de Oude Koornmarkt in de Shakespeare of 'de Shake' zijn beland. Ik wist het direct. Wat ik toen heb gevoeld en beleefd, kan ik niet beschrijven. Mijn benen knikten, dat was ongelooflijk. Dat gevoel zou ik ooit wel eens terug willen meemaken. Het was precies alsof op dat moment alle last van mij afviel. Ik was dan toch niet alleen op de wereld!"*⁴²² **Barbara Ponse** stelt dat de lesbische subcultuur een veilig milieu was om een eigen 'lesbische identiteit' te ontwikkelen, zonder de stigmatisering en de gevolgen die een dergelijke ontwikkeling in een heteronormatieve context met zich mee kan brengen, zoals geheimhouding.⁴²³ *"De barcultuur was eigenlijk de enige plek waar je potentiële partners kon tegenkomen. Terwijl dat vandaag de dag helemaal veranderd is, zoals op je werk ofzo. Toen was dat ondenkbaar dat je avances zou maken of verliefd kon worden op... Je wist dat niet van elkaar, je kon dat wel vermoeden, maar daar lag nog zo'n taboe op. Je moest wel uitgaan, want waar zou je anders een vriendin ontmoet hebben?"*⁴²⁴ *"Het is niet altijd even makkelijk om te weten of iemand lesbisch is of niet. Dus op zulke plaatsen moet je je niet afvragen: 'Zou zij voor de vrouwen zijn of niet? Het was een rustgevende omgeving, waarin ik me niet bedreigd voelde. Ook was er openheid, er werden nogal veel onderwerpen op de tafel gelegd zoals biseksualiteit,*

⁴¹⁷ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 243.

⁴¹⁸ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁴¹⁹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

⁴²⁰ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴²¹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

⁴²² Uit de getuigenis van Liliane (1940), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 142.

⁴²³ PONSE (B.), *Op. cit.*, p. 89-108.

⁴²⁴ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

kinderen krijgen, ... thema's die op andere plaatsen niet of weinig aan bod kwamen. Maar dat besef je op dat moment niet. Het is pas later dat je die waarde kunt inschatten."⁴²⁵

Judith Schuyf noemt de ondersteunende en identificerende functie van subculturen 'subculturele resocialisatie'.⁴²⁶ Ze doelt hier op een *hernieuwde* socialisatie aangezien men door de dominante cultuur of die men van huis meeneemt reeds een heterogerichte socialisatie achter de rug heeft. "De basis die de ouders leggen is nog het belangrijkste in socialisatie, als je bijvoorbeeld gender- of rolpatronen meekrijgt of 'homoseksualiteit is slecht', dan mag je van de hele wereld nog een andere boodschap krijgen, maar dan zit dat in je intern systeem, en dan moet je dat er maar eens proberen uit te krijgen."⁴²⁷ Een plaats waarin waarden, normen en rolpatronen verschillen van de normerende opvatting, kan het stigma helpen opheffen en kan bijdragen tot de eigen identiteitsontwikkeling. "Zeker in een maatschappij waar het lesbische nog helemaal verborgen is, is die subcultuur letterlijk van levensbelang. Nu kun je naar Wel Jong Niet Hetero, je kunt gemakkelijk naar de bibliotheek, er zijn documentaires, er is vanalles."⁴²⁸ "Nu heb je psychologen en therapeuten, maar vroeger werd dat in de Lichttoren en de oude Shakespeare verteld. Daar kreeg je raad en hulp voor je dagelijkse problemen."⁴²⁹ De legitimatie van de homoseksuele identiteit wordt in de subcultuur, meer bepaald in het uitgaansleven, bewerkstelligd. Enerzijds door 'de homoseksuele vooronderstelling' d.i. het aannemen dat iemand homoseksueel is totdat het tegendeel is gebleken, anderzijds door 'homoreferentiëring' d.i. mensen als hetero of homo benoemen om het belang van homoseksualiteit aan te duiden.⁴³⁰ 'De lesbische subcultuur' vormde dus zowel een veilig milieu waar dat vrouwen ervaringen konden opdoen door contacten met anderen, zoals in het uitgaansleven, alsook destigmatiseerde het deze ervaringen waardoor een eigen identiteit opgebouwd kon worden.

De vraag naar een eigen ruimte blijft nog altijd belangrijk, maar niet enkel voor de jonge generatie. "Als Atthis meer dan 30 jaar later nog altijd bestaat, is dat omdat er nog altijd vrouwen in de wereld rondlopen die het leuk vinden om iets met vrouwen alleen te doen."⁴³¹ Jongeren hebben nu verscheidene mogelijkheden om informatie te bekomen, nog vóórdát ze hiermee naar buiten komen. "Die vrouwen in ons boek [Oud=out] zijn een levenlang bezig met de stappen te zetten waarvan ik nu de indruk heb dat ze op een paar jaar gezet worden. Waarmee ik bedoel dat als je 50 jaar geleden ontdekte dat je lesbisch was, je geen vereniging, homolijn, enz. had waarbij je een zekere anonimiteit had."⁴³² Voor de oudere generatie zijn die ontmoetingsplaatsen niet meer zo legio. "De vrouwen die zo oud zijn als ons nu zie je niet meer. Ik vraag me soms af, waar zitten die mensen? Dat is een zeldzaamheid dat ik nog iemand tegen kom van vroeger."⁴³³ "We zijn gedwongen om thuis te blijven want we voelen ons niet goed in een heteromilieu, en in een holebimilieu zitten alleen maar mannen of hele jonge lesbiennes."⁴³⁴ Vandaar dat ongeveer twee

⁴²⁵ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

⁴²⁶ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 241.

⁴²⁷ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁴²⁸ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴²⁹ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

⁴³⁰ SCHUYF (J.), *Op. cit.*, p. 244.

⁴³¹ Uit een gesprek met Rita op 01/03/'11.

⁴³² Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴³³ Uit een gesprek met Flup op 19/03/'11.

⁴³⁴ Uit een gesprek met Neeltje op 08/03/'11.

jaar geleden de groep Pimpernel40+ is ontstaan⁴³⁵, een vereniging voor lesbiennes en bi-vrouwen vanaf 40 jaar, die elke maand een activiteit organiseert om te voorzien in ontspanning en gezellig samen zijn. Het feit dat het initiatief zo succesvol is, wijst op een stijgende vraag bij de oudere generatie.

3.3 Denken over vrouwelijke homoseksualiteit

*“Do various sorts of women who love women - femmes and butches, lesbian feminists and lipstick lesbians, vanilla lesbians and sexual radicals, American lesbians and Jamaican lesbians, rich lesbians and poor ones, 15-year-old lesbians and 55-year-old ones, African-American lesbians and Asian-American lesbians - really share enough to fit comfortably under the rubric 'lesbian'? Are 'we', in other words, really 'we'?”*⁴³⁶ Er zijn met andere woorden enorm veel verschillende manieren om je als lesbienne - of als biseksuele - te definiëren, waardoor de vraag naar het *bestaan* van een identiteit rijst. Voordat we dieper ingaan op deze vraag, is de vermelding dat deze vraag een andere uitvalshoek krijgt naargelang de tijd en ruimte wel op zijn plaats.⁴³⁷ Aangezien de term 'lesbienne' en het concept 'homoseksualiteit' een relatief recente geschiedenis hebben, beperken we ons in dit onderdeel tot hedendaagse interpretaties in de westerse wereld, na de medicalisering van de 19de eeuw.

3.3.1 Het 'homogen'

De moderne invulling van (vrouwelijke) homoseksualiteit impliceert de gedachte dat lesbisch-zijn een fundament is van je identiteit. Vele personen identificeren zichzelf aan de hand van hun seksuele voorkeur. Een groot aantal van de getuigen erkennen dat hun geaardheid geen keuze was, maar een oriëntatie die ze al van jongs af aan ervoeren en waarvan ze overtuigd waren reeds van bij de geboorte zo te *zijn*, al verschilde de identiteitsbepaling die daaraan gekoppeld werd onderling wel. Voor de ene is de seksuele oriëntatie een letterlijke ge-aard-heid, met andere woorden bepalend voor hoe ze in het leven staat, in al haar aspecten. *“Ik ben er absoluut van overtuigd dat mijn diepe identiteit en mijn ware beweegredenen in het leven komen uit het feit dat ik van vrouwen houd. En dat is niet alleen een seksuele waarheid, maar ook in de omgang met de dingen, visies op het leven, omgang met emoties, enzovoort.”*⁴³⁸ Voor de andere bepaalt dit niet de volledige *ik*. *“Ik ben in de eerste plaats mens, in de tweede plaats vrouw en pas in de derde plaats lesbienne.”*⁴³⁹ *“Ik ben een zanger die homofiel is, geen homofiele zanger.”*⁴⁴⁰

Deze visie ligt in de lijn van het medisch discours rond genetica, bijvoorbeeld over het bestaan van 'het gen Xq28' dat bewees dat seksuele oriëntatie een sterke biologische component in zich draagt en dus 'aangeboren' is. Het bestaan van Xq28 werd echter in de media opgeblazen tot 'hét homo-

⁴³⁵ Pimpernel40+ is eigenlijk gegroeid uit Vieux Rose.

⁴³⁶ BENNETT (J.M.), *Op. cit.*, p. 10-11.

⁴³⁷ Denk maar aan de zieke homoseksueel van de 19de eeuw [tijd] of bijvoorbeeld de *berdache* bij Noord-Amerikaanse indianenstammen [plaats].

⁴³⁸ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴³⁹ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

⁴⁴⁰ Uit een gesprek met Will op 31/03/'11.

gen' wat iemand homoseksueel maakte, terwijl wat moleculair bioloog Dean Hamer had ontdekt niet méér was dan een statistisch verband dat draaide rond de genenstreng Xq28. Met andere woorden bestaat er niet zoiets als één gen wat verantwoordelijk is voor seksuele voorkeur, net zoals er geen één gen bestaat wat verantwoordelijk is voor de kleur van je ogen. Er zijn mogelijk verscheidene interactionaire genen die samen (d.i. genenstrengen) fungeren als biologische markeringsgenen van onderliggende seksuele ontwikkeling die belangrijk zijn voor seksuele oriëntatie. Hoewel het laatste woord hier nog niet over gezegd en geschreven is, weerlegt genetisch onderzoek het argument uit religieus-rechtse hoek dat 'de oorzaak van homoseksualiteit' te wijten is aan de opvoeding en andere omgevingsfactoren. En ook al staat men persoonlijk sceptisch tegenover wetenschappelijke verklaringen voor homoseksualiteit, toch is steun uit de holebibeweging belangrijk aangezien het medisch discours kan bijdragen tot het doen wankelen van de schademakende mythes rond homoseksualiteit.

Maar dat wil niet zeggen dat we niet kritisch moeten staan tegenover het algemene onderzoek rond homoseksualiteit. Onderzoekers vertrekken immers vanuit hypothesen, probleemstellingen en vooronderstellingen en dit denken wordt gestuurd door het westerse moderne denkbeeld dat niet alleen mensen, maar ook seksualiteit indeelt in omliggende categorieën zoals *lesbisch*, *biseksueel* of *homoseksueel*, hoewel er tussen deze drie centrale vormen vele andere genders liggen.

3.3.2 'Sexual fluidity'

Een visie die zich weet los te maken van dergelijke vooringenomenheid is die van **Lisa Diamond**. In haar boek *Sexual fluidity: understanding women's love and desire* (2008) beargumenteert ze dat vrouwelijke seksualiteit niet louter hetero-, bi- of homoseksueel van aard is, maar ook *vloeibaar* is gedurende de verschillende stadia in het leven van vrouwen en de engagementen die ze daarin met anderen aangaan, of er bestaat met andere woorden zoiets als "*situation-dependent flexibility in women's sexual responsiveness*."⁴⁴¹ Diamond volgde 10 jaar lang een grote groep vrouwen en constateerde dat *vrouwelijke* seksualiteit een dynamisch proces is waarbij vrouwen "*experience desires for either men or women under certain circumstances, regardless of their overall sexual orientation. In other words, though women - like men - appear to be born with distinct sexual orientations, these orientations do not provide the last word on their sexual attractions and experiences*."⁴⁴² Maar hoewel Diamond claimt dat seksuele aantrekkingskracht kan veranderen - er zijn immers verschillende graden van *sexual fluidity* -, wil dit echter niet zeggen dat dit een vrije keuze is, noch dat seksuele oriëntatie niet *bestaat* of 'zomaar' kan veranderen. De visie van *sexual fluidity* legt dus de religieus-rechtse verklaring dat homoseksualiteit een *keuze* is (en dus ook veranderd kan worden), of de moderne visie die stelt dat homoseksualiteit een *stabiele* oriëntatie is, naast haar neer.

Hoewel niet elke lesbisch-identificerende vrouw zich in deze opvatting kan vinden, "*Voor mezelf ben ik er van overtuigd dat ik alleen maar op een vrouw val, maar ik sluit niet uit wat zij zegt*"⁴⁴³,

⁴⁴¹ DIAMOND (L.M.), *Sexual fluidity: understanding women's love and desire*., Cambridge (Mass.), Harvard university press, 2008, p. 3.

⁴⁴² DIAMOND (L.M.), *Op. cit.*, p. 3.

⁴⁴³ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

kan het onderzoek van Diamond toch zeer interessant en waardevol zijn. Niet omdat *sexual fluidity* een schijnbaar nieuw concept is, maar omdat de vrouwen die altijd door het onderzoeksnet zijn gevallen (lees: vrouwen die niet in het hokje *lesbisch* of *biseksueel* passen) *niet* worden benaderd als een uitzondering, maar als de regel, bijvoorbeeld vrouwen die men als 'bicurieus' bestempelde of diegenen die de noemer van hun *identiteit* aanpasten aan hun seksueel *gedrag*, enzovoort. De meerwaarde van het onderzoek van Diamond is het besef dat vrouwelijke seksualiteit complexer is dan aanvankelijk wordt aangenomen en dat seksualiteit verder gaat dan geconstrueerde welomlijnde categorieën. "De menselijke seksualiteit is heel complex, dat is een continuüm. Je hebt mensen die zeggen 'ik ben 100% homo of ik ben 100% hetero', maar ik hoor daar zeker niet bij. Door allerlei redenen ben ik in een lesbische levensstijl terecht gekomen en ik voel mij daar goed in. Maar in een ander tijdskader had mijn leven anders kunnen verlopen. Ik ga niet zeggen 'ik ben zo geboren. Je hebt een klein percentage die dat effectief zo ervaren, maar ik denk dat de meeste mensen open staan voor seksuele contacten met zowel man als vrouw. Het is onze samenleving die er alles bij te winnen heeft dat man en vrouw een koppel vormen."⁴⁴⁴

Diamond creëert een genuanceerde onderbouwde theorie die midden in het debat rond biologische versus culturele visies van seksualiteit staat. In deze interpretaties, bijvoorbeeld de moderne opvatting over seksualiteit, ligt het gevaar dat men zoekt naar een houvast in een stabiele seksuele identiteit en deze overeen wil laten komen met de seksuele oriëntatie en het seksuele gedrag. Men gaat ervan uit dat deze 3 elementen mooi eenzelfde pakketje vormen, wat echter niet altijd het geval is, zoals ook **Judith Butler** stelt.⁴⁴⁵ We moeten er immers rekening mee houden dat er - hoewel identiteit belangrijk is voor de constructie van de moderne lesbienne - vrouwen zijn die (seksueel) contact zoeken met andere vrouwen en/of van vrouwen houden, maar zichzelf *niet* als lesbienne identificeren, alsook zijn er vrouwen die nog nooit een emotionele of seksuele relatie hebben gehad met een vrouw en zich toch identificeren als lesbienne of biseksuele vrouw. Maar aangezien men steeds - bewust of onbewust - het lichamelijke aan het seksuele koppelt, worden bij voorgaande vormen van zelfidentificatie snel vragen gesteld.

Het paradoxale is dat wanneer we kijken naar het variabel karakter van *same-sex relations*, vroeger - voor de 19de eeuw - de nadruk werd gelegd op gedrag en men nu rekening houdt met identiteit, terwijl homoseksuelen in deze tijd pas 'echt' homoseksueel zijn als een handeling - gedrag - dat kan bevestigen. "Zo werd ik achttien jaar. Ik leerde een vrouw kennen via de wielrennerij. Het was geen liefde, maar wel mijn eerste lesbische seksuele ervaring. Meteen wou ik geen jongen meer zijn. Ik wist nu wie ik was, en ook dat ik een vrouw kon hebben zonder een jongen te zijn. Daarmee was mijn identiteitsprobleem vrij vlot opgelost."⁴⁴⁶ Maar ook de buitenwereld wil lichamelijke bevestiging, en hierin wordt ook onderscheid gemaakt tussen de seksen. Als een man geslachtsgemeenschap heeft met een andere man concluderen we al snel dat hij wel homoseksueel *moet* zijn. Maar wat als een vrouw seksueel contact heeft met een andere vrouw? Dan stellen we eerder de vraag: 'Is zij lesbisch, verward of heeft zij gewoon 'zin voor avontuur'?'⁴⁴⁷ Ook al evalueren we homoseksueel *gedrag* bij mannen en vrouwen anders, we

⁴⁴⁴ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁴⁴⁵ BUTLER (J.), *Op. cit.*, p. 418.

⁴⁴⁶ Uit de getuigenis van Vic (1937), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 127.

⁴⁴⁷ DIAMOND (L.M.), *Op. cit.*, p. 4.

hebben dus nog steeds de neiging om homoseksualiteit te lezen als een fysieke invulling. 'Vrouwen die niet in mooie hokjes passen, wat moeten we ermee?' "Vroeger dacht men 'zoveel procent van de bevolking is homofiel', maar de meesten zitten er ergens tussen. Waar ligt de grens? Je moet die grens niet trekken. Je hebt meer grijs dan zwart-wit."⁴⁴⁸ Deze vaststelling duidt eveneens op de relevantie van het onderzoek van Diamond en de 'speelsheid' waarmee vrouwelijke seksualiteit geassocieerd wordt. Lichamelijke blijft voorlopig een belangrijk aspect in seksualiteit, aangezien men - zoals reeds besproken in het vorige onderdeel - nog steeds aansprakelijk wordt gesteld indien men afwijkt van de eigen sekse-identiteit: "Waar ik van overtuigd ben is dat wij de seksuele bevrijding nog niet gevonden hebben. Je mag met je vriendinnen de meest intieme gesprekken hebben, maar je mag er geen intieme seksualiteit mee hebben. Het geestelijke mag, maar het lichamelijke niet. Er is nog altijd een enorme splitsing tussen lichaam en geest. Terwijl ik denk dat dat wel één is, want ik voel me een eenheid. We gaan daar nog niet goed mee om, maar dat zal voor de volgende generaties zijn neem ik aan. We hebben als mensheid nog een hele weg af te leggen, maar dat is nog niet voor vandaag."⁴⁴⁹

3.3.3 Dé lesbische identiteit?

Dit brengt ons bij de vraag of een lesbische identiteit *tout court* wel bestaat. Aanvankelijk is men geneigd hier ofwel negatief ofwel positief op te antwoorden. Maar de werkelijkheid is een stuk genuanceerder. "Ik denk niet dat je bij mij over een lesbische identiteit kunt spreken. Mijn seksuele voorkeuren zijn niet doorslaggevend geweest bij de keuzes die ik in mijn leven heb gemaakt. Ze hebben een rol gespeeld en maken deel uit van mijn identiteit, maar ik twijfel eraan of ik zoiets heb als een 'lesbische' of 'biseksuele' identiteit. Ik hou overigens niet van hokjes. Ik ben socialiste, feministe, humaniste en biseksueel. Deze 'identiteiten' horen bij mekaar, hebben mij gemaakt tot wie ik ben."⁴⁵⁰ Enerzijds kan men seksualiteit in hetzelfde constructivistische kader plaatsen als gender. Het concept gender is immers niet 'natuurlijk', maar geconstrueerd, tijd- en plaatsgebonden. **Joan Scott** beklemtoont zelfs in haar *Unanswered Questions* - in de lijn van Denise Riley - dat de term *vrouw*, wat dus verwijst naar *sekse*, een concept impliceert. Hiermee bedoelt ze niet (enkel) dat er vele *verschillende individuen* van de vrouwelijke sekse zijn, maar dat de collectieve identiteit 'vrouw' in verschillende tijden een andere invulling had. Scott zegt dus dat ook sekse geconstrueerd en bijgevolg een concept is. Het paradoxale is echter dat *gender* gezien wordt als een 'moeilijke, abstracte term', maar *vrouw* blijkbaar niet. Niets is echter minder waar. Het is niet enkel een beschrijvende -, maar ook een conceptuele term. Spreken van dé vrouw en dé man is immers essentialistisch. "Gender identification, although it always appears coherent and fixed, is, in fact, highly unstable."⁴⁵¹ Er bestaat dus niet zoiets als een ongedifferentieerde categorie 'vrouwen' met een stabiele kernidentiteit, zoals Judith Butler, Judith Bennett, Joan Scott en anderen aantonen.⁴⁵² In die zin is seksualiteit ook een concept. "The ever-changing contemporary meanings of 'lesbian' have often been belied by a persistent assumption of a core lesbian identity,

⁴⁴⁸ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

⁴⁴⁹ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴⁵⁰ Uit de getuigenis van Denise (1930), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.* p. 101.

⁴⁵¹ SCOTT (J.W.), Gender: A useful Category of Historical Analysis, In: *The American Historical Review*, vol. 91, n°5 (Dec. 1986), pp. 1063.

⁴⁵² LANSING (C.) en ENGLISH (E.D.) (ed.), *Op. cit.*, p. 163.

*especially when used in such expressions as 'she came out as a lesbian'.*⁴⁵³ Wanneer getuigen me zeiden dat ze als lesbienne geboren zijn, wilden ze - hoewel dit essentialistisch kan overkomen - hiermee aantonen dat het (een deel van) hun *identiteit* is. En dat wil uiteraard niet zeggen dat er slechts één lesbische identiteit of biseksuele identiteit - net zoals er geen één soort vrouw - bestaat. *"Ik heb veel meer gemeen met een feministische man, dan met een lesbische 'butch' die in de barwereld zit. Dat zijn nu wel stereotypen, want ik kon dat toen nog niet benoemen, maar ik voelde dat wel. Ik heb relaties met mensen op basis van veel meer dan die lesbische identiteit, die voor mij maar een klein onderdeel is van wie ik ben.*"⁴⁵⁴ Maar de tendens is om mensen te labelen en te plaatsen in een welomlijnd hokje. Maar seksualiteit is echter veel complexer dan dat.

Anderzijds is er toch iets wat een *collectieve* identiteit voedt. Wat dit precies inhoudt, werd duidelijk door o.a. het - reeds gedateerde maar nog steeds relevante - onderzoek van **Barbara Ponse** waarin ze bekijkt hoe de verschillende ervaringen van lesbische vrouwen in interactie gaan met en zich handhaven in een groter geheel van subculturen en zo bijdragen tot de constructie en het behoud van lesbische identiteiten.⁴⁵⁵ Ze stelt een 'lesbisch ontwikkelingsmodel' op, onderverdeeld in vijf fasen. Wanneer een vrouw seksuele of emotionele aantrekking ondervindt ten opzichte van een andere vrouw, of deze gevoelens interpreteert als zijnde 'lesbisch', of het belang hiervan erkent voor een eigen identiteit, begint ze haar 'gay trajectory' met het bemerken van het 'anders-zijn' (fase 1), de homoseksuele koppeling (fase 2), de aanvaarding (fase 3), de ontmoeting met andere vrouwen (fase 4) en het aangaan van een relatie (fase 5). Hoewel er enkele kanttekeningen gemaakt kunnen worden bij deze opdeling in fasen, wordt dit model relevant en toepasbaar geacht in menig onderzoek (Schreurs 1986, Schuyf 1995) omdat het algemeen gekaderd kan worden in een heteronormatieve samenleving. Wanneer deze setting er is, kunnen bijgevolg factoren zoals tijd en ruimte variëren. Cathy getuigt: *"Voor mij was het OK, maar ik wist dat het niet bespreekbaar was, dat ik moest zwijgen.*"⁴⁵⁶ Maar na zoveel generaties heeft ook Ann nog steeds dat gevoel: *"Ik wist al heel vroeg dat ik lesbisch was, maar ik had wel zoiets van 'dat moet ik aan niemand zeggen'. Dat verborgene, dat niet uitkomen voor je lesbisch-zijn voordat je twintig bent, wat je dan meemaakt en voelt, ... Even hebben we dat moment allemaal. En er zijn nog zulke herkenningmomenten. Ik denk dat er een emotie is, iets diep in ons wat we gemeenschappelijk hebben.*"⁴⁵⁷ Er is dus met andere woorden *iets* wat elke vrouw die van vrouwen houdt op haar weg naar een eigen identiteit *herkent*, zoals emoties, waarheden en confrontaties in het leven die ze gemeenschappelijk hebben. Dit zorgt voor een continuïteit binnen de zelfontplooiing van deze vrouwen waardoor 'de lesbische identiteit' een 'universeel' karakter lijkt te hebben - zonder dat dit een essentialistische denotatie heeft - zoals de ervaring van het anders-zijn, de daaropvolgende worsteling of aanvaarding, enzovoort. *"Voor mij heeft het geen leven geduurd om er mee om te gaan, maar ik wist wel waarover ze [de getuigen uit het boek 'Oud=out'] het hadden.*"⁴⁵⁸ Er is ook sprake van discontinuïteit die te maken heeft met persoons-, generatie- en tijdgebonden factoren. Dit vertaalt zich bijvoorbeeld in de moeilijkheidsgraad van de (zelf)aanvaarding, de periode van coming-out, enzovoort. Discontinue factoren hebben dus hun

⁴⁵³ BENNETT (J.M.), *Op. cit.*, p. 10.

⁴⁵⁴ Uit een gesprek met Suzanne op 14/12/'10.

⁴⁵⁵ PONSE (B.), *Op. cit.*, p. 109-133.

⁴⁵⁶ Uit de getuigenis van Cathy (1910), In: DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Op. cit.*, p. 71.

⁴⁵⁷ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴⁵⁸ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

invloed op het continue. Met andere woorden is het niet enkel de sociale context en de omgevingsfactoren waarin ontwikkeling en betekenisverlening gebeurt, maar ook het individu dat ervaart, interpreteert, en herdefinieert. In die zin is het spreken van *een* lesbische of biseksuele identiteit, of zelfs *enkele* identiteiten meer op zijn plaats.

3.3.4 *What's in a name?*

De notie die meermaals is aangehaald doorheen de diverse gesprekken is het labelen van mensen, en meerbepaald het verzet ertegen. *"Bij mij was dat bijkomstig of ik nu dit of dat was. Ik wil geen etiket. Voor mij telt de mens. En ik plak ook niet graag etiketten, absoluut niet."*⁴⁵⁹ *"Niets moet, alles kan. Hoe gaat dat als je verliefd wordt... het klikt of het klikt niet."*⁴⁶⁰ Maar zoals reeds is aangehaald, hebben de meeste mensen blijkbaar wél de nood om anderen te benoemen, omdat ze zekerheid willen, of omdat ze zichzelf willen definiëren. En dit geldt niet alleen bij heteroseksuelen, ook binnen de holebi- en vrouwenbeweging kwam en komt dit nog voor: *"We gingen eens op stap en er was een mannelijke transseksueel onder ons. We wilden het vrouwenhuis binnen, maar die mocht daar niet binnen. Toen hebben wij een hele discussie gehad over het psychisch of fysisch vrouw zijn. Van zulke dingen komen de haren van mijn armen dus omhoog."*⁴⁶¹ Mensen hebben vaak de nefaste gewoonte zichzelf te definiëren ten opzichte van een ander, en dan nog liefst door het beklemtonen van het *verschil* in plaats van *gelijkheid*. We krijgen geen A en B, maar A en niet-A. Hoewel deze stelling blijkbaar breed is doorgedrongen, wekt ze ook veel ergernis en polemiek op. Het feit dat er verwacht wordt je seksuele voorkeur kenbaar te maken, wijst erop dat homoseksuelen nog steeds als *anders* beschouwd worden. Pas wanneer dat intrinsiek niet meer verwacht wordt, kunnen we echt spreken van aanvaarding.⁴⁶² Hoewel seksuele geaardheid niet zomaar te vergelijken valt met een eetgewoonte⁴⁶³, is er een parallel met vegetarisme, in verband met het 'outen' van de alternatieve levensstijl. Bij een eerste kennismaking in een gezelschap, komt de vermelding van een andere eetgewoonte, net zoals de melding van de seksuele geaardheid, niet aan de orde. Niet enkel omdat het irrelevant is, maar omdat je niet beoordeeld zou worden op basis van je alternatieve levensstijl. *"Je moet het niet gaan zeggen 'ik ben zus of zo' maar als het gesprek zich leent, of je bent al lange tijd met mensen bevriend, dan komt er toch een moment dat dat ter sprake komt."*⁴⁶⁴

Het verzwakken van de drang om mensen te labelen met welomlijnde seksuele definities, en daarmee af te stappen van de determinerende identiteitenpolitiek naar een discours van meerdere genders, is altijd al een deel geweest van *Queer Theory*.⁴⁶⁵ In plaats vanaf het begin zich te vereenzelvigen met een bepaald etiket, kan men bijvoorbeeld opteren voor een open verhaal van gebruiken, gewoonten, fantasieën en verlangens. Het zichzelf thuisbrengen onder één noemer, zegt immers weinig over de invulling ervan, wat toch wel belangrijk is wetende dat niet iedereen in

⁴⁵⁹ Uit een gesprek met Alice op 25/03/'11.

⁴⁶⁰ Uit een gesprek met Magali op 04/05/'11.

⁴⁶¹ Uit een gesprek met Britt op 01/12/'10.

⁴⁶² Uit een gesprek met Peter en Jan op 05/03/'11.

⁴⁶³ Seksualiteit gaat veel dieper dan een eetgewoonte, en tevens is de benadering ten opzichte van seksualiteit doorheen de eeuwen geëvolueerd.

⁴⁶⁴ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

⁴⁶⁵ JAGOSE (A.), *Queer theory.*, Carlton South, Melbourne university press, 1996, 153 pp.

zo'n hokje past, laat staan zich er goed in voelt. *"Ik ben verliefd geworden, niet specifiek omdat ze een vrouw is, maar ik zag in haar de juiste mix van vrouwelijke eigenschappen en mannelijke. Ze had de zachtheid van een vrouw en de sterkte van een man. Dus dat is niet echt 'lesbisch'. Als ze me vroeg 'ben jij voor de vrouwen?', dan zei ik 'nee, ik ben voor u.'"*⁴⁶⁶

Maar in plaats van bestaande categorieën omver te willen werpen - categorieën houd je immers in stand door ze te blijven benoemen -, is men misschien beter af de betekenis binnen deze categorieën te verschuiven, te verdiepen of te verbreden, zoals bijvoorbeeld **Halberstam** of **Diamond** trachten te doen. Want een identiteit - of categorie - telt voor sommigen meer dan voor anderen. En dan is het niet zozeer om zichzelf te benoemen, maar om in contact te kunnen komen met gelijke zielen. Maar daarmee is uiteraard niet gezegd hoe complex zo'n identiteitenpolitiek kan zijn, indien men het variabel karakter ervan erkent. Reden te meer dat hier aandacht aan besteed moet worden. Maar dan komen we misschien tot de consultatie dat 'afwijkende' genders uiteindelijk toch niet zo 'anders' zijn dan aanvankelijk aangenomen. Het moeilijke aan die gedachtegang is dat wanneer houden-van ons overkoepelt, homoseksuelen echter altijd al anders behandeld zijn geweest in een wereld waar tolerantie - en niet aanvaarding - de boventoon neemt.

3.4 Nabeschouwing: De paradox van een evolutie

De situatie voor holebi's (en transgenders!) verschilt anno 2011 danig met de maatschappelijke situatie en positie dan pakweg 50 jaar geleden, wat tijdens de bespreking van de tijdgeest reeds aan bod is gekomen. Aan de ene kant is er nu meer maatschappelijke openheid en tolerantie ten opzichte van homoseksualiteit, wat een zeer belangrijk aspect is, zeker als we terug denken aan fichebakken, discriminatie op het werk, verplicht isolement, enzovoort. Maar aan de andere kant is die geborgenheid en solidariteit onder gelijke zielen, waar enkele dames nostalgisch aan terugdachten, nog ver te zoeken. *"Als er geen tolerantie is, is er noodgedwongen meer solidariteit."*⁴⁶⁷ We zagen immers dat het uitgaansleven belangrijk was omdat lesbische en biseksuele vrouwen, net als homomannen, als 'marginale groep' steun en solidariteit bij elkaar zochten en ook vonden. *"Wij hadden als we samenkwamen 's avonds - in het begin was dat in het vrouwenhuis - een stilzwijgende afspraak en er was een enorme samenhang, wij hadden steun aan elkaar."*⁴⁶⁸ Men kan het ook benoemen als 'de charme van het verborgene'. Het feit dat erover gezweven moest worden, creëerde een bepaalde samenhang en sfeer. *"Op 10-15 jaar is er enorm veel veranderd. Maar soms denk ik dat het feit dat er geen echt veilig plekje meer is, niet altijd een voordeel is."*⁴⁶⁹ Tegenwoordig is (homo-)seksualiteit bespreekbaar, is informatie toegankelijker en is het uitgaansleven niet meer zo gesloten. *"Het is duidelijk dat jongeren er geen behoefte meer aan hebben, want anders zouden die specifieke cafés er zijn voor jongeren. Ze zijn ergens uit de markt geraakt omwille van een bepaalde maatschappelijke houding bij jongere lesbiennes, en persoonlijk vind ik dat jammer. In mijn ogen zijn we veel lesbische cultuur verloren."*

⁴⁶⁶ Uit een gesprek met Sofie op 19/03/'11.

⁴⁶⁷ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

⁴⁶⁸ Uit een gesprek met Ingrid op 08/03/'11.

⁴⁶⁹ Uit een gesprek met Linda op 15/01/'11.

[...] Vroeger was er 'de charme van het verborgene' - zoals ook enkele vrouwen uit ons boek het noemen. Ik idealiseer dat niet, maar ik wil gewoon zeggen dat er een periode was dat er toen plaatsen waren waar we bijeen kwamen, dat het verenigingsleven sterker was, dat de lesbiennedag echt nog een feestdag in het jaar was, ... die dingen mis ik wel. Maar aan de andere kant heb je dan meer openheid voor de jongeren, en dat zou ik natuurlijk ook niet willen wegnemen."⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ Uit een gesprek met Ann op 26/04/'11.

Besluit

De meerwaarde van deze masterproef gaat verder dan de resultaten van het individuele onderzoek naar het uitgaansleven van lesbische en biseksuele vrouwen. Het besef dat het denken over seksualiteit sociaal geconstrueerd en dus tijd- en plaatsgebonden is, helpt ons bij het reflecteren over (vrouwelijke) homoseksualiteit. De verschillende benaderingen hoe men door de eeuwen heen *same-sex relations* invulde en hiermee is omgegaan, zijn hiervan een voorbeeld. De sociale constructie is heden ten dage nog steeds werkzaam door de wederzijdse invloed van mens en maatschappij. Onze houding tegenover seksualiteit wordt gestuurd door het westerse moderne denkbeeld dat heteroseksualiteit als norm neemt. Want hoewel de wereld enorm veranderd is, leven we nog steeds in een stokoude heteronormatieve maatschappij waarin een sfeer van tolerantie het haalt op aanvaarding.

De evolutie naar dit stadium is echter ambigu. Aan de ene kant hebben we veel te danken aan al die mensen die zich hebben ingezet voor de *beweging* en jarenlang zijn opgekomen voor de rechten van homoseksuelen. Aan de andere kant is het net zo frappant dat dit enigszins nodig was en nog steeds is. Uitgaande het sociaal-constructivistische gedachtegoed is homoseksualiteit *een* andere seksuele oriëntatie. Het westers denkbeeld sijpelt bijgevolg niet zozeer door in het feit dat heteroseksualiteit het haalt op homoseksualiteit, maar dat men de nood heeft om mensen te categoriseren en te benoemen. Het gaat dus niet zozeer om de termen die we op mensen plakken, maar om het indelen tout court. Dat menig mens hier in het recent verleden – en zelfs heden ten dage – net zo over dacht, blijkt uit de sporen van een tijdgeest die slechts enkele decennia achter ons ligt. De ontwikkeling van een lesbische *subcultuur* getuigt van een heteroseksuele dominantie, die bewerkstelligd wordt door culturele socialisatie. Het is die subcultuur – m.n. het uitgaansmilieu – die een veilige plaats en sociale cohesie bood aan vrouwen die van vrouwen houden zodat ze ervaringen konden opdoen en zo hun alternatieve levensstijl konden veruitwendigen en ontplooiën. Door het destigmatiseren van deze ervaringen kon een eigen identiteit worden opgebouwd. De ondersteunende en identificerende functie van de subcultuur, zeker in de jaren die aan de tweede feministische golf vooraf gingen, was erg belangrijk.

De diversiteit tussen de verschillende bars en cafés, het relatieve grote aanbod en de triviale mentaliteit maakte Antwerpen vooral in de jaren '60 en '70 aantrekkelijk voor een breed publiek. De Shakespeare, gekend bij elke generatie, was de rode draad doorheen het lesbische uitgaans(be)leven, in tegenstelling tot de meeste cafés die slechts een kort bestaan kenden. Mannencafés waren rendabeler, bestonden relatief langer en waren groter in aantal. Op het einde van de jaren '70 ontstond Atthis waardoor het verenigingsleven en het uitgaansleven elkaar aanvulde. In de jaren daarop evolueerde het milieu van een 'ondergrondse' naar een open sfeer, daalde het aantal cafés uitsluitend voor vrouwen en ontstonden er gemengde alsook meer gespecialiseerde groepen. Deze evolutie is te wijten aan de algemene mentaliteitsverandering in de samenleving. Hoewel jongeren tegenwoordig op meer plaatsen terecht kunnen, had 'de sfeer van het verborgene' een charme en was er noodgedwongen meer solidariteit. Het feit dat deze groepen – zoals Atthis – nog steeds bestaan wijst echter op een bepaalde behoefte aan plaatsen

waar gelijke zielen elkaar kunnen treffen, of ze nu jong, oud, zoekende of ervaren zijn. Tijdgeest en omgevingsfactoren kunnen wel verschillen, maar in de ontdekking naar zichzelf zijn er bepaalde ankerpunten die collectief aanwezig zijn en die niet begrensd worden door tijd en plaats zoals de nood om ergens thuis te komen en de nood om te weten wie je bent en wat je voelt. Het verschil met vroeger is de manier waarop het uitgaansleven hier toe bijdraagt. Tegenwoordig is informatie slechts een vingerklik ver, worden de koepels gesteund door de overheid en staan tal van (jongeren)groepen in voor onthaal. Maar deze algemene evolutie zegt natuurlijk minder over individuele ontwikkeling, de perceptie van de omgeving en de effectieve persoonlijke aanvaarding van de alternatieve levensstijl. De aanwezigheid van deze veilige havens, of dat nu in het verenigings- of uitgaansleven is, blijft dus relevant. Vandaar het belang van mondelinge geschiedenis, aangezien vorige generaties vrouwen een deel van ons verleden mee hebben geschreven dat niet verloren mag gaan. Met deze masterproef heb ik hieraan tegemoet willen komen om zo ook een bijdrage te leveren aan een onderbelicht aspect van de geschiedenis van vrouwen die van vrouwen houden.

Bibliografie

1 Mondelinge bronnen

Britt (°1958)

- o Ze heeft vrouwencafé Chatterbox vzw uitgebaat van 1980 tot 1985, wat tevens de drijvende kracht was achter de 1ste lesbiennedagen in Antwerpen. Ook was ze actief bij Puur en Ongezoet, een lesbische cabaretgroep uit die tijd, het Chatterboxcombo, en schreef (kortstondig) voor De Knalpot, het krantje van Atthis, en voor de (Nieuwe) Chatteraar.
- o Datum van het gesprek: 01/12/'10

Suzanne (°1952)

- o Ze heeft de barcultuur vanaf het einde van de jaren '60 veelvuldig gefreundeerd tot ongeveer haar betrokkenheid in de vrouwenbeweging en Atthis. Ze is één van de oprichters van Atthis in 1978. Zij bleef tot het begin van de jaren tachtig actief in deze groep. Zij schreef artikels voor De Knalpot, het krantje van Atthis, voor de Homokrante, en het Vlaamse Heksenboekje. Zij was ook actief in de Federatie Werkgroepen Homofilie, in het Vrouwen centrum, in het Vrouwen Overleg Komitee en heeft *Refleks Weerbaarheidscentrum* in 1981 opgericht.
- o Datum van het gesprek: 14/12/'10

Linda (°1958)

- o Ze heeft eind jaren '70 en begin jaren '80 de Antwerpse bars gefreundeerd. Ze was actief in Puur en Ongezoet. Ze heeft ook in de Sapho gewerkt. Tevens heeft ze ook in het bestuur van F.W.H. gezeten.
- o Datum van het gesprek: 15/01/'11

Rita (°1952)

- o Ze is vanaf '75 beginnen uitgaan in het milieu en heeft Atthis in het begin bezocht. Pas later, op het einde van de jaren '80 is zij actief geworden in de beweging als lid van de Raad van Bestuur van Atthis en F.W.H. Zij was bovendien medewerkster aan De Knalpot en vertegenwoordigde Atthis in de Vrouwenronde.
- o Datum van het gesprek: 01/03/'11 en 19/03/'11

Jan (°1963)

- o Hij is zowel in het begin van de jaren '80 als op het einde van de jaren '90 in het homomilieu uit geweest.
- o Datum van het gesprek: 05/03/'11

Peter (°1967)

- o Hij heeft de barcultuur rond het midden van de jaren '80 tot het begin van de jaren '90 gefreundeerd.
- o Datum van het gesprek: 05/03/'11

Neeltje (°1945)

- Ze heeft zich geëngageerd binnen de vrouwen- en lesbiënebeweging. Ze heeft achter de toegestaan van het Vrouwencafé. Ze zet zich nu in voor pimperl40+, een vereniging voor oudere lesbiënes.
- Datum van het gesprek: 08/03/'11

Ingrid (°1941)

- Ze was een regelmatig cafébezoekster. Ze was bijvoorbeeld betrokken in het Vrouwencafé in de Ambtmanstraat. Ze heeft zich geëngageerd binnen de vrouwen- en lesbiënebeweging. Ze is voor haar geardheid uitgekomen in het programma *Zo Zijn* van de BRT-reeks *Inspraak 70* van 1970.
- Datum van het gesprek: 08/03/'11

Mieke (°1947)

- Ze was vooral sterk geëngageerd binnen de vrouwen- en lesbiënebeweging. Ze werkte actief mee in het V.O.K., stond mee aan de basis van het vrouwenhuis in Turnhout en was frequent te vinden in het lesbisch uitgaansleven in Antwerpen, vanaf 1967. Zij was betrokken bij de oprichting van Mytilene (Lommel) in 1978 en is de oprichtster van de Turnhoutse Lesbische Vrouwen, later Lilith, in 1979. Ze was mede-initiatiefneemster van het Vlaamse Heksenboekje en heeft meegewerkt aan het programma '*Gewoon hetzelfde - van maatschappelijk taboe tot individueel geluk*' van Paula Semer in 1980. Ze engageert zich momenteel nog steeds bij Pimperl40+.
- Datum van het gesprek: 08/03/'11

Sofie (°1930) (pseudoniem)

- Vanaf de 2de helft van de jaren '70 is zij in het lesbiënemilieu uit gegaan.
- Datum van het gesprek: 19/03/'11

Flup (°1939)

- Ze is reeds vanaf het begin van de jaren '60 uit gegaan in lesbiënecafés. Ze heeft in verschillende cafés zoals de Cardinal, de Pink Lady en de Katmandou gewerkt en heeft zelf 3 jaar de dancing Sapho uitgebaat van 1982 tot 1985.
- Datum van het gesprek: 19/03/'11

Alice (°1933)

- Ze was in de jaren '70 zowel actief in de vrouwenbeweging (onder meer in PAG, de oprichting van het Antwerpse Vrouwencentrum), de gemengde homo- en lesbiënebeweging (de vrouwenwerkgroep van het Gespreks- en Onthaalcentrum Antwerpen, ondervoorzitster van Infoma, de 'voorloper' van F.W.H.), als de autonome lesbische beweging (bijvoorbeeld mede-oprichtster van Atthis).
- Datum van het gesprek: 25/03/'11

Will (°1927)

- Hij was de eerste 'bekende Vlaming' die zich outte als homoseksueel in het jaar 1970 tijdens het programma *Zo Zijn* van de BRT-reeks *Inspraak 70*.
- Datum van het gesprek: 31/03/'11

Vic (°1937)

- Ze is één van de getuigen in het boek 'Oud=out'.
- Datum van het gesprek: 02/04/'11

Ann (°1959)

- Ze is één van de auteurs van het boek 'Oud=out'. Ze is ook één van de oprichtsters van het Lesbies Doefront en was daarmee de drijvende kracht achter de eerste 10 lesbiennedagen in Gent. Ze is ook nog betrokken geweest bij het schrijven van een lesbisch tijdschrift, dat verschillende namen heeft gekend waaronder 'Vrouwenwoorden' en 'de Paarse Paperpot'.
- Datum van gesprek: 26/04/'11

Magali (°1954)

- Ze heeft regelmatig de barcultuur gefrequenteerd vanaf 1973 tot ongeveer het einde van de jaren '80. Ze heeft deel uitgemaakt van Puur en Ongezoet. Tevens schreef ze ook voor de Chatteraar en Betty Boop News.
- Datum van het gesprek: 09/04/'11

2 Schriftelijke bronnen

Ongepubliceerde bronnen

Licentiaatsverhandelingen

BRACKE (M.) en MENTENS (L.), *Vrouwenhuizen in Vlaanderen: beschrijving en evaluatie.*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Psychologische en pedagogische wetenschappen, 1980, 133 pp.

DE GENDT (L.), *Lesbiennegroepen in Vlaanderen tussen 1974 en 1994. Lesbiennes, thuis is (w)elke beweging.*, licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, Faculteit Letteren en wijsbegeerte, dep. Geschiedenis, 1995, 191 pp.

DE VULDER (N.), *Vrouwen aan de toog? Het lesbisch uitgaansleven in Gent vanaf de jaren '50.*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en wijsbegeerte, dep. Geschiedenis, 2004, 134 pp.

ELBERS (A.), *Discriminatie van homoseksuelen in België tussen 1960 en 1988 : de reactie van de Vlaamse homobeweging op twee gevallen: artikel 372bis Belgisch Strafwetboek en de schorsing van Eliane Morissens.*, licentiaatsverhandeling VUB, Brussel, 2002, 268 pp.

SCHREURS (K.), *Het is maar hoe je het bekijkt: een onderzoek naar identiteit en subcultuur bij lesbische vrouwen uit groep 7152.*, Utrecht, Homostudies, 1986, 148 pp.

WAGEMANS (W.), *Lesbisch zijn beleven in autonome lesbiennegroepen (1974-1984).*, licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, Faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen, 2004, 130 pp.

Archiefmateriaal

- Amsab, Library catalogue, MTSO 34, MTSK 824, MTSK 1163, 't Knalpotteke/De Knalpot (periodiek Atthis)
- Amsab, Library catalogue, MTSO 149, Chatteraar (periodiek Chatterbox)
- Amsab, Library catalogue, PAD/2819, De nieuwe chatteraar (periodiek Chatterbox)
- Amsab, Library catalogue, MTSO 146, Betty Boop News (periodiek vrouwencafé Betty Boop)
- Amsab, Library catalogue, MTSK 521, De homokrante (F.W.H.)
- Amsab, Library catalogue, 2008-MB/ ..., Spartacus international Gay Guide for Gay Men

Gepubliceerde bronnen

ABICHT (M.) (e.a.), *Het Vlaamse Heksenboekje: een boek voor en door lesbische liefjes.*, Gent, Frans Masereelfonds, 1981, 118 pp.

ALDRICH (R.) (red.), *Van alle tijden, in alle culturen: Wereldgeschiedenis van de homoseksualiteit.*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 2006, 384 pp.

ARDILL (S.) en O'SULLIVAN (S.), Butch/femme obsessions., In: *Feminist review* (nr. 34), 1990, p. 79-85.

BENNETT (J.M.), 'Lesbian-like' and the social history of lesbianisms, In: *Journal of the history of sexuality* (vol.9, nr.1/2), 2000, p. 1-24.

BUTLER (J.), Bodily inscriptions, performative subversions., In: PRICE (J.), SHILDNICK (M.) (eds.), *Feminist theory and the body: a reader.*, New York: Routledge, 1999, p. 416-422.

BRACKE (N.), CELIS (K.), CELIS (L.), (e.a.), *Begeerte heeft ons aangeraakt: socialisten, sekse en seksualiteit.*, Gent, Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, 1999, 498 pp.

CONNELL (R.W.), Hegemonic masculinity and emphasized femininity., In: RICHARDSON (L.), TAYLOR (V.), WHITTIER (N.) (eds.), *Feminist frontiers IV.*, Boston, McGraw Hill, 1997, p. 22-25.

CROMPTON (L.), The myth of lesbian impunity, capital laws from 1270 to 1791., In: *Journal of Homosexuality*, The Haworth Press, 1981, p. 11-25.

DAVID (A.) en MEYNTJENS (M.), *Oud=Out. Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen, geboren voor 1945.*, Antwerpen, Uitgeverij 't Verschil m.m.v. Fonds Suzan Daniel vzw, 2009, 152 pp.

DEBEUCKELAERE (G.), Mayken en Leene: een lesbische geschiedenis in Brugge uit 1618, In: *De Homokrante*, (vol. 9, nr. 5), 1983, p. 3-5.

- DEKKER (R.M.), JOHANNES (G.J.), VAN DE POL (L.C.) (eds.), KERSTEMAN (F.L.), *De Bredasche heldinne.*, Hilversum, Verloren, 1988, p. 23-103.
- DEKKER (R.), VAN DE POL (L.), *Vrouwen in mannenkleden: de geschiedenis van een tegendraadse traditie Europa 1500-1800.*, Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1989, 167 pp.
- DE WEVER (B.) en FRANÇOIS (P.) (red.), *Gestemd verleden: mondelinge geschiedenis als praktijk.*, Brussel, Vlaams centrum voor volkscultuur, 2003, 72 pp.
- DIAMOND (L.M.), *Sexual fluidity: understanding women's love and desire.*, Cambridge (Mass.), Harvard university press, 2008, 333 pp.
- DOAN (L.), Passing fashions: reading female masculinities in the 1920s., In: *Feminist studies* (vol. 24, nr. 3), 1998, p. 663-700.
- FADERMAN (L.), *Surpassing the love of men: romantic friendship and love between woman from the Renaissance to the present.*, New York, Morrow, 1981, 496 pp.
- FADERMAN (L.), The return of butch and femme: A phenomenon in lesbian sexuality of the 1980s and 1990s., In: *Journal of the history of sexuality* (vol. 2, nr. 4), 1992, p. 578-596.
- FERDY (W.), *De waarheid.*, Antwerpen, Standaard uitgeverij, 1990, 215 pp.
- FERGUSON (A.), Patriarchy, sexual identity and the sexual revolution., In: *Signs* (vol. 7, nr. 1), 1981, p. 158-172.
- FOUCAULT (M.), *Histoire de la sexualité: la volonté de savoir.*, Paris, Gallimard, 1977, 211 pp.
- HALBERSTAM (J.), *Female masculinity.*, Durham and London, Duke University Press, 1998, 329 pp.
- HEKMA (G.), *De roze rand van donker Amsterdam: de opkomst van de homoseksuele kroegcultuur 1930-1970.*, Amsterdam, Van Gennep, 1992, 96 pp.
- HEKMA (G.), *Goed verkeerd: Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland.*, Amsterdam, Meulenhoff, 1989, 265 pp.
- HELLINCK (B.), *Een halve eeuw (in) beweging. Een kroniek van de Vlaamse holebibeweging.*, Federatie werkgroepen homoseksualiteit, Gent, 2002, 42 pp.
- HELLINCK (B.) (e.a.), *Het ondraaglijk besef.*, Drongen, Omar van Hoeylandt, 2007, 31 pp.
- HUTSON (D.J.), Standing OUT/ fitting IN: Identity, appearance and authenticity in gay and lesbian communities., In: *Symbolic interaction* (vol. 33, nr. 2), 2010, p. 213-233.
- JAGOSE (A.), *Queer theory.*, Carlton South, Melbourne university press, 1996, 153 pp.

- JARVILUOMA (H.), MOISALE (P.) en VILKKO (A.), Gender and Life Stories. In: JARVILUOMA (H.), MOISALE (P.) en VILKKO (A.), *Gender and Qualitative Methods.*, London, Sage Publications, 2003, p. 46-68.
- KUNST (H.), SCHUTTE (X.), *Lesbiaans: lexicon van de lesbotaal.*, Amsterdam, Prometheus, 1991, 163 pp.
- LANSING (C.), ENGLISH (E.D.) (ed.), *A Companion to the Medieval World.*, Blackwell Publishing, 2009, 584 pp.
- LAQUEUR (T.), *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, Harvard university press, 1990, 313 pp.
- LORBER (J.) *Paradoxes of gender.*, New Haven (Conn.), Yale university press, 1994, 424 pp.
- LORBER (J.) The social construction of gender., In: DISCH (ed), *Reconstructing gender. A multicultural anthology.*, Boston, McGraw Hill, 2003, p. 96-103.
- NAEREBOUT (F.G.), SINGOR (H.W.), *De oudheid: Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis.*, Ambro, Amsterdam, 2008, 531 pp.
- NIJBOER (J.), *Op de lesbische toer in Amsterdam.*, Uitgeverij VITA, Amsterdam, 1994, 159 pp.
- OFFEN (K.), *European feminisms, 1700-1950: a political history.*, Stanford, University press, 2000, 554 pp.
- ONSTENK (A.), *Van brede schouders en hoge hakken: veranderende beeldvorming over lesbische vrouwen in de periode 1939-1965.*, s.l., SUA, 1983, 167 pp.
- PONSE (B.), *Identities in the lesbian world: the social construction of self.*, Westport, Greenwood press, 1978, 227 pp.
- RUPP (L.J.), Imagine my surprise: women's relationships in historical perspective., In: *Frontiers: a journal of women studies* (vol. 5, nr. 3), 1980, p. 61-70.
- RUPP (L.J.), Toward a global history of same-sex sexuality., In: *Journal of the history of sexuality* (vol. 10, nr. 2), 2001, p. 287-302.
- RUST (P.C.), 'Coming out' in the age of social constructionism: sexual identity formation among lesbian and bisexual women., In: *Gender and society* (vol. 7, nr. 1), 1993, p. 50-77.
- RUST (P.C.), The politics of sexual identity: Sexual attraction and behaviour among lesbian and bisexual women., In: *Social problems* (vol. 39, nr. 4), 1992, p. 366-386.
- SCHUYF (J.), *Een stilzwijgende samenzwering: Lesbische vrouwen in Nederland, 1920-1970.*, Amsterdam, 1995, 457 pp.

SCHUYF (J.), *Gevoelsgenoten van een zekere leeftijd: levensverhalen van oudere homoseksuele vrouwen en mannen.*, Amsterdam, Schorer boeken, 1997, 272 pp.

SCOTT (J.W.), Gender: A useful Category of Historical Analysis, In: *The American Historical Review*, vol. 91, n°5 (Dec. 1986), pp. 1053-1075.

SCOTT (J.W.), *Only paradoxes to offer: French feminists and the rights of man.*, Cambridge, Harvard university press, 1996, 229 pp.

TAYLOR (V.) en RUPP (L.J.), Women's Culture and Lesbian Feminist Activism: A Reconsideration of Cultural Feminism., In: *Signs, Journal of Women in Culture and Society* (vol. 19, nr. 1), 1993, p. 32-61.

TOLLENEER (J.) (red.), *Over mondelinge geschiedenis gesproken.*, Antwerpen, Vlaamse vereniging voor bibliotheek-, archief- en documentatiewezenen, 1987, 193 pp.

VAN BUUREN (H.), *Vrouwen die van vrouwen houden: een documentaire.*, Baarn Schoten, In den Toren (Westland); 1978, 255 pp.

VAN DER MEER (T.), Tribades on trial: female same-sex offenders in late eighteenth-century Amsterdam., In: *Journal of the history of sexuality* (vol.1, nr.3), 1991, p. 424-445.

VAN KOOTEN-NIEKERK (A.) en WIJMER (S.), *Verkeerde vriendschap: lesbische leven in de jaren 1920-1960.*, Amsterdam, uitgeverij Sara, 1985, 251 pp.

VAN MOLLE (L.), *De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing.*, BTNG, 2004, p. 359-397.

VICINUS (M.), 'They wonder to which sex I belong': The historical roots of the modern lesbian identity., In: *Feminist studies* (vol. 18, nr. 3), 1992, p. 467-497.

WEEKS (J.), *Sex, politics, and society: the regulation of sexuality since 1800.*, London, Longman, 1981, 306 pp.

VERMEIR (R.) (red.), *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd.*, Uitgeverij Van In, Wommelgem, 2008, 317 pp.

WEST (C.), ZIMMERMAN (D.H.), Doing Gender, In: *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2. (Jun., 1987) Sage Publications, Inc., pp. 125-151.

WIESNER-HANKS (M.E.), *Women and gender in early modern europe.*, New York, Cambridge University press, 2008, 340 pp.

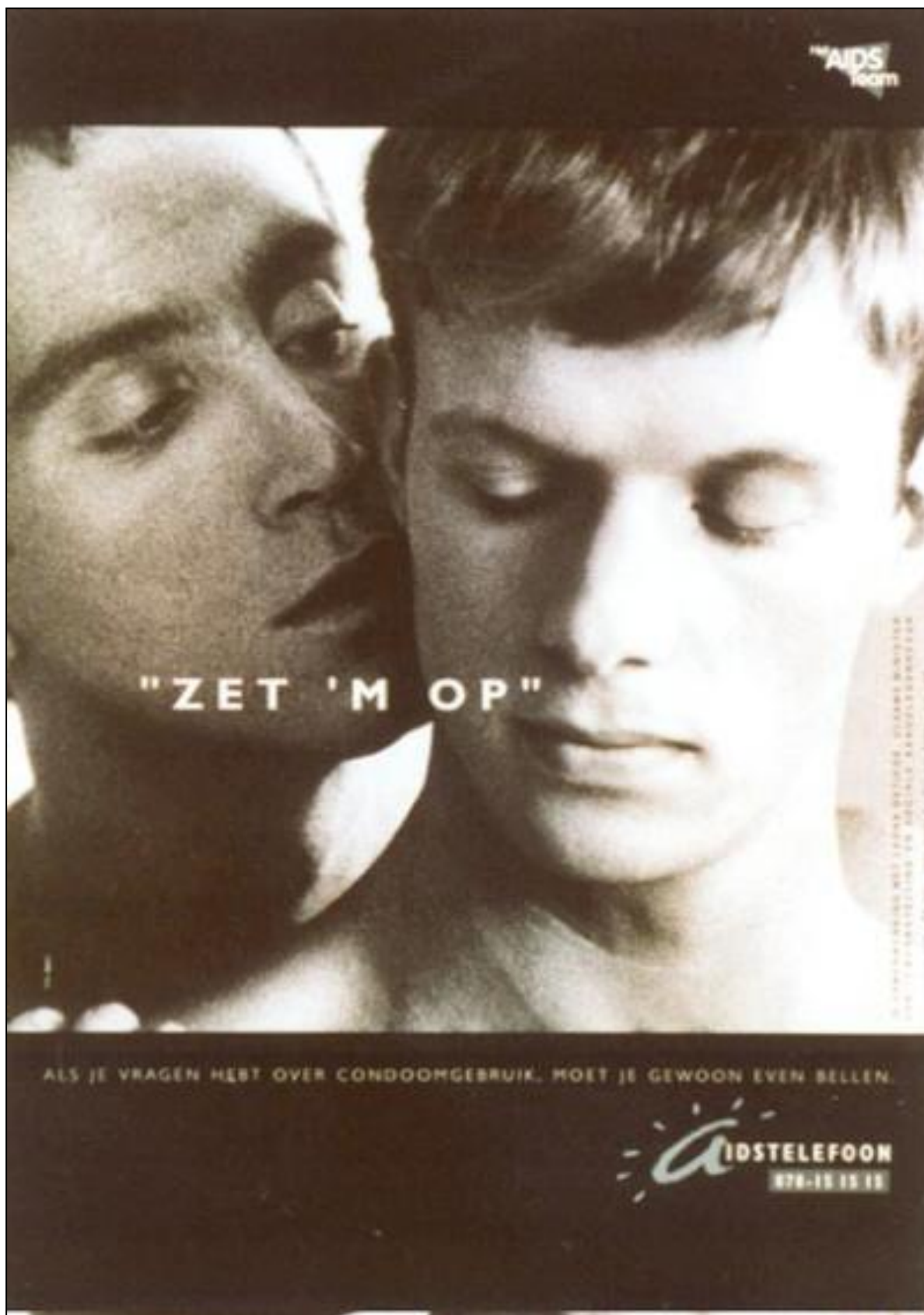
Bijlagen

Bijlage 1: Affiche uitgegeven door Het Aidsteam voor hiv-preventie, te situeren rond 1995-1997

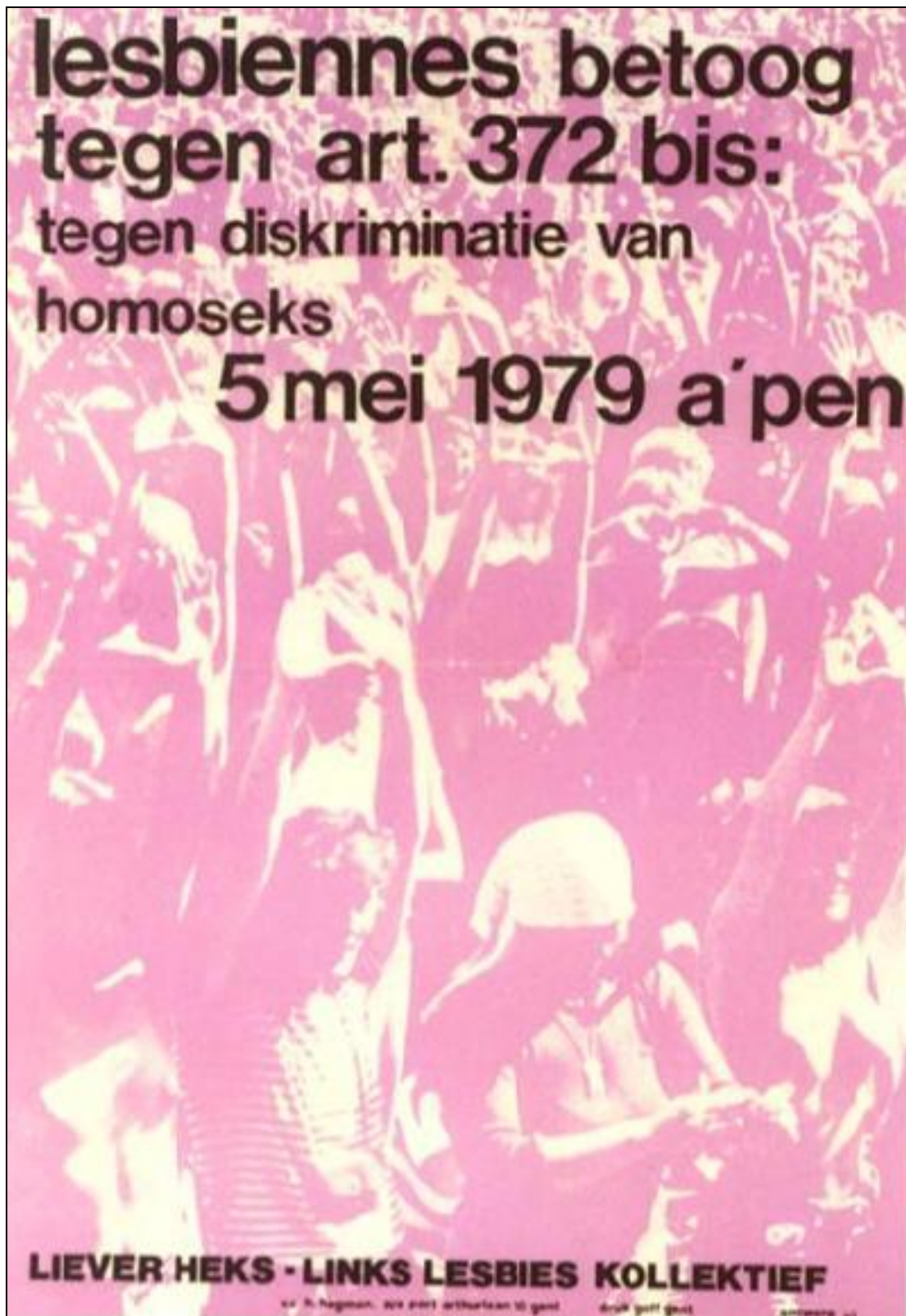
Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 009880

Bijlage 2: Affiche uitgegeven in de jaren '90 door Het Aidsteam voor hiv-preventie (Zet 'm op-campagne, met overheidssteun, 1993)

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 008786

Bijlage 3: Affiche uitgegeven door Liever Heks voor de 1ste homobetoging tegen art. 372bis op 5 mei 1979, Antwerpen

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 001417

Bijlage 4: Oproep voor een lesbienne-homobetoging voor de onmiddellijke afschaffing van art. 372bis, 9 mei 1981, Antwerpen

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 001444

Bijlage 5: Affiche uitgegeven door De Roze '90 voor de Roze Zaterdag op 5 mei 1990, Antwerpen

WE DOEN HET ALLEMAAL

5 MEI 1990

ROZE ZATERDAG ANTWERPEN

- Roze kerkdienst
- Optocht
- Openluchtfest met optredens
- 4 knalluiven

v.v. Peter Verhaeghe, Foto van Gemeentelijk F.V. Wolfslaan

1990-1991 pag. 44, 198

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 008874

ZEDEN EN GEBRUIKEN IN ANTWERPS LESBISCH MILIEU

Handleiding voor beginnertjes, durvertjes, bedeesde, belezen, gecultiveerde, beschaafde, kortom normale meisjes die toch een pas willen zetten buiten beschermde plaatsen als Atthis, Vrouwencafé of Betty Boop.

DE HOUDING:

- Stap een vrouwenbar binnen, kijk vrank en vrij rond met een blik die zoekt en vindt.
- Sta stoer, één hand in de broekzak.
- Hou je jacket aan, ook bij het dansen.
- Hou je eigen sigaretten in je borstzak.
- Pik ergens een sigaret (Belga of merk naar keuze), speel wat met de sigaret en steek ze dan aan met een aansteker die je van een dansend koppel jat.
- Vraag een pint en laat ze op de rekening zetten.
- Vraag een onbekende man (die hier in overvloed aanwezig zijn) vier vijf frankstukken voor "den box".
- Duw de grieten die op "den box" zitten weg, en maak je keuze, zeggend: "allemaal slechte platen!".
- Ga terug naar je plek, waar een tweede pint staat te wachten, aangeboden door de "onbekende" man.
- Drink ze op. Wacht op de derde, vierde eventueel vijfde pint en zeg dan: "Hé, vetzakske, nie mè ma hé!".
- Om dit te bewijzen ga je de vriendin van een ander meisje opvrijen.

Bijlage 6 (a): Parodie op de 'mannelijke lesbienne'

Bron: Betty Boop News, jg. 1, nr. 2, 1985, p. 5-9.

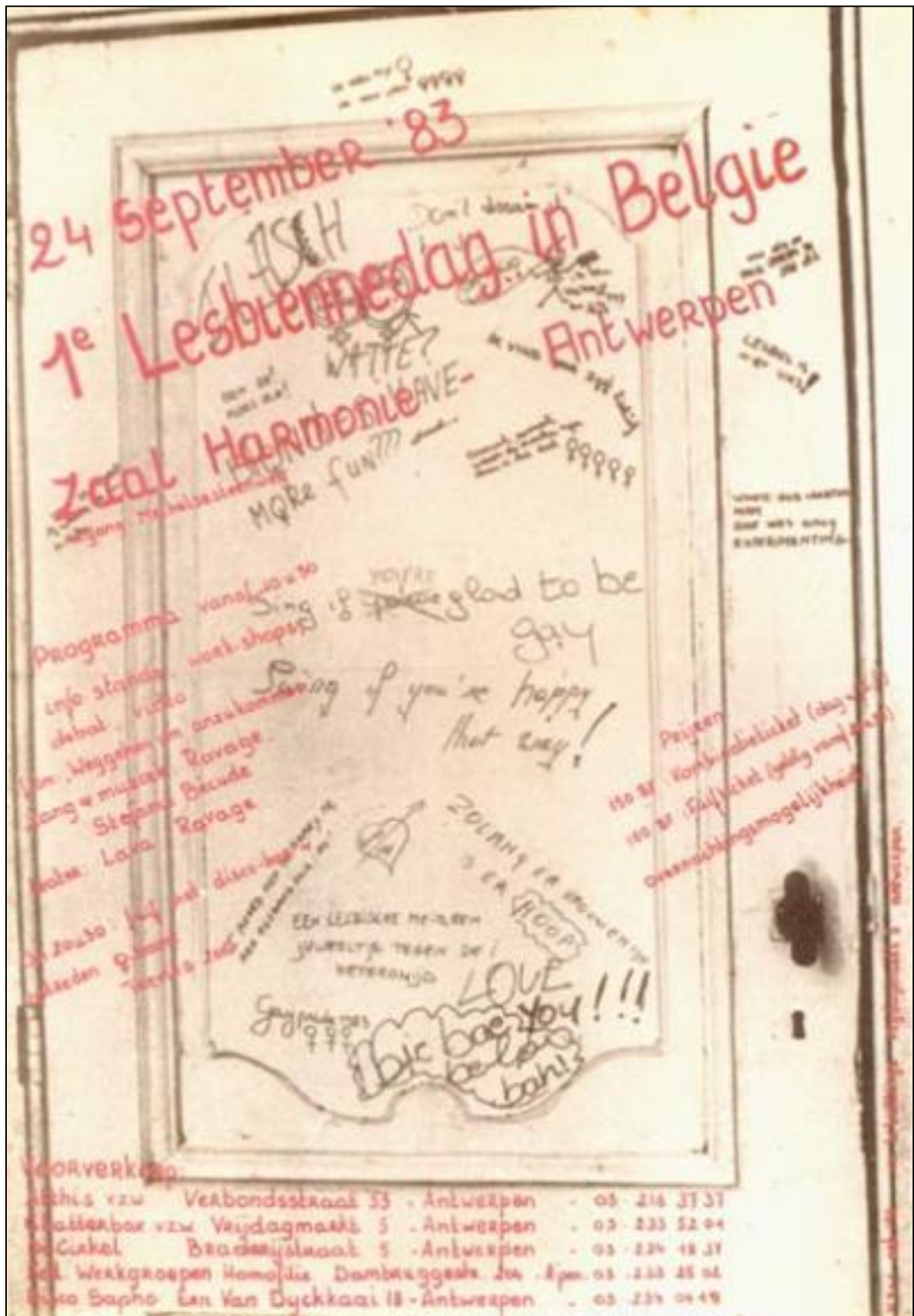
(b)

<p>- Ga bij voorkeur op de toiletten "smossen".</p> <p>- Indien betraapt, ben je toe aan : zie "jargon" - zware geschillen.</p> <p>- Krabbel daarna je frustraties op de toilet muren met een gepikt ogenpotlood of lippenstift, attributen die je zelf schuwt.</p> <p>- Plas naast het toilet en prop de WC-rol in de pot.</p> <p>- Neem de handdoek en poets er je natgeplaste schoenen mee op. Hang de handdoek terug. Na jou komen er immers nog anderen !</p> <p>- Ga terug binnen alsof er niets is gebeurd en drink de pinten op van het dansend koppel.</p> <p>- Ga naar de volgende bar en herhaal zelfde scenario.</p> <p><u>HET JARGON</u></p> <p>Om niet uit de toon te vallen is het ten strengste verboden beschaafd ofte "oep de letter" te "klappen" in de bars. Meisjes van buiten Antwerpen, met enige aanleg voor vreemde talen, zullen zich na enige oefening met alle gemak bewakemen in het Antwaarps.</p> <p>Ik stel mezelf hier als vb.: 11 jaar geleden sprak ik uitsluitend Dr. Marc Galle-nederlands. Heb je me nu al gehoord? En pas op, je leer nog alle dagen bij !</p> <p>Een greepje (en eerste les) uit de rijke "vrouwen" woordenschat.</p> <p style="text-align: center;">./..</p>	<p style="text-align: center;">ZEG NIET</p> <p>- Mijn vriendin</p> <p>- flirten, kussen, zoenen</p> <p>- een afspraak maken</p> <p>- dansen (slow)</p> <p style="text-align: center;">(jive)</p> <p>- wat drink je ?</p> <p>- dronken</p>	<p style="text-align: center;">MAAR ZEG</p> <p>- menne maat (vriendsch.)</p> <p>- dee vâ maa</p> <p>- maain vrâ</p> <p>- mâ waaif</p> <p>- mennen alven beddenbak</p> <p>- smossen, zabereren, een troung droien.</p> <p>- hé vlees, gon 'w'is droien?</p> <p>- frotten, plakken, nen trage.</p> <p>- sleuren, trekken ne rappe.</p> <p>- Maak de handbeweging, zeg niets.</p> <p>indien niet begrepen: "zeg hé, wa zuipte?" of "kapt iet in a gilee veur ma"</p> <p>- zat, straunktzat, meurg goe petrol, zo vol aseene ei, 't was time zenne, een stuk in menne (heure) frak of in de gilee</p>
---	---	---

(c)

<p><u>BIJ KLEINE GESCHILLEN</u></p> <p>- vb: je stoot een pint om: "sorry, je krijgt een andere pint".</p> <p>- je trapt onder het dansen op een teen " sorry, 't was niet mijn schuld</p> <p>En verder een paar scheldwoorden voor wisselvallig, willekeurig gebruik: straunktzak, rotzak, mottigaard, trut, prul, vuilbakske, hoer, schêtkaunkt, rottenappel, abortuske, stukske misval, schieve lavabo, schorwifj etc.....</p> <p><u>ZWARE GESCHILLEN:</u></p> <p>Deze worden nooit uitgepraat maar uitgevochten!!!!!!! Daarom moet je dus "link" zijn en durven "banen". Eerst worden de eventuele slachtoffers op voorhand verwittigd met volgende uitspraken:</p> <p>- "wat ist? Ge kunt een kroket kragen en de ketchup is oek veur niet!"</p> <p>- "kende da lieke: "twie oegen zoe blaud?"</p>	<p>- "komd'is boiten, dak-oe on de grillen hang"</p> <p>- "ga mor al liggen bloeien"</p> <p>- 'k zal oe is van de zes nor de negen kloppen".</p> <p>- " Hej, hieten badsloef, komd'is hier dak oe over de macadam sleur da ge tien jaar fain ole spuit".</p> <p>- "Wilde de grond kussen?"</p> <p>Deze kleine introductie tot "houding" en "lesbisch vocabularium" zal een grote hulp zijn ter integratie van de zgn. "interloktuelen" in het milieu en tevens bijdragen tot opheffing van het zgn. standensverschil waar vele "niet-interloktuelen" tot nu toe toch nog mee zitten. En al doende leert men, nietwaar meisjes ?</p> <p>Maar het is wel even trainen, want straatyachten ofte "banan" moet je natuurlijk wel van thuis uit meegekregen hebben. De "Roots" weetjewel. Of wat er gebeurt als de kracht van het woord hen inderdaad boven het lege hoofd stijgt en ja ls antwoord de blote vuist krijgt. O tijd, 0 zeden?!!</p> <p style="text-align: right;">Magali.</p>
---	---

Bijlage 7: Affiche voor de 1ste lesbiennedag in België, 24 september '83, Antwerpen

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 009927

Bijlage 8: Affiche uitgegeven door Puur en Ongezoet voor hun cabaret, jaren '80, Antwerpen

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 008860

Bijlage 9: Affiche uitgegeven door Chatterbox voor hun slotfeest, 19 september '87, Antwerpen

CHATTERBOX_{vzw}
organiseert:

OP 19 SEPTEMBER A.S.
19h 00u tot 01h 00u A.S. 2000
2000 WEDSTRIJD

IN ZAAL PARADOX
WAALESE KAAI 25
2000 ANTWERPEN
2000 WEDSTRIJD
2000 WEDSTRIJD

VANAF 14U. TOT 18U.:
- OPTREDENS
- VIDEO
- STANDS

VANAF 21U.:
- DISCO BAR (DJ BRITT)

GRATIS WEDSTRIJD
19h 00u tot 01h 00u
2000 WEDSTRIJD

SLOTFEEST met fuif

KAARTEN:
19h 00u tot 01h 00u 100
01h 00u tot 03h 00u 150
03h 00u tot 05h 00u 100
05h 00u tot 07h 00u 100

VOORVERKOOP:
19h 00u tot 01h 00u 100
01h 00u tot 03h 00u 150
03h 00u tot 05h 00u 100
05h 00u tot 07h 00u 100

ABB
verzekert

Bron: Amsab, Collection Sound and Vision, AF 008898

(a)

Geen beroepsverbod
op basis van elementen uit het
privéleven

Recht op vrije meningsuiting
ook voor lesbiennes en homo's
in 't onderwijs

Onmiddellijke heropname van
Eliane Morissens
in haar oorspronkelijke functie

Recht op arbeid voor iedereen

NATIONALE BETOGING
27 MAART
Flageyplein BRUSSEL 15.00u.

Bijlage 10: Protest tegen
beroepsverbod Eliane Morissens

Bron: Amsab, Collection Sound and
Vision, AF 005796 en AF 010896

(b)

RECHT OP
VRIJE MENINGSUITING
GEEN BEROEPSVERBOD

- Onmiddellijke reïntegratie van Eliane Morissens
- Sluitende standpuntinname van het P.S. Bureau, die de sancties, genomen door de Socialistische Bestendige Deputatie van Henegouwen, opheft en de socialistische ideologie in de zaak Eliane Morissens, in de praktijk omzet
- Geen beroepsverbod
- Vrije meningsuiting, ook in het onderwijs
- Recht op arbeid, ook voor lesbiennes en homo's

MASSALE BETOGING : ZATERDAG 27 MAART 82 OM 15 U
FLAGEYPLEIN, 1050 BRUSSEL

SOLIDARITEITSCOMITE'E'S ELIANE MORISSENS
BRUSSEL : 25 Magdalenestraat, 1050 B. - 02/512.64.04 - REK. Nr. : 069-084285-08 (Morissens Actie)
GENT : Driestraat 28, 9000 GENT - 091/25.53.48 - REK. Nr. : 001-1197381-89 (Verleegsterstraat, 181, 9000 GENT)
ANTWERPEN : Lange Sint-Annastraat, 20, 2000 Antwerpen

08 MAART 1982